

Մ Կ ՋՈՒԼԱՆՅԱՆ

ՋԱԼԱԼԻՆԵՐԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՎԻՃԱԿԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1987

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

М. К. ЗУЛАЛЯН

ДВИЖЕНИЕ ДЖЕЛАЛИЕВ И
ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКОГО
НАРОДА В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
(XVI—XVII века)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1966

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ. Կ. ԶՈՒԼԱԼՅԱՆ

ՋԱԼԱԼԻՆԵՐԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(XVI—XVII դարեր)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1966

A II
40696

Հայկական, թուրքական և այլ սկզբնաղբյուրների հիման վրա առաջին անգամ հայագիտական գրականության մեջ լուսարանվում են ջալալիների շարժումների հետ կապված մի շարք հարցեր՝ ջալալիների շարժումների նախադրյալները, շարժման բնվարքն ու ունեցած հետևանքները և այլն։ Աշխատության մեջ բնութագրվում են նաև տվյալ ժամանակաշրջանի Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները և քաղաքական վիճակը։

Աշխատությանը կցված են արխիվային ու պատմոգրական բնույթի վավերագրեր, գրականության ցանկ և այլն։

ՀԱՅԿ
ԳԼԽԱՎՈՐ
ԲԻՆԻՍԻԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևելյան մասերում, ինչպես և Օսմանյան կայսրության ասիական այլ շրջաններում (Սիրիայում, Միջագետքում) լայն ծավալ ընդունած ջալալի¹ ապստամբների հակապետական շարժումները վերաբերյալ մինչև օրս էլ հայագիտական գրականության մեջ հատուկ ուսումնասիրություն զուգություն չունի, և՛ ինչպիսիք շունեաներ հայ աղբյուրների վկայությունների հիման վրա գրված նախատգնական և սովետական շրջանի մեր պատմաբանների առանձին աշխատություններում այդ հարցի մասին արված մասնակի դիտողությունները²:

¹ Սկզբնական շրջանում ջալալիներ կամ ջելալիներ էին կոչվում 1519 թվականին Թոխատի շրջակայքում բռնկված կրոնական երանգ ունեցող ու ռմն Ջելալի ղեկավարությամբ պետության դեմ ապստամբողները: Հետագայում սուլթանական պետության դեմ ուղղված բոլոր տեսակի շարժումները (գյուղացիական, բաղաբային ազդարնակության կամ առանձին ֆեոդալների) սկսեցին անվանել ջելալիների շարժում (տե՛ս Ahmet Refik. On altıncı asırda Raîlîzilik ve Bektaşılık 1558—1591), Istanbul, 1932 թ. 8—9, հմմտ. Արշակ Ալպոլյանյան, «Պատմության եզրօրհիս հայոց», Կահիրե, 1952, էջ 97): Մազաբիա Օրմանյանը «ջալալի» կոչումը ենթադրարար կապում է քրդական ջելալի ցեղի անվան հետ: Տե՛ս Մ. Ումմանյան, «Ազգապատում», հատ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2305: Այս տեսակետը պաշտպանում է նաև իրանագետ Բ. Բալայանը, տե՛ս Б. П. Балаян, К вопросу общности этногенеза шахсеван и кашкайцев, Востокведческий сборник, I, Ереван, 1960 г. էջ 340:

² Այդպիսի էջերի կարելի է հանդիպել Ղ. Ալիշանի տարբեր աշխատություններում, պրոֆ. Լևոյի «Հայոց պատմություն» աշխատության երրորդ հատորում, Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում» երկում և այլն: Ջալալիների վերաբերյալ որոշ նյութեր կան նաև սովետահայ պատմաբան Հ. Անասյանի «Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում 17-րդ դարում» (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1951, № 5) հոդվածում:

Առանձին ուղարկության արժանի են ակադ. Ա. Գ. Հովհաննիսյանի և իրանագետ Հ. Գ. Փափազյանի կողմից ջալալիների շարժումներին տրված ընդհանուր գնահատականները: Տե՛ս Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մարք պատմության, հատ. Բ, Երևան, 1959, էջ 81—83: Հ. Գ. Փափազյան, Մատենագրանի պարսկական հրովարտակները, հատ. Բ, Երևան, 1959, էջ 12:

Մինչդեռ այդ շարժումներն իրենց հետապնդած նպատակներով ու ունեցած հետևանքներով մեծապես շոշափել են հայ ժողովրդի կենսական շահերը, անդրադարձել են նրա պատմական ճակատագրին:

Ջալալիների շարժումներն ու այդ տարիներին Շահ Աբբասի կադմակերպած «մեծ սուրգունն» («բռնի տեղահանումը») հայ ժողովրդի պատմության առավել դաժան դրվագներից էին: Մեծ սուրգունի ամբողջ շրջանում հայ ժողովուրդը կանգնած էր կործանման եզրին: Թուրք ու պարսիկ նվաճողները վարելով Հայաստանում իրենց «հրկիզման տակտիկան», ամայացնում էին ամբողջ երկիրը: Հայ ժողովրդի մի հատվածն ստիպված էր լինում թողնել հայրենի երկիրը՝ օտար երկնակամարի տակ գեթ իր ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու հույսով:

Ներկա աշխատության մեջ, հարադատ մնալով սկզբնաղբյուրների տվյալներին, փորձել ենք վեր հանել Հայաստանի, և նախ և առաջ, նրա արևմտյան հատվածի, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմությունը: Միաժամանակ ամբողջ Մերձավոր Արևելքի տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության հարցերի վերլուծության հիման վրա փորձել ենք լուծել Ջալալիների շարժումների հետ կապված մի շարք քիչ լուսաբանված կամ համարյա չլուսաբանված հարցեր: Դրանք են՝ այդ շարժումների նախադրյալների, անմիջական շարժառիթների, բնթացքի ու ունեցած հետևանքների հարցերը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԱՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ա) ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքական աղբյուրների վկայությունների հիման վրա ջալալիների շարժումների պատմության հարցերով զբաղվել է ավստրիացի նշանավոր պատմաբան Յոզեֆ Համմերը (1774—1856 թթ.) իր «Օսմանյան կայսրության պատմություն» բազմահատոր աշխատության մեջ¹։ Եվրոպացի մյուս բոլոր գիտնականները փաստորեն իրենց տեղեկությունները ջալալիների շարժումների, ինչպես և առհասարակ Օսմանյան կայսրության ամբողջական պատմության վերաբերյալ հիմնականում քաղել են Յոզեֆ Համմերից²։

Տասնյակ տարիներ շարունակ Եվրոպայի ու Ասիայի գրադարաններից Համմերը նյութեր է հավաքել իր՝ «Օսմանյան կայսրության պատմությունը» գրելու համար։ «Գրքիս համար ինձ անհրաժեշտ եղավ,—գրում է հեղինակը,—երեսուն տարի նյութեր հավաքել, երեսուն տարի ջանալ ու փնտրել ու չնահանջել ոչ մի զոհողության առաջ, որպեսզի կարենամ գտնել ու գնել ամենահազվագյուտ նյութերն Օսմանյան կայսրության պատմության համար...»³։

¹ J. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, B VIII—IX. 1835—1844 թվականների ընթացքում այդ աշխատությունը հեղինակի խմբագրությամբ թարգմանվել է ֆրանսերեն, որը և մենք օգտագործեցինք։

J. Hammer. Histoire de l'empire ottoman, tome VII, Paris, 1837, էջ 330—331, 370—372, tome VIII, էջ 14—15, 33—35, 38—42, 58—59, 71—72։

² Տե՛ս. Jonquière, Histoire de l'empire ottoman, Paris 1914, հատ. I—II, ջալալիների մասին, հ. I, էջ 211—225, Th. Lavallée, Histoire de la Turquie, Bruxelles, 1856. ջալալիների մասին՝ հատ. II, էջ 36, 37 և այլն։

³ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. I, էջ 4։

Համմերը հայտարարում էր, որ չկա մի աշխատություն Արևելքի պատմության վերաբերյալ, մի գիրք, որ ինքը կարդացած չլինի:

Համմերին շատ բարձր է գնահատել Կ. Մարքսը: Իր «Թուրքական հարց» հոդվածում, նա խիստ բնագոյատու է եվրոպական այն գիվանագետներին, որոնք արեւելյան լեզուներ չիմանալով, Թուրքիայի մասին իրենց նյութերը կուտակել են հույն թարգմանիչները օգնությամբ կամ ֆրանսիացի վաճառականներից, որոնք, ինչպես նշում է Մարքսը, բոլորովին էլ չեն հետաքրքրվել երկրի ժողովրդով, հիմնարկներով ու սոցիալական դրությամբ: «Գովիլի բացառություն է հանդիսանում,—գրում է Մարքսը,—Յուլեֆ Համմերը, Թուրքիայի գերմանացի պատմաբանը»⁴:

Իր մեծարժեք աշխատության մեջ Համմերը նկարագրում է թուրքական սոլթանների, մեծ վեզիրների ռազմական արշավանքների ընթացքը եվրոպայում ու Ասիայում:

Համմերի աշխատության հիմնական թույլ կողմը այն է, որ նա չի կարողանում քննարար վեր բարձրանալ ղեպերի պարզ նկարագրությունից: Նա հաճախ բառացի կրկնում է թուրքական ժամանակագիրներին, միայն երբեմն ցուցաբերելով քննադատական մոտեցում նրանց հաղորդած նյութերի ու մատնացույց արված թվական տվյալների նկատմամբ: Բոլոր ղեպերում չէ, որ նա կարողացել է ճշգրտել թուրքական ժամանակագիրների հաղորդած թվական տվյալները: Այդ կոնկրետ ցույց է տալիս թուրքական ժամանակագրությանը նվիրված իր մենագրական աշխատության մեջ թուրք ժամանակակից պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը: Ուստի և Համմերի այդ տվյալներին պիտի մոտենալ որոշակի զգուշությամբ:

Շարագրելով թուրքական ժամանակագրություններում եղած նյութերը, Համմերը միայն երբեմնակի է ցուցաբերում իր մոտեցումը, յուրովի բնութագրելով ջալալիների շարժումներն ու դատարողելով դրանց տարբեր էտապները: Շարժման գնահատականները Համմերի կողմից տրվում են սուբյեկտիվ-իդեալիստական դիրքերից:

Այսպես, նշելով, որ օսմանյան պետության դեմ ուղղված ջալալիների «այդ ամենաժանր ու ամենալուսնագավոր» ապստամբությունները, «...այնպիսի փոթորիկոտ ոտնձգություններ էին օսմանյան սոլթանների իրավունքների նկատմամբ, ինչպիսիք կապսուլթյունը երբեք չէր տեսել իր հիմնադրման երեք հարյուր տարիների

⁴ К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. IX, Москва, 1932, էջ 387:

ընթացքում»⁵, Համմերը նկատում է, որ այդ բոլորը առանձին սուլթանների թուլամորթության հետևանքն էր: «Եթե Մուրադ երկրորդն իր կատարած նվաճումներով,—գրում է Համմերը,—բարձրացրեց օսմանյան պետականությանը, ապա ընդհակառակը Մուրադ երրորդը, մի տիրակալ, որն իրեն նվիրել էր ցոփության ու միասփյուռքի, կայսրության օրենքների խախտումներով լայն ճանապարհ բաց արեց գինվորական և քաղաքացիական ապստամբություններին, որոնք իր որդի Մուհամմեդ երրորդի օրոք, սկիզբ դրեցին պետական շենքի ավերմանը»⁶:

Ըստ Համմերի, այդ ապստամբությունները հետևանք էին նաև առանձին վեզիրների թույլ տված անձնական կոպիտ սխալների: «Մուհամմեդ երրորդի մեծ վեզիրները,—գրում է Համմերը,—և հատկապես Զիլալան (Զալալագե Սինան փաշան—Մ. Զ.) Կերեսանսի (Հունգարիա) ճակատամարտում փախստականների նկատմամբ ցուցաբերած իր ծայրահեղ խստությանը Ասիայում ապստամբության առաջին հատիկները ցանկե...»⁷:

Ըստ Համմերի, առանձին անհատներն են կերտում պատմությունը:

Ճիշտ է, Համմերն Օսմանյան կայսրության անկման երևույթները և ջալալիների ապստամբական ելույթների պատճառները իր աշխատության մի շարք էջերում փորձել է լուսարանել հասարակության կյանքում կատարված որոշ լուրջ փոփոխություններով, սակայն այստեղ էլ նա փաստորեն վերաշարադրում է միայն 17-րդ դարի առաջին կեսի թուրք հեղինակ Կոչիբեյի կամ Կոչիբեյի սուլթան Մուրադ IV-ին ներկայացրած ուղերձի հիմնական դրույթները⁸:

Ջալալիների ապստամբությունների մասին հանգամանորեն գրում է իր «Ամասիայի պատմություն» աշխատության մեջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի թուրք հեղինակ Հյուսամմուդին Ամասիացին⁹:

⁵ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. VII, էջ 372.

⁶ J. Hammer, նույն տեղում, հատ. VIII, էջ 44, «Si Mourad II... avait préparé par ses conquêtes la base sur laquelle son fils Mohammed II devait enlever la puissance ottomane, Mourad III, au contraire, prince donné à la débauche et au mysticisme, avait par ses violations des lois fondamentales de l'empire, ouvert une large voie aux insurrections militaires et civiles, qui, sous son fils Mohammed III, commencèrent la ruine de l'édifice gouvernemental».

⁷ J. Hammer, նույն տեղում.

⁸ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. VIII, էջ 45—48.

⁹ آمانیه لی عیدی ناله حسین حسام الدین آمانیه تاریخی, استانبول, ج ۲, ۱۳۳۰ (۱۹۳۸).

Այս աշխատութիւնը, որի վրա հատուկ ուշադրութիւն է դարձրել սովետական թուրքագետ Ա. Ս. Տվերիտինովան և մասամբ այն օգտագործել ջալալիներ շարժումներին, նվիրված աշխատութիւն մեջ, բավականին փաստական նյութեր է պարունակում: «Ամասիայի պատմութեան» մեջ հեղինակն օգտագործել է անհայտ արխիվային նյութեր, որոնք թույլ են տալիս ասելու, որ դա ավելի շուտ սկզբնաղբյուր է, քան թե ուսումնասիրութիւն:

Սակայն «Ամասիայի պատմութիւնը» հիշարժան է ոչ միայն փաստական նյութերի առկայութեամբ, այլև նրա հեղինակի կողմից արված «մեկնութիւններով»: 11 կետից բաղկացած ջալալիների ապստամբութիւնների իր պատճառաբանութեան մեջ Հյուսսամուղդինն ամբողջ Թուրքիայի պատմութիւնը ներկայացնում է որպէս «բուն թուրքերի» (esas Türkler) և ոչ թուրքերի (gayr-i Türkler) հետ ունեցած անվերջ պայքարի պատմութիւն:

Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել թարգմանաբար հեղինակի ուշագրավ այդ մտքերը:

«Դա կատակ չէր, այլ զորեղ մի ապստամբութիւն: Որովհետև բոլոր թիմարներն ու ղեամեթները¹⁰ թուրքերից ավելի շատ ոչ թուրքերին էր տրվում: Թուրքերին բարձր պաշտոն ունենալը կարծես օրենքով արգելված էր»:

«Ամբողջ իշխանութիւնը ո՛չ թուրքերին էր պատկանում: Թուրքերը միայն հեռավոր կամ թե մի փոքր վիլայեթի բեյլերեյ¹¹ կարող էին լինել: Կայսերական դիվանում (ديوان همایون) ոչ մի հատ թուրք չկար: Դավթարդարութիւնից¹², նիշանջիութիւնից¹³ հասունացած թուրք վեզիրները շատ հազվագյուտ էին: Միաժամանակ նրանք զրկված էին նաև սադարատից (մեծ վեզիրի պաշտոնից):

¹⁰ Ղեամեթներ ու թիմարներ էին կոչվում պայմանական տիրապետության իրավունքով պետական հողային ֆոնդից ֆեոդալներին բաժանված հողամասերը: Այն հողերը, որոնց տարեկան եկամուտները, բոտ դրանցման մատչանների (դավթարների), կազմում էին 20 հազարից մինչև 100 հազար ալշն (ալշն—արծաթե դրամ 4,8 գրամ կշռով) կոչվում էին ղեամեթներ, իսկ տարեկան 300-ից մինչև 20 հազար եկամուտ բերող հողերը կոչվում էին թիմարներ: Այդ հողերի տեր ֆեոդալները համապատասխան ձևով կոչվում էին ղալմներ և թիմարչիներ: Չախմներ և թիմարչիները հայտնի էին նաև սիփահիներ անունով:

¹¹ Ամբողջ մի վիլայեթում իշխող ֆեոդալ, որն օժտված էր մեծ իրավասու-թյամբ:

¹² Դավթարդարներ էին կոչվում կայսերական արխիվի ղիսավոր վերակացու-ները:

¹³ Նիշանջիները կնքապահ վերակացուներն էին:

«Վեզիրությունն ու մեծ վեզիրությունն ալրանացիներին, բոսնականներին պատկանող մի բարձրագույն պաշտոն էր:

«Ֆրենկ Իբրահիմ փաշայի մեծ վեզիրությունից մինչ այս ժամանակ (իմա՝ մինչև ջալալիների ապստամբությունը—Մ. Ջ.) մեծ վեզիրատի պաշտոնի ու վեզիրությունների ղեկավարողները ոչ թուրքերն էին: Թուրքերի հասցեին հորինված հիմարությունները, մտացածին առասպելները բոլորը ոչ թուրքերն էին հրապարակում ու այդ երկերեսանիների ջանքերով էր տարածվում:

«Անատոլիայում թուրքերը ոչ-թուրքերի այս գերիշխանության դեմ ոտքի էին կանգնում, տեղ-տեղ ապստամբության գրոշներ էին բարձրացնում:

«Հիշարժան է, որ Անատոլիայի սանջակներում, վիլայեթներում միրիլիվա¹⁴ և բեյլերբեյի դարձած ոչ-թուրքերի մեջ թուրքերեն չիմացող իսլամի օրենքներից բոլորովին անտեղյակ շատ երիտասարդ մարդիկ կային, որովհետև «դեվլիթմ»-ի միջոցով վեզիր դարձածները իրենց քրիստոնյա հայրերին, եղբայրներին, ազգականներին իսլամն ընդունել տալու օրվանից միրիլիվա և բեյլերբեյի էին դարձնում:

«Հատկապես զեամեթի տերերը, սիփահիները մեծ մասամբ ոչ-թուրքերից էին, այնինչ թիմարներն ու զեամեթները Անատոլիայում թուրքերին պատկանող մի տիրույթ էր:

«Ոչ-թուրքերի տեսակետից թուրքերը ռայաթներ (գյուղացիներ) էին: Թուրքերին ամենից շատ վշտացնում էր ոչ-թուրքերի կամայականությունն ու բռնատիրությունը:

«Իր ժամանակին սրբազան ղուրանի քարոզած իրավահավասարությունը բարձր ձայնով զուռացող ու իրենց ծառայության փոխարեն վարձատրություն պահանջող ոչ-թուրքերը պետական պաշտոն ձևեր բերելու օրվանից թուրքերին իրավահավասարության փոխարեն՝ արհամարհանքով, վարձատրության փոխարեն՝ կոպտությամբ էին պատասխանում:

«Այս պատճառով թուրքերը ոչ-թուրքերի դեմ ըմբոստացել էին ու բարձրացրել ապստամբության գրոշը: Ոչ-թուրքերին այսքան բարձր պաշտոններ հանձնող օսմանյան տիրակալները ոտքի կանգնած թուրքերի աչքին փոքրացել էին: Սակայն օսմանյան տիրակալն ևս ոչ-թուրքերի գործադրած բռնություններից զղվել էր»:

¹⁴ Միրիլիվա, լիվային կամ սանջակին (փոքր վարչական միավոր) իշխող ֆեոդալին տրված անուն էր:

Այսպիսով, Հյուսամամուղիների մոտ ոչ մի խոսք չկա դասակարգային պայքարի, Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքում տեղի ունեցած որոշակի փոփոխությունների մասին: Սոցիալական շարժումը, որի արտահայտություններից մեկը ջալալիների ապստամբությունն էր, հեղինակի մոտ ներկայացվում է որպես «համաթուրքական» ազգային պայքար ուղղված ոչ-թուրք ֆեոդալների դեմ: Պատմության հարցերի ազգայնական մեկնարանումն, այստեղ, իհարկե, ակնհայտ է: Սակայն, մեր կարծիքով, սխալ կլինի նաև բուլբուլին անտեսել հեղինակի վերահիշյալ բացատրությունը ու որակավորել այն որպես կոպիտ սխալ: Այդ բացատրության մեջ կա, իհարկե, ճշմարտության հատիկ:

Դեվլեթիմե ֆեոդալները մանուկ հասակից ստանալով ֆանատիկ մուսուլմանական դաստիարակություն, հանդիսանում էին հետադիմության ու սուլթանիզմի հիմնական հենարանը ու իրենց ծայրահեղ դաժանությամբ ատելի էին, ինչպես թուրք, այնպես էլ նվաճված երկրների հոծ զանգվածների, առավել ևս այն ժողովրդի համար, որի ծոցից նրանք դուրս էին եկել: Այս իմաստով միանգամայն միտումնավոր ու սխալ է նաև Հյուսամամուղիների կոնցեպցիային հետևող ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը, երբ գրում է, թե «Դեվլեթիմենները իրենց մայր հայրենիքի ու հին կրոնների նկատմամբ ունեցած հոգեկան կապերը համարյա միշտ պահել են և առիթի դեպքում թրքության նկատմամբ դավաճանությունից հետ չեն մնացել»¹⁵:

Ջալալիների շարժումներին անդրադարձել են նաև ժամանակակից թուրք պատմաբանները: Հիշատակության արժանի են պրոֆեսոր Ի. Հ. Ուզունշարշըլիի «Օսմանյան պատմություն» («Osmanlı tarihi») ¹⁶ և Ի. Հ. Դանիշմենդի «Քննական օսմանյան պատմության ժամանակագրություն» աշխատությունները ¹⁷:

¹⁵ I. H. Danişmend. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, İstanbul, 1950, հատ. 3, էջ 179:

¹⁶ I. H. Uzuncarşılı, Osmanlı tarihi, Ankara, 1953: Ջալալիների ապստամբությունների մասին նույն հեղինակը որոշ էջեր է նվիրել նաև իր հետևյալ աշխատության մեջ՝ Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları, Ankara, 1943—1944.

¹⁷ I. H. Danişmend, նշվ. աշխատությունը, Ջալալիների շարժումների վերաբերյալ մեծ մասամբ կրկնություն հանդիսացող նյութերի կարելի է հանդիպել և ժամանակակից մյուս թուրք պատմաբանների՝ Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն քաղաքին նվիրված աշխատություններում:

Այս երկու հեղինակների մոտ առավել ցայտուն ձևով դրսևորվում է ժամանակակից թուրք պատմագրության շովինիստական գաղափարախոսությունը: 16—17-րդ դարերի Օսմանյան կայսրության պատմության հարցերը լուսաբանելիս, ինչպես պրոֆեսոր Ի. Հ. Ուզունչարըլլին, այնպես էլ Ի. Հ. Դանիշմենդը ավելի ծայրահեղություններ են ցուցաբերում, քան 1931—1933 թվականների ընթացքում թուրքական պատմության ընկերության (Türk Tarih Kurumu) լույս բնծայած «Թարիխ» («Պատմություն») չորս հատորանոց աշխատության մեջ, որի կոպիտ աղավաղումներն իր ժամանակին բնույթատվել է սովետական պատմագրական պարբերականներում:

Ինչպես պրոֆեսոր Ի. Հ. Ուզունչարըլլին, այնպես էլ Ի. Հ. Դանիշմենդն իրենց աշխատության մեջ զարգացնում են «Թարիխ»-ում Օսմանյան կայսրության 16—20-րդ դարերի (մինչև 1920 թ.) առաջադրված պերիոդիզացիան, ըստ որի կայսրության պատմությունը բաժանվում է չորս ժամանակաշրջանների՝ 15—16-րդ դարեր՝ «Վերելքի ժամանակաշրջան», 16—17-րդ դարեր՝ «Լճացման ժամանակաշրջան», 1683-ից մինչև 1792 թվականը՝ «Հետադարձ ժամանակաշրջան» և վերջապես՝ 1792-ից մինչև 1919 թ. ներառյալ՝ «Ռեֆորմների, ինտերվենցիայի և քայքայման ժամանակաշրջան»:

Մեզ հետաքրքրող «Լճացման ժամանակաշրջանում» (Durgun devri) թուրքերի անհաջողություններն աչսպես են բացատրվում՝ ա) թուրքերն արտաքին աշխաբհում հանդիպեցին ավելի ուժեղ ու կազմակերպված թշնամու, բ) աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները և եվրոպական որոշ պետությունների կապիտալիստական հարաբերությունների սկզբնական էտապն անցնելը փոխեցին ուժերի հարաբերությունները միջազգային ասպարեղում հօգուտ Թուրքիայի թշնամի եվրոպական պետությունների, գ) Թուրքիայի վրայով անցնող տարանցիկ առևտրի ուղիների խափանումը, դ) Օսմանյան ֆեոդալական դինաստիայի բարոյալքումը և ապա վերջապես՝ երկրի ներսում՝ տնտեսության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները:

Ըստ «Թարիխի» հեղինակների «Լճացման ժամանակաշրջանում» 16-րդ դարի վերջերից սկսած ռազմական ավարի նվազումը ու պետության կրած ֆինանսական դժվարությունները ծնունդ տվեցին չալալիների ապստամբություններին ու ներքին ալլ խլրտումներին:

Վերջին պատճառարանությունը որոշ չափով մոտ է իրականությանը, բայց հեռու է կուռ և լրիվ գիտական բացատրությունից:

Սակայն և Ի. Հ. Ուզունչարշըլին, և, նամանավանդ, Ի. Հ. Դանիշմենդը, ըստ երևույթին, համաձայն չլինելով խնդրի վերոհիշյալ լուսաբանմանը, ձգտում են 17-րդ դարի սկզբի բոլոր ապստամբությունները բացատրել յուրովի, շովինիստական գիրքերից (ի դեպ նշենք, որ «Թարիխ»¹⁷ չերում թուրքերին վերապահված է յուրահատուկ դեր Արևելքի պատմության մեջ հնագույն ժամանակաշրջանից սկսած մինչև մեր օրերը): Սկսենք Ի. Հ. Դանիշմենդից, որի մոտ մեզ հետաքրքրող հարցի նկատմամբ դրսևորված շովինիստական գիրքորոշումը ավելի բացահայտ է:

Ի. Հ. Դանիշմենդն ոչ մի կերպ համաձայն չէ 16-րդ դարի վերջերից նկատված Օսմանյան կայսրության անկման երևույթները հասարակական կեցության մեջ տեղի ունեցած էական փոփոխություններով բացատրելուն: Եթե նա խոսում էլ է 16-րդ դարի վերջին արդեն բացահայտ դարձած՝ իր իսկ խոսքերով առած «հիվանդագին երևույթների» մասին, ապա դրանք դարձյալ ուզում է բացատրել իր սեփական կոնցեպցիայով: Ո՛րն է այդ կոնցեպցիան: Ամբողջ թուրքական հասարակությունը 16—17-րդ դարերում, հատկապես հասարակության տիրապետող խավը, բաժանվում էր երկու խմբավորումների՝ «անհայրենիք» ու «դավաճան», «սրիկա ստահակներ» հանդիսացող ու մանկահավաքի (դեվշիրմեի)^{17ա} միջոցով իշխանության դուրս անցած ոչ թուրք ֆեոդալների, և թուրք հայրենասեր ֆեոդալների ու նրանց հետևող թուրք գյուղացիական մասսաների¹⁸:

Ըստ հեղինակի այդ «դավաճան» ու «անհայրենիք» դեվշիրմե ֆեոդալները «անձնական շահերից» ելնելով ոտնատակ էին անում «...պետության ու թրքության շահերը» և իրենց գործունեությամբ ու նվաճված երկրներում ցուցաբերած «կատաղի դաժանությամբ» կայսրությանը մղում էին անդունդից-անդունդ:

«Օսմանյան պետականության անկման ամենագլխավոր ու ամենակարևոր պատճառը,—գրում է Ի. Հ. Դանիշմենդը,—հենց

^{17ա} «Դեվշիրմե»-ի ինստիտուտի մասին տե՛ս «Պատմա-բանասիրական Հանդես»-ում մեր լույս ընծայած հոդվածը «Դեվշիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների («Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1959, № 2—3):

¹⁸ I. H. Danişmend, նշվ. աշխ., հատ. III, էջ 127—128, 131, 138, 139, 140, 145, 150, 159, 173, 178, 188, 193, 216—217 և այլն:

պետութեան նկատմամբ դեվլիթմեի ցուցաբերած աղետալի դործունեութիւններէ մեջ պիտի փնտրենք»¹⁹:

«Թե՛ն շլիննին դեվլիթմե ֆեոդալներէ բռնութիւնները Բալկաններում,—գրում է հեղինակը,—ապա բալկանեան ժողովուրդները 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբներին զինված դիմագրութիւն չէին ցույց տա թուրքերին: Զէ՛ որ այդ նույն ժողովուրդները իր ժամանակին,—բացակայելով է հեղինակը,—թուրքական ռե՛ժիմն ավելի արդար գտնելով կամովին իրենց երկրի գոնները բաց արեցին թուրքական նվաճողներէ առաջ»²⁰: Բռնութիւններ գործադրողները միայն ու միայն, ինչպէս ուզում է համապատասխանել ի. Շ. Դանիշմենդը,—դեվլիթմե ֆեոդալներն էին, որովհետեւ նրանց իրավասութեան ներքո էր ամբողջ իշխանութիւնն ու բանակը, որը դարձել էր նրանց ձեռքին մի տեսակ խաղալիք»²¹:

Ինչ վերաբերում է կոնկրետ ջալալիների ապստամբութիւններին, ապա այստեղ էլ ի. Շ. Դանիշմենդը համառարիւմ է իր կոնցեպցիային:

«Բոլոր այս անատոլիական ապստամբութիւններէ ամենակարևոր պատճառը,—գրում է նա,—կարելի է բացատրել նրանով, որ օսմանեան հասարակութիւնը բաժանվել էր երկու մասի՝ թրքութեան և դեվլիթմեութեան»²²:

Զարգացնելով այդ միտքը, նա մի քիչ ներքէ գրում է. «...Ամենակարևոր պատճառը (ապստամբութիւններէ) կարելի էր բացատրել նրանով, որ Անատոլիայի թուրքերը դեվլիթմեների բռնութիւններին ու նամանականդ դեվլիթմեների իշխանութեան ներքո, որպէս դատաւարութեամբ մի ազգի վիճակի ընկնելու հանգամանքին, այլևս չէին դիմանում...»²³:

Սովետական պատմագրութեան մեջ միակ ուսումնասիրութիւն

¹⁹ I. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 150: „Osmanlı İhtilâtinin en büyük ve en müdhîş sebebi işte devşirme facialarında aranmalıdır“.

²⁰ I. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 188:

²¹ I. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 131:

²² նույն տեղում, էջ 193: „Bütün bu Anadolu isyanlarının en mühim sebebi osmanlı cemiyetinin Türklükle Devşirmeliğe ayrılan ikiliğinde gösterilebilir“.

²³ նույն տեղում, էջ 194: „...en mühim sebep Anadolu Türklerinin Devşirme zulmüne artık tahammül edemeyecek hâle gelmelerinde ve bilhassa devşirme hâkimiyeti altında mahkûm bir millet vaziyetine tahammül edemeyişlerinde gösterilebilir“.

նք ջալալիների շարժումների մասին գրված է թուրքագետ Ա. Ս. Տվերտինովայի կողմից²⁴։

Ա. Ս. Տվերտինովայի ալյալ աշխատությունը հիմնականում գրված է 16—17-րդ դարերի թուրքական ժամանակագրությունների ուսումնասիրման հիման վրա։ Օսմանյան արխիվային նյութեր այնտեղ չեն օգտագործված, որովհետև 1946 թվականին գրանք գեղես էին հրատարակված։

Իր ուսումնասիրության մեջ վերլուծելով 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական գրությունը, Ա. Ս. Տվերտինովան քննարկում է մի ամբողջական շղթա կազմող ջալալիների շարժումների գլխավոր օղակներից մեկը, այն է՝ Կարա-Յաղըչի ու իր եղբոր՝ Դելի Հասանի ապստամբության (1599—1603) հետ կապված մի շարք գրվածքներ։ Սակայն հեղինակի ուսումնասիրության սահմաններից դուրս են մնացել այնպիսի խոշոր ապստամբությունների պատմությունը, ինչպիսիք են՝ Կալենդար Օլլիի (1606 թ.), Ջանփուլադ օղլիի (1607 թ.) և Աբաղա փաշայի ապստամբություններն էրզրումում (1623—1627) և այլն։

Ուսումնասիրելով Կարա-Յաղըչի, Դելի Հասանի ապստամբությունը, Ա. Ս. Տվերտինովան իրեն առաջ խնդիր է դրել լուսարանել մյուս ու հետագա ապստամբությունների պատճառները, շարժիչ ուժերն ու հետևանքները, ելնելով այն գրույթից, թե բւոյր այդ անընդմեջ խոշոր ու մանր մյուս ապստամբությունները միևնույն պատճառը ունեն, այն է՝ «Թուրքական ֆեոդալական պետության տնտեսական հիմքը կազմող՝ հողատիրության սխտեմի խորը ճեղքանաժամը»²⁵։ Սա այն առանցքն է, որի շուրջը պտտվում է ամբողջ ուսումնասիրությունը։ Թուրքական ու եվրոպական գրականության մեջ ջալալիների ապստամբության համար մատնացույց առված պատճառները, հեղինակը համարում է պարզապես միևնույն վերոհիշյալ պատճառի առանձին երևույթները։ Այդ երևույթները, որոնք միաժամանակ Օսմանյան կայսրության անկման նշաններն էին, զրսեորվում են կաշառակերության ձևով, բռնությունների անարգել տարածմամբ, զինվորական կազմակերպության կադմալուծումով և այլն, և այլն։

Ընդունելով հեղինակի վեր հանած ու գիտականորեն հիմնավորված այս բացատրությունը, մենք, այնուամենայնիվ, գտնում

²⁴ А. С. Твертимова, Восстание Кара-Изыджи Дели Хасана в Турции, Москва, 1946.

²⁵ Այս տեղում, էջ 4։

ենք, որ ջալալիական բուրբ ապստամբությունների միակ պատճառը վերոհիշյալը չէր: Կարա-Յազըջիի ու Դելի Հասանի ապստամբություններից հետո եղած շարժումներն ունեին բաղմերանգ բնույթ: Թուրքական ֆեոդալների կողմից հարստահարվող ժողովուրդները՝ ջալալիներ անունով (նախ և առաջ քրդերը, արաբները և Փ. Ասիայի թուրքմենական ցեղերը) գլուխ բարձրացրին իրենց ուսերից օտար (ալլյալ զեպքում օսմանյան) տիրապետությունը թոխփելու նպատակով: Այլ կերպ ասած, այդ շարժումները վերը նշված սոցիալական բնույթի հետ միասին, իրենց հետագա զարգացման ընթացքում, ստացան տարերայնորեն արժարժված ժողովրդապաշտպանական պայքարի բնույթ, երբեմն պարուրված կրոնական շղարշով (հակասունիական դրոշմով):

Աշխատության մեջ Տվերիտինովան բնագաղափարական մոտեցում է ցուցաբերել իր օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ և հաղթահարել ու, հիմնականում, մարքսիստական ճիշտ դիրքերից է լուսաբանել մի շարք բավականին լուրջ խնդիրներ: Սակայն զբոսում հանդիպում են և այնպիսի էջեր, որոնք վկայում են, որ հեղինակը միշտ չէ, որ կարողանում է ձեռքադառնալ իր օգտագործած աղբյուրների թևադրանքից: Ավելին, նա երբեմն ուղղակիորեն ենթարկվում է այդ աղբյուրների զազափարներին:

Տեղի տալով թուրքական աղբյուրներին ու ժամանակակից թուրքական պատմագրության զազափարական ազդեցությանը, նա «Արևմտյան Հայաստան» տերմինը փոխարինում է «Արևելյան Անատոլիա» տերմինով²⁶:

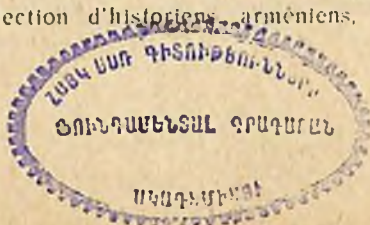
Հայերեն սկզբնաղբյուրներ հեղինակին մատչելի չլինելու պատճառով աշխատության մեջ չեն օգտագործվել, ի՞նչ նկատի չունենանք Մ. Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանության շնորհիվ Առ. Դավրիժեցու «Պատմութեան»²⁷ վկայությունների մասնակի օգտագործումը: Չեն օգտագործված նաև պարսկալեզու աղբյուրները, անգամ ելրուպական լեզուներով թարգմանվածները:

Այս հանգամանքը պատճառ է դարձել այն բանի, որ հեղինակը երբեմն հանգել է ոչ ճիշտ ու միակողմանի հետևությունների, սխալ ըմբռնումների, ինչպես նշելու ենք հիմնական նյութի շարադրման ընթացքում:

Չնայած դրան, Ա. Տվերիտինովայի աշխատությունն ամբողջ-

²⁶ А. С. Твeритинова, *նույն տեղում*, էջ 19—23 և այլն:

²⁷ М. Brosset. Collection d'histoires arméniens, Aracel de Tauriz. St. Pétersbourg, 1874.

ջությամբ վերցրած սովետական պատմագրութեան, թուրքագիտութեան կարևոր նվաճումներից է:

բ) Ա Ղ Ր Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Յարդ մեր ձեռքի տակ դժբախտաբար չկան վավերական արխիվային նյութեր, որոնց մենք կարողանայինք նախապատվութուն տալ որպես ամենահավաստի սկզբնաղբյուրի: Այդ արխիվային նյութերի մասին զիտենք միայն ժամանակակից թուրք պատմաբանների մի շարք աշխատություններից:

Ուստի և աղբյուրների դասավորումը մենք ստիպված ենք տալ ոչ թե ըստ բնույթի, ինչպես դա ցանկալի էր, այլ ըստ լեզուների: Այսպես՝ ա) թուրքալեզու աղբյուրներ, բ) հայերեն աղբյուրներ և գ) աղբյուրներ եվրոպական լեզուներով:

Սկսենք թուրքական աղբյուրներից: Նախքան բուն ջալալիների շարժումների վերաբերյալ թուրքական աղբյուրների վկայությունների մասին խոսելը, այստեղ անհրաժեշտ կլինենք բնդհանուր գիտողութուն անել առհասարակ թուրք պետական-պաշտոնական պատմագիրների (واقعه‌نامه‌نویسان) հաղորդած տվյալների մասին:

Ոչ մեծ բացառությամբ թուրքական պատմագիրները սովորաբար միատեսակ են մեկնաբանում իրենց կողմից նկարագրված այս կամ այն քաղաքական իրադրությունը: Ուսումնասիրողների մոտ հաճախ հարց է ծագում, չե՞ն վերցրել արդյոք թուրք պատմագիրներն այդ տեղեկությունները միեւնույն սկզբնաղբյուրից, չե՞ն արտադրել արդյոք մեկը մյուսից, շարադրելով նյութը կամ բնդարձակ (ինչպես դա Քյաթիր Զեյնեի մոտ է), կամ ավելի համառոտ (ինչպես դա Սուլակվադեի և մյուսների մոտ է): Ամենայն հավանականությամբ դա այդպես է հատկապես պատմագիրների ապրած ժամանակաշրջանից առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների շարահարման ժամանակ: Սակայն, հասնելով իրենց ժամանակաշրջանին, ինչպես այդ մասին նշում է ուսն հայտնի թուրքագետ Վ. Դ. Սմիրնովը. «Նրանք դառնում են փաստերի օրիգինալ պատմիչներ, հաղորդելով այդ փաստերը կամ որպես ականատեսների և մասնակիցների, կամ որպես իրենց ժամանակակիցների կողմից ստացված տեղեկությունների զեկուցողների, մատնացույց անելով աղբյուրները, որտեղից վերցրել են այս կամ այն վկայությունները, կամ երբեմն էլ առանց մատնացույց անելու դրանք»²⁸:

²⁸ В. Д. Смирнов, Очерки истории турецкой литературы, Спб, 1891, էջ 62—63:

Եվս մի դիտողություն: Թուրք պատմագիրների մեծ մասը ապրել են Ստամբուլում ու ծառայել կամ անմիջականորեն սուլթանական պալատում և կամ մի որևէ պետական բարձր հիմնարկությունում: Պատկանելով Ուլեմա (հոգևոր գիտնական) դասին, պատմագիրների մեծ մասը դուրս են եկել արտոնյալ խավից, ու, հետևաբար, իրենց հայացքներով պաշտպանել տիրապետող դասակարգի շահերը: Ուստի անհրաժեշտ է քննադատական մոտեցում ունենալ, հատկապես ադատամբությունների պատմությունների հետ կապված հարցերի մեկնություններին:

Թուրք պատմագիրների աշխատությունների բովանդակությունը, հիմնականում կազմում են ռազմա-քաղաքական իրադրությունների, սուլթանների, նրանց վեզիրների և զինվորական առաջնորդների գործունեությունների, վերջինների ռազմական արշավանքների, նվաճումների նկարագրությունը և այլն: Սոցիալ-տնտեսական երևույթների, ժողովրդական մասսաների վիճակի մասին եղած նյութերը հազվադեպ են: Այնուամենայնիվ, ուշագրությամբ հետևելու դեպքում, այդ հեղինակների մոտ և՛ ուղղակիորեն, և՛ անուղղակի կարելի է հանդիպել բազմաթիվ արժեքավոր փաստերի: Հատկապես ջալալիների ադատամբությունների վերաբերյալ նյութերը զգալի տեղ են գրավում թուրք պատմագիրների աշխատություններում:

Թուրքական պատմագիրներից առաջինը, որ մենք պետք է այստեղ նշենք, դա Իբրահիմ Փեհլիվին է (1574—1650 թթ.): «Թարիխի Փեհլիվի» («Փեհլիվիի պատմություն»)՝²⁹ կոչված նրա աշխատությունը գրվել է Օսմանյան կայսրության պատմությունը 1520-ից մինչև 1639 թիվը: Իբրահիմ Փեհլիվի հաղորդած տեղեկությունները մեծ մասով հավաստի են: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի նյութերը հիմնականում Փեհլիվին շարագրել է որպես ախանատես (1593 թ. և հետագա տարիներում նա անձամբ մասնակցել է բազմաթիվ արշավանքների եվրոպական և ասիական ձախարհում): Պատմագիրը վարել է մի շարք վարչական պաշտոններ Անատոլիայում: Այսպես, նա Թոխատում եղել է դեֆտերդար, ինչպես ինքն է գրում այդ մասին³⁰: Ջալալիների շարժումների մասին Իբրահիմ Փեհլիվին հաղորդում է համառոտ տեղեկություններ³¹: Հեղինակի

²⁹ ١٥٧٤-١٦٥٠ استاذبول، تاریخ پچوی، ج ١، Tarih-i Peçevi.

³⁰ "Tarih-i Peçevi", հոտ. II, էջ 254

تمتد بهر محلی وار ایادی تحت بروی لایله مسرور ایادی بو وقت دفتردار ایکن.

³¹ "Tarih-i Peçevi", հոտ. II, էջ 252, 255, 270, 271, 276, 280, 311, 313, 333, 336 և այլն:

վերաբերմունքը դեպի այդ շարժումները խիստ բացասական են: Շարժման մասնակիցներին նա անվանում է «գողեր», «ալազակներ», «սլորտաբույծներ» և այլն: Ապստամբությունների հիմնական պատճառը պետության կողմից ապստամբության ղեկավարների ձեռքից (տվյալ դեպքում Կարա Յալըջիի ձեռքից) նրանց տիրույթների բռնազրավամբ է բացատրում³²:

Հաջորդ թուրք պատմագիրը, որի աշխատությունը օգտագործված է մեր ուսումնասիրության մեջ, դա Սուլակպադեն է: Նրա պատմությունը («Tarih-i Solakzade») ³³, որը գրված է սուլթան Մահմադ IV-ի ժամանակաշրջանում, ինքնին մի թույլ, կոմպիլատիվ աշխատություն է: Սուլակպադեի պատմությունը տպագրված է Ստամբուլում 1297 թվականին (1880 թ.) և ընդգրկում է Օսմանյան կայսրության պատմությունն իր սկզբնավորման ժամանակաշրջանից մինչև 1054 թիվը (1644—1645): Նրա աշխատության մեջ ինքնօրինակության տեսակետից դնահատելի է միայն Մուրադ IV-ի ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութերը: Նրկար ժամանակ Սուլակպադեի աշխատությունը վաշխել է ժողովրդականություն իր հանրամատչելի լեզվի պատճառով:

Կենսագրական տվյալներ Սուլակպադեի մասին համարյա չկան: Գիտենք միայն, որ նա ծնվել ու մեծացել է Պոլսում և որ նրա իսկական անունը եղել է Մեհմեդ Հեմդեմի: Ըստ ավանդության նա մահացել է 1068 թվականին (1657—1658)³⁴:

Սուլակպադեի մոտ ջալալիների շարժումների մասին եղած տվյալները շատ համառոտակի են: Հիշարժան են և համեմատաբար ավելի ընդարձակ Արաղա փաշայի ապստամբության մասին նրա հաղորդած տեղեկությունները³⁵:

Մեր թեմայի հետ առնչություն ունեցող նյութերի կարելի է հանդիպել նաև 17-րդ դարի մի ուրիշ թուրք պատմագրի՝ Մուստաֆա Նաիմայի մոտ: «Թարիխ-ի Նաիմա» («Tarih-i Nâima») ³⁶ կոչված նրա աշխատությունը նույնպես մի քաղաքություն է: Աշխատության տարբեր էջերում, Նաիման համարյա միշտ մատնացույց է անում իր օգտագործած հեղինակներին՝ Փեշեվին, Քյաթիր Չելե-

³² „Tarih-i Peçevi“ էջ 254:

³³ مولى قازى محمدى، صولقزاده، تارىخى آل عثمان „Tarih-i Solakzade“

³⁴ Սուլակպադեի մասին տե՛ս Franz Babinger... ի հոդվածը, Encyclopédie de l'Islam, հատ. IV, Paris 1934, էջ 503, 504:

³⁵ „Tarih-i Solakzade“ էջ 723, 729—730, 734, 742—746:

³⁶ تارىخ نعيماء، استانبول 1167، 1168، 1169، 1170، 1171، 1172، 1173، 1174، 1175، 1176، 1177، 1178، 1179، 1180، 1181، 1182، 1183، 1184، 1185، 1186، 1187، 1188، 1189، 1190، 1191، 1192، 1193، 1194، 1195، 1196، 1197، 1198، 1199، 1200، 1201، 1202، 1203، 1204، 1205، 1206، 1207، 1208، 1209، 1210، 1211، 1212، 1213، 1214، 1215، 1216، 1217، 1218، 1219، 1220، 1221، 1222، 1223، 1224، 1225، 1226، 1227، 1228، 1229، 1230، 1231، 1232، 1233، 1234، 1235، 1236، 1237، 1238، 1239، 1240، 1241، 1242، 1243، 1244، 1245، 1246، 1247، 1248، 1249، 1250، 1251، 1252، 1253، 1254، 1255، 1256، 1257، 1258، 1259، 1260، 1261، 1262، 1263، 1264، 1265، 1266، 1267، 1268، 1269، 1270، 1271، 1272، 1273، 1274، 1275، 1276، 1277، 1278، 1279، 1280، 1281، 1282، 1283، 1284، 1285، 1286، 1287، 1288، 1289، 1290، 1291، 1292، 1293، 1294، 1295، 1296، 1297، 1298، 1299، 1300، 1301، 1302، 1303، 1304، 1305، 1306، 1307، 1308، 1309، 1310، 1311، 1312، 1313، 1314، 1315، 1316، 1317، 1318، 1319، 1320، 1321، 1322، 1323، 1324، 1325، 1326، 1327، 1328، 1329، 1330، 1331، 1332، 1333، 1334، 1335، 1336، 1337، 1338، 1339، 1340، 1341، 1342، 1343، 1344، 1345، 1346، 1347، 1348، 1349، 1350، 1351، 1352، 1353، 1354، 1355، 1356، 1357، 1358، 1359، 1360، 1361، 1362، 1363، 1364، 1365، 1366، 1367، 1368، 1369، 1370، 1371، 1372، 1373، 1374، 1375، 1376، 1377، 1378، 1379، 1380، 1381، 1382، 1383، 1384، 1385، 1386، 1387، 1388، 1389، 1390، 1391، 1392، 1393، 1394، 1395، 1396، 1397، 1398، 1399، 1400، 1401، 1402، 1403، 1404، 1405، 1406، 1407، 1408، 1409، 1410، 1411، 1412، 1413، 1414، 1415، 1416، 1417، 1418، 1419، 1420، 1421، 1422، 1423، 1424، 1425، 1426، 1427، 1428، 1429، 1430، 1431، 1432، 1433، 1434، 1435، 1436، 1437، 1438، 1439، 1440، 1441، 1442، 1443، 1444، 1445، 1446، 1447، 1448، 1449، 1450، 1451، 1452، 1453، 1454، 1455، 1456، 1457، 1458، 1459، 1460، 1461، 1462، 1463، 1464، 1465، 1466، 1467، 1468، 1469، 1470، 1471، 1472، 1473، 1474، 1475، 1476، 1477، 1478، 1479، 1480، 1481، 1482، 1483، 1484، 1485، 1486، 1487، 1488، 1489، 1490، 1491، 1492، 1493، 1494، 1495، 1496، 1497، 1498، 1499، 1500، 1501، 1502، 1503، 1504، 1505، 1506، 1507، 1508، 1509، 1510، 1511، 1512، 1513، 1514، 1515، 1516، 1517، 1518، 1519، 1520، 1521، 1522، 1523، 1524، 1525، 1526، 1527، 1528، 1529، 1530، 1531، 1532، 1533، 1534، 1535، 1536، 1537، 1538، 1539، 1540، 1541، 1542، 1543، 1544، 1545، 1546، 1547، 1548، 1549، 1550، 1551، 1552، 1553، 1554، 1555، 1556، 1557، 1558، 1559، 1560، 1561، 1562، 1563، 1564، 1565، 1566، 1567، 1568، 1569، 1570، 1571، 1572، 1573، 1574، 1575، 1576، 1577، 1578، 1579، 1580، 1581، 1582، 1583، 1584، 1585، 1586، 1587، 1588، 1589، 1590، 1591، 1592، 1593، 1594، 1595، 1596، 1597، 1598، 1599، 1600، 1601، 1602، 1603، 1604، 1605، 1606، 1607، 1608، 1609، 1610، 1611، 1612، 1613، 1614، 1615، 1616، 1617، 1618، 1619، 1620، 1621، 1622، 1623، 1624، 1625، 1626، 1627، 1628، 1629، 1630، 1631، 1632، 1633، 1634، 1635، 1636، 1637، 1638، 1639، 1640، 1641، 1642، 1643، 1644، 1645، 1646، 1647، 1648، 1649، 1650، 1651، 1652، 1653، 1654، 1655، 1656، 1657، 1658، 1659، 1660، 1661، 1662، 1663، 1664، 1665، 1666، 1667، 1668، 1669، 1670، 1671، 1672، 1673، 1674، 1675، 1676، 1677، 1678، 1679، 1680، 1681، 1682، 1683، 1684، 1685، 1686، 1687، 1688، 1689، 1690، 1691، 1692، 1693، 1694، 1695، 1696، 1697، 1698، 1699، 1700، 1701، 1702، 1703، 1704، 1705، 1706، 1707، 1708، 1709، 1710، 1711، 1712، 1713، 1714، 1715، 1716، 1717، 1718، 1719، 1720، 1721، 1722، 1723، 1724، 1725، 1726، 1727، 1728، 1729، 1730، 1731، 1732، 1733، 1734، 1735، 1736، 1737، 1738، 1739، 1740، 1741، 1742، 1743، 1744، 1745، 1746، 1747، 1748، 1749، 1750، 1751، 1752، 1753، 1754، 1755، 1756، 1757، 1758، 1759، 1760، 1761، 1762، 1763، 1764، 1765، 1766، 1767، 1768، 1769، 1770، 1771، 1772، 1773، 1774، 1775، 1776، 1777، 1778، 1779، 1780، 1781، 1782، 1783، 1784، 1785، 1786، 1787، 1788، 1789، 1790، 1791، 1792، 1793، 1794، 1795، 1796، 1797، 1798، 1799، 1800، 1801، 1802، 1803، 1804، 1805، 1806، 1807، 1808، 1809، 1810، 1811، 1812، 1813، 1814، 1815، 1816، 1817، 1818، 1819، 1820، 1821، 1822، 1823، 1824، 1825، 1826، 1827، 1828، 1829، 1830، 1831، 1832، 1833، 1834، 1835، 1836، 1837، 1838، 1839، 1840، 1841، 1842، 1843، 1844، 1845، 1846، 1847، 1848، 1849، 1850، 1851، 1852، 1853، 1854، 1855، 1856، 1857، 1858، 1859، 1860، 1861، 1862، 1863، 1864، 1865، 1866، 1867، 1868، 1869، 1870، 1871، 1872، 1873، 1874، 1875، 1876، 1877، 1878، 1879، 1880، 1881، 1882، 1883، 1884، 1885، 1886، 1887، 1888، 1889، 1890، 1891، 1892، 1893، 1894، 1895، 1896، 1897، 1898، 1899، 1900، 1901، 1902، 1903، 1904، 1905، 1906، 1907، 1908، 1909، 1910، 1911، 1912، 1913، 1914، 1915، 1916، 1917، 1918، 1919، 1920، 1921، 1922، 1923، 1924، 1925، 1926، 1927، 1928، 1929، 1930، 1931، 1932، 1933، 1934، 1935، 1936، 1937، 1938، 1939، 1940، 1941، 1942، 1943، 1944، 1945، 1946، 1947، 1948، 1949، 1950، 1951، 1952، 1953، 1954، 1955، 1956، 1957، 1958، 1959، 1960، 1961، 1962، 1963، 1964، 1965، 1966، 1967، 1968، 1969، 1970، 1971، 1972، 1973، 1974، 1975، 1976، 1977، 1978، 1979، 1980، 1981، 1982، 1983، 1984، 1985، 1986، 1987، 1988، 1989، 1990، 1991، 1992، 1993، 1994، 1995، 1996، 1997، 1998، 1999، 2000، 2001، 2002، 2003، 2004، 2005، 2006، 2007، 2008، 2009، 2010، 2011، 2012، 2013، 2014، 2015، 2016، 2017، 2018، 2019، 2020، 2021، 2022، 2023، 2024، 2025، 2026، 2027، 2028، 2029، 2030، 2031، 2032، 2033، 2034، 2035، 2036، 2037، 2038، 2039، 2040، 2041، 2042، 2043، 2044، 2045، 2046، 2047، 2048، 2049، 2050، 2051، 2052، 2053، 2054، 2055، 2056، 2057، 2058، 2059، 2060، 2061، 2062، 2063، 2064، 2065، 2066، 2067، 2068، 2069، 2070، 2071، 2072، 2073، 2074، 2075، 2076، 2077، 2078، 2079، 2080، 2081، 2082، 2083، 2084، 2085، 2086، 2087، 2088، 2089، 2090، 2091، 2092، 2093، 2094، 2095، 2096، 2097، 2098، 2099، 2100، 2101، 2102، 2103، 2104، 2105، 2106، 2107، 2108، 2109، 2110، 2111، 2112، 2113، 2114، 2115، 2116، 2117، 2118، 2119، 2120، 2121، 2122، 2123، 2124، 2125، 2126، 2127، 2128، 2129، 2130، 2131، 2132، 2133، 2134، 2135، 2136، 2137، 2138، 2139، 2140، 2141، 2142، 2143، 2144، 2145، 2146، 2147، 2148، 2149، 2150، 2151، 2152، 2153، 2154، 2155، 2156، 2157، 2158، 2159، 2160، 2161، 2162، 2163، 2164، 2165، 2166، 2167، 2168، 2169، 2170، 2171، 2172، 2173، 2174، 2175، 2176، 2177، 2178، 2179، 2180، 2181، 2182، 2183، 2184، 2185، 2186، 2187، 2188، 2189، 2190، 2191، 2192، 2193، 2194، 2195، 2196، 2197، 2198، 2199، 2200، 2201، 2202، 2203، 2204، 2205، 2206، 2207، 2208، 2209، 2210، 2211، 2212، 2213، 2214، 2215، 2216، 2217، 2218، 2219، 2220، 2221، 2222، 2223، 2224، 2225، 2226، 2227، 2228، 2229، 2230، 2231، 2232، 2233، 2234، 2235، 2236، 2237، 2238، 2239، 2240، 2241، 2242، 2243، 2244، 2245، 2246، 2247، 2248، 2249، 2250، 2251، 2252، 2253، 2254، 2255، 2256، 2257، 2258، 2259، 2260، 2261، 2262، 2263، 2264، 2265، 2266، 2267، 2268، 2269، 2270، 2271، 2272، 2273، 2274، 2275، 2276، 2277، 2278، 2279، 2280، 2281، 2282، 2283، 2284، 2285، 2286، 2287، 2288، 2289، 2290، 2291، 2292، 2293، 2294، 2295، 2296، 2297، 2298، 2299، 2300، 2301، 2302، 2303، 2304، 2305، 2306، 2307، 2308، 2309، 2310، 2311، 2312، 2313، 2314، 2315، 2316، 2317، 2318، 2319، 2320، 2321، 2322، 2323، 2324، 2325، 2326، 2327، 2328، 2329، 2330، 2331، 2332، 2333، 2334، 2335، 2336، 2337، 2338، 2339، 2340، 2341، 2342، 2343، 2344، 2345، 2346، 2347، 2348، 2349، 2350، 2351، 2352، 2353، 2354، 2355، 2356، 2357، 2358، 2359، 2360، 2361، 2362، 2363، 2364، 2365، 2366، 2367، 2368، 2369، 2370، 2371، 2372، 2373، 2374، 2375، 2376، 2377، 2378، 2379، 2380، 2381، 2382، 2383، 2384، 2385، 2386، 2387، 2388، 2389، 2390، 2391، 2392، 2393، 2394، 2395، 2396، 2397، 2398، 2399، 2400، 2401، 2402، 2403، 2404، 2405، 2406، 2407، 2408، 2409، 2410، 2411، 2412، 2413، 2414، 2415، 2416، 2417، 2418، 2419، 2420، 2421، 2422، 2423، 2424، 2425، 2426، 2427، 2428، 2429، 2430، 2431، 2432، 2433، 2434، 2435، 2436، 2437، 2438، 2439، 2440، 2441، 2442، 2443، 2444، 2445، 2446، 2447، 2448، 2449، 2450، 2451، 2452، 2453، 2454، 2455، 2456، 2457، 2458، 2459، 2460، 2461، 2462، 2463، 2464، 2465، 2466، 2467، 2468، 2469، 2470، 2471، 2472، 2473، 2474، 2475، 2476، 2477، 2478، 2479، 2480، 2481، 2482، 2483، 2484، 2485، 2486، 2487، 2488، 2489، 2490، 2491، 2492، 2493، 2494، 2495، 2496، 2497، 2498، 2499، 2500، 2501، 2502، 2503، 2504، 2505، 2506، 2507، 2508، 2509، 2510، 2511، 2512، 2513، 2514، 2515، 2516، 2517، 2518، 2519، 2520، 2521، 2522، 2523، 2524، 2525، 2526، 2527، 2528، 2529، 2530، 2531، 2532، 2533، 2534، 2535، 2536، 2537، 2538، 2539، 2540، 2541، 2542، 2543، 2544، 2545، 2546، 2547، 2548، 2549، 2550، 2551، 2552، 2553، 2554، 2555، 2556، 2557، 2558، 2559، 2560، 2561، 2562، 2563، 2564، 2565، 2566، 2567، 2568، 2569، 2570، 2571، 2572، 2573، 2574، 2575، 2576، 2577، 2578، 2579، 2580، 2581، 2582، 2583، 2584، 2585، 2586، 2587، 2588، 2589، 2590، 2591، 2592، 2593، 2594، 2595، 2596، 2597، 2598، 2599، 2600، 2601، 2602، 2603، 2604، 2605، 2606، 2607، 2608، 2609، 2610، 2611، 2612، 2613، 2614، 2615، 2616، 2617، 2618، 2619، 2620، 2621، 2622، 2623، 2624، 2625، 2626، 2627، 2628، 2629، 2630، 2631، 2632، 2633، 2634، 2635، 2636، 2637، 2638، 2639، 2640، 2641، 2642، 2643، 2644، 2645، 2646، 2647، 2648، 2649، 2650، 2651، 2652، 2653، 2654، 2655، 2656، 2657، 2658، 2659، 2660، 2661، 2662، 2663، 2664، 2665، 2666، 2667، 2668، 2669، 2670، 2671، 2672، 2673، 2674، 2675، 2676، 2677، 2678، 2679، 2680، 2681، 2682، 2683، 2684، 2685، 2686، 2687، 2688، 2689، 2690، 2691، 2692، 2693، 2694، 2695، 2696، 2697، 2698، 2699، 2700، 2701، 2702، 2703، 2704، 2705، 2706، 2707، 2708، 2709، 2710، 2711، 2712، 2713، 2714، 2715، 2716، 2717، 2718، 2719، 2720، 2721، 2722، 2723، 2724، 2725، 2726، 2727، 2728، 2729، 2730، 2731، 2732، 2733، 2734، 2735، 2736، 2737، 2738، 2739، 2740، 2741، 2742، 2743، 2744، 2745، 2746، 2747، 2748، 2749، 2750، 2751، 2752، 2753، 2754، 2755، 2756، 2757، 2758، 2759، 2760، 2761، 2762، 2763، 2764، 2765، 2766، 2767، 2768، 2769، 2770، 2771، 2772، 2773، 2774، 2775، 2776، 2777، 2778، 2779، 2780، 2781، 2782، 2783، 2784، 2785، 2786، 2787، 2788، 2789، 2790، 2791، 2792، 2793، 2794، 2795، 2796، 2797، 2798، 2799، 2800، 2801، 2802، 2803، 2804، 2805، 2806، 2807، 2808، 2809، 2810، 2811، 2812، 2813، 2814، 2815، 2816، 2817، 2818، 2819، 2820، 2821، 2822، 2823، 2824، 2825، 2826، 2827، 2828، 2829، 2830، 2831، 2832، 2833، 2834، 2835، 2836، 2837، 2838، 2839، 2840، 2841، 2842، 2843، 2844، 2845، 2846، 2847، 2848، 2849، 2850، 2851، 2852، 2853، 2854، 2855، 2856، 2857، 2858، 2859، 2860، 2861، 2862، 2863، 2864، 2865، 2866، 2867، 2868، 2869، 2870، 2871، 2872، 2873، 2874، 2875، 2876، 2877، 2878، 2879، 2880، 2881، 2882، 2883، 2884، 2885، 2886، 2887، 2888، 2889، 2890، 2891، 2892، 2893، 2894، 2895، 2896، 2897، 2898، 2899، 2900، 2901، 2902، 2903، 2904، 2905، 2906، 2907، 2908، 2909، 2910، 2911، 2912، 2913، 2914، 2915، 2916، 2917، 2918، 2919، 2920، 2921، 2922، 2923، 2924، 2925، 2926، 2927، 2928، 2929، 2930، 2931، 2932، 2933، 2934، 2935، 2936، 2937، 2938، 2939، 2940، 2941، 2942، 2943، 2944، 2945، 2946، 2947، 2948، 2949، 2950،

բիին (նրա մասին մի քիչ հետո) և ուրիշներին: Նշված հեղինակներին, նա երբեմն ուղղակիորեն արտագրում է³⁷:

Կա «Թարիխ-ի Նաիմայի» անգլերեն, մասնագետների հավաստիացումով, ոչ հաջող թարգմանությունը³⁸:

Աչքի ընկնող մանրամասնություններ կամ ուշագրավ դիտողություններ ջալալիների շարժումների մասին Նաիմայի մոտ բացակայում է:

Համեմատաբար ընդարձակ տեղեկություններ ջալալիների ապստամբությունների մասին գտնում ենք 17-րդ դարի թուրք նշանավոր պատմագիր Մուստաֆա Արգուլլահ Քյաթիր Չելեբիի (1609—1657 թթ.) մոտ: Պիտական մեծ կարողություններով օժտված ու բարձր կրթություն ստացած Քյաթիր Չելեբին կամ Հաջի Խալֆին թողել է հարուստ դիտական ժառանգություն՝ պատմության, աշխարհագրության, կոսմոգրաֆիայի, բիբլիոգրաֆիայի և այլ գիտություն բնագավառներին³⁹:

Նրա ամենախոշոր, սովորաբանալի պատմական աշխատությունը կոչվում է «Ֆեղլեքե» (ընդհանրացում)⁴⁰. Ընդգրկում է Թուրքիայի պատմությունը 1592-ից մինչև 1654 թվականը: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի (17-րդ դարի առաջին երեսնամյակ) վերաբերյալ նյութերը շարադրելիս, Քյաթիր Չելեբին հենվում է Ի. Փեչևալիի և այլ պատմագիրների վկայություններին, ժամանակակիցների բանավոր պատմվածքներին, ինչպես և որոշ արխիվային նյութերին: Նրա պատմության առավել արժեքավոր ու առավել հավաստի մասը կազմում է 1630 թվականից հետո ընկած ժամանակաշրջանի մասին հաղորդած վկայությունները, երբ հեղինակը իրադարձությունների մեծ մասը նկարագրում է սրպես ահանառես և ժամանակակից:

Իր պատմության էջերում Քյաթիր Չելեբին մեկ առ մեկ հիշատակում է ջալալի ապստամբների առաջնորդների՝ «ավազակապետների» անունները: Նա ընդգծում է, որ այդ ապստամբություններն ամենածանր կացություն ստեղծեցին Օսմանյան կայսրության

³⁷ Ahmet Refik, Nâima, Istanbul, 1932, էջ 7.

³⁸ Naima, Annals of the turkish empire from 1591 to 1659 of the christian era by Naima, translated from the turkish by Charles Traver, London, 1848.

³⁹ Քյաթիր Չելեբիի կյանքի ու գիտական գործունեության մասին հատուկ բրոշյուր է գրել Ահմեդ Ռեֆիկը, տե՛ս „Kâtip Çelebi“, Istanbul, 1937.

⁴⁰ فذلكه كانت جنبى مصطفى عبدالله حاجى خليفه، ج ١-٢، استانبول ١٣٨١. Kâtip Çelebi, Fezleke.

ասիական նահանգներում, և սուլթանական կառավարությունը ան-
զուր դարձրին ձեռնու ապստամբների դիմագրությունը:

«Նախապես, հանգուցյալ սուլթան Մուհամմեդ խանի (խոսքը
Մուհամմեդ III-ի մասին է, որն իշխել է 1595—1603 թթ.—Մ. Ղ.)
օրով,—գրում է Քյաթիր Չելեբին,—էֆլակի և էնգերուսի (Հունգա-
րիա) պատերազմների պատճառով, իսլամական քաղաքներում
պատահած ապստամբություններն ու խռնաշփոթությունները վե-
րացնելու համար, թեև միջոցներ ձեռք առնվեցին, սակայն այդ
գործի համար նշանակված մարդկանց հանցանքով (sic!) այդ շար-
ժումներն ու ապստամբություններն արմատախիլ անել հնարավոր
չեղավ. մոտ 15 տարի շարունակ (երկում) երբեկությունը խան-
գարվեց և ավագակների ապստամբությունները շարունակվեցին⁴¹
(ընդգծումը մերն է—Մ. Ղ.)»:

Տվյալ թեմայի շարագրման համար անհրաժեշտ և ուշադրավ
տեղեկություններ մենք գտնում ենք նաև թուրք աշխարհագրագետ,
պատմաբան ու ճանապարհորդ էվլիա Չելեբիի (1611—1679 թթ.)
մոտ: Հեղինակի իսկական անունն է Մեհմեդ Զիլլի իբն Դերվիշ⁴²:

Քառասուն տարի շարունակ էվլիա Չելեբին ճանապարհորդել է
Օսմանյան կայսրության համարյա բոլոր նահանգներում՝ Եվրո-
պայում, Ասիայում ու Աֆրիկայում:

Չնայած այդ հանգամանքին, էվլիա Չելեբին փաստական նյու-
թերը շարագրելիս «Սեյահեթ նամեում» («Ճանապարհորդության
գիրք») թույլ է տվել սխալներ ու անճշտություններ, ինչպես դա
մատնացույց են անում նրա ուսումնասիրողները, այնուամենայ-
նիվ նա շատ կողմերով, և հատկապես Օսմանյան կայսրության
ներքին սոցիալ-տնտեսական պատմությունն ուսումնասիրելու տե-
սակետից, մնում է, որպես ամենակարևոր սկզբնաղբյուրնե-
րից մեկը:

«Սեյահեթ նամեում» էվլիա Չելեբին մեծ մասամբ նկարագրում
է Օսմանյան կայսրության այն երկրամասերը, որտեղ ինքը եղել է

⁴¹ Kâtip Çelebi, Fezleke.

⁴² أولیہ چلبی محمد ظلی این درویش اولیہ چلبی سیاحتنامہ ص. ۴۲
տե՛ս նաև այդ աշխատության մասնակի նոր հրատարակությունը Evliya
Çelebi, seyahetnâme, seriyi hazırlayan Reşad Ekrem Koçu, c. I—IV,
İstanbul, 1944—1949. Գիտական աշխարհին հայտնի է նաև «Սեյահեթ—նամե»-ի
երկու հատորներով Համեթի կողմից կառուցված անգլերեն հմուտ թարգմա-
նությունը. Evliya effendy, Narrative of travels in Europe, Asia and Africa
in the seventeenth century, translated from the turkish by J. von Hammer
London, vol. I pt. I, 1834, pt. II 1846, vol. II 1850.

կամ այն դեպքերը, որոնց ինքը անձամբ ականատես է եղել: Իսկ եթե նա գրում էլ է, որևէ իրենից առաջ տեղի ունեցած պատմական դեպքի մասին, ապա այդ դեպքում կամ նա վերապատմում է իր լսածը ականատեսներից (այսպես է օրինակ, ջալալիների մասին Ամասիայի կամ Էրզրումի բերդը նկարագրելիս), և կամ գիմում է Թուրք պատմագիրների երկերին:

Հնդհանուր առմամբ վերցրած էվլիա Չելեբիի աշխատությունը կարևոր նշանակություն ունի հայագիտության ու միջնադարյան շրջանի համար: Շնորհիվ էվլիա Չելեբիի «Սեյահեթ նամե»-ի, մենք պատկերացում ենք կազմում Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանման մասին: Էվլիա Չելեբիի կողմից Արևմտյան Հայաստանում նվաճող-ֆեոդալների եկամուտների թվարկումը հնարավորություն է տալիս եզրակացություն անելու այն մասին, թե ինչպես էր շահագործվում Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը:

Պակաս նշանակություն չունի էվլիա Չելեբիի աշխատությունը 17-րդ դարի Հայաստանի տնտեսության, ազգագրության հարցերի ուսումնասիրման տեսակետից: Ներկա թեմայի համար հատկապես արժեքավոր են գրքի երկրորդ հատորում՝ Աբազա փաշայի ապրտամբության մասին հաղորդած տեղեկությունները:

Թուրքիայի ներքին կյանքի վերլուծմանն է նվիրված 17-րդ դարի Թուրք մի ալ նշանավոր հեղինակի՝ Կոչիբեյի աշխատությունը՝ «Ռիսալե-ի Կոչիբեյ» (رساله قوچى — Կոչիբեյի ուղերձը)⁴³ վերնագրով: Այս ուղերձը կամ ղեկուցումը ներկայացվել է սուլթան Մուրադ IV-ին (1623—1640 թթ.) 17-րդ դարի 30-ական թվականներին: Ներկայումս հրապարակված է նույն Կոչիբեյի մի ուրիշ ուղերձը⁴⁴, որը կազմվել է հեղինակի կողմից մի բիշ ափելի ուշ, քան առաջինը սուլթան Իբրահիմի (1640—1648 թթ.) կարգադրությամբ:

Կոչիբեյի ուղերձները խիստ հարուստ են Թուրքիայի պետականության անկման վերաբերյալ արժեքավոր նյութերով: Եվ այդ է պատճառը, որ այս ուղերձները վաղուց դարձել են մասնագետների ուսումնասիրման առարկան⁴⁵:

⁴³ رساله قوچى بك، استانبول ۱۰۷۷.

⁴⁴ Koçi bey Risalesi, şimdiye kadar elde edilmemiş olan tarihi eserin tamamı. Eseri bulup tahsiye eden Ali Kemali Aksüt. İstanbul, 1939.

⁴⁵ В. Д. Смирнов, Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели о причинах упадка Турции, СПб., 1878. А. С. Тверитинова Второй трактат Кочибей, Ученые записки Института востоковедения, том, VI, Москва—Ленинград, 1958, стр. 212—269.

Մեր թեմայի հետ Կոչիբեյի ուղերձները խիստ առնչություն ունեն և դրա համար էլ համեմատաբար ավելի հանդամանորեն կանգ կառնենք, 17-րդ դարի, այդ արժեքավոր փաստաթղթերի վրա:

Առաջին ուղերձում Կոչիբեյի հիմնական ուշադրությունը սեռած է օսմանյան պետականության անկման պատճառների վրա:

Ըստ Կոչիբեյի, այդ անկումն սկսվում է 1582 թվականից: Նրա կարծիքով դրանից առաջ ամեն ինչ իդեալական էր այն պատճառով, որ սուլթաններն ու վեզիրներն աչքս հաշվի չէին առնում նրա իսկ խոսքերով ասած «մեծ ու փոքր տիրությունների» տեր Ֆեոդալներին: Կոչիբեյն ընդգծում է, որ սուլթանական կառավարությունը խախտում էր ղեամեթի ու թիմարի տեր թուրք ֆեոդալների ժառանգական իրավունքները, հանձնելով հողակառույցները ոչ ավատական ծագում ունեցող մարդկանց, դրանով իսկ, շեշտում է նա, սուլթանը զրկվում էր իր հիմնական հենարանից:

Պետական իշխանության անկման պատճառներից մեկն էլ Կոչիբեյը համարում է ամենաբարձր պետական պաշտոնների կաշառակերության օգնությամբ ձեռք գցած մարդկանց, մարդիկ, որոնք ամբողջովին զուրկ էին պետությունը կառավարելու ունակություններից:

«[Բարձրագույն հրամանատարներն]... սկսեցին իլուր [պարգևատրման] ֆերմաններ տալ նրանց, ովքեր որ արժանի չէին, նրանց, ովքեր ոչ ծննդյամբ, ոչ ծագմամբ երբեք դիրլիքներ⁴⁶ չեն ստացել: [Դիրլիքներ] տվեցին նաև այնպիսի մարդկանց, ինչպիսիք են ոչնչություն ներկայացնող անպիտան քաղաքի ու գյուղի ռայաթները (ցածր խավերը)»:

Այդ իսկ պատճառով Կոչիբեյն իր ուղերձում հատուկ ուշադրություն է դարձնում պետական վարչական ապարատում տարածված կաշառակերության, զոգություն ու կամայականությունների վրա:

16-րդ դարի վերջից ակնհայտ դարձած պետական եկամուտների կրճատումը, որ հետևանք էր անհաջող պատերազմների, սաղմական ծախսերի խիստ ավելացումը, ամենաժանր ձևով անդրադառնում էին գյուղացիական հոծ մասսաների վրա: Այդպիսի պայմաններում գյուղացիությունից դանձվող հարկերն ըստ Կոչիբեյի ավելանում էին մոտ վեց անգամ:

⁴⁶ Դիրլիք (دیرلک) «ապրուստի միջոց»: Օսմանյան կայսրության մեջ բոլոր տեսակի ավատական տիրույթներին տրված ընդհանուր անուն:

Առաջին ուղերձում Կոչիրեյը բացահայտելով Թուրքիայի ներքին օրդանիզմում առաջացած խոցերը՝ հրկրորդում՝ պահպանողական դիրքերից դեզեր է առաջարկում սուլթանական կառավարությանը, որպեսզի վերջինը կարողանա վերականգնել նախկին բարձր վիճակը: Վերագործ դեպի հինը՝ Սուլեյման Կանունիի (1520—1566 թթ.) օրոք ստեղծված երանելի կարգերը—ահա Կոչիրեյի հիմնական հետևությունն ու առաջարկած դարմանը:

Կոչիրեյը իդեալականացնում էր Սուլեյման Կանունիի ժամանակաշրջանը, որպես իրականություն ընդունելով այն, ինչ Օսմանյան կայսրության մեջ ուղում էր ձևապես իրագործել սուլթան Սուլեյմանի ժամանակաշրջանի օրենսդիր՝ Մուֆտի էբուսուռըր: Ինչպես ցույց են տալիս պատմական փաստերը, սուլթանի կողմից վավերացված էբուսուռըրի օրենքները գրեթե. որևէ ազդեցություն չունեցան ընդարձակածավալ Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ նահանգների վարչական ու սոցիալական կյանքի վրա: Ըստ էության նահանգների ղեկավար մասը, և հատկապես ասիական նահանգները շարունակեցին ապրել կիսանահատետական, կիսաֆեոդալական ու բոլորակալական կյանքով: Սուլթան Սուլեյմանին չհաջողվեց ամրապնդել կայսրության քաղաքականապես ու տնտեսապես մասնատված ժողովուրդների և ցեղերի ռազմա-վարչական խախուռ միավորումը:

Այս հանդամանքը չի կարողանում հերքել և թուրք ժամանակակից պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը⁴⁷:

Կոչիրեյն, իհարկե, չէր նկատում, որ իր կողմից նկարագրված երևույթները ֆեոդալական հասարակության ներսում առաջացած ճգնաժամի հետևանքն էր, ճգնաժամ, որը պայմանավորված էր այդ հասարակության զարգացման ներքին օրինաչափություններով՝ ավատական հողատիրության սիստեմի մեջ տեղի ունեցած էական փոփոխություններով (նրա իսկ խոսքերով ասած՝ «մեծ ու փոքր տիրույթներին» ոչ ավատական ծաղում ունեցող մարդկանց ձևորեն անցնելը), մի հանգամանք, որն իր հերթին, պայմանավորված էր առևտրա-վաճառական հարաբերությունների զարգացմամբ ու խոշոր կենտրոնախույս ուժ դարձած ֆեոդալների ձեռքին հսկայական հարստությունների կուտակմամբ: Մյուս կողմից Կոչիրեյի նկարագրած երևույթները հետևանք էին և այն բանի, որ թուրքերը զավթելով հսկայական տերիտորիաներ Եվրոպայում, Ասիայում ու Աֆրիկայում, աչքև անկարող էին չուրացնել դրանք, և բավարարվում

⁴⁷ I. H. Danişmend, նշվ. աշխատ., էջ 140:

էին միայն հարկերով, տուրքերով եւ զինվորական կոնարիբուլցիաներով:

Թուրքական ռազմա-ֆեոդալական պետութիւնը կառուցւած էր այնպէս, որ ղեկավարող շրջանները չէին հետաքրքրւում արտագրութեան հարցերով: Այստեղ Կ. Մարքսի կողմից նշւած արեւելյան պետութեան երեք գերատեսչութիւններից մեկը՝ ռազմական տեսչութիւնը, հարեան ժողովուրդների կողոպուտը ամենախիտեմբով ձեռով էր զործում: Սակայն, 16-րդ դարի վերջին, երբ սկսում էր սեղմվել նվաճումների թափը ու խիստ կրճատվեց ռազմական ավարը, թուրք ֆեոդալները սկսեցին ամենադաժան ձեռով շահագործել, ինչպէս նվաճած երկրների, այնպէս էլ իրենց՝ նվաճող երկրի գյուղացիութեանը: Այդ բոլորի անմիջական հետեանքը ժողովրդական դժոխութիւններն էին, դասակարգային պայքարի սրումը, գյուղացիների, արհեստավորների ապստամբութիւնները:

Ահա այսպիսի պայմաններում է, որ Կոչիբեյն, ինչպէս և նրա նախորդներն ու հետնորդները սուլթանական կառավարութեանն ուղղւած իրենց ուղերձներում⁴⁵ պահպանողական գիրքերից այնպիսի միջոցներ էին առաջադրում, որոնք կարող էին միայն աննշան շփով կասեցնել թուրքական կայսրութեան անխուսափելի անկումը:

Այժմ անցնենք հայկական սկզբնաղբյուրների տեսութեան: Սկսենք հիշատակարաններից:

16—17-րդ դարերի հայ ժողովրդի պատմութեան հարցերը լուսաբանելու համար հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները գրավում են ուրույն ու շատ կարեւոր տեղ: Հիշատակարանների ամենագլխավոր առանձնահատկութիւնը՝ դեպքերի շարադրման յարգութիւնն ու անմիջականութեան է: Որպէս կանոն, հիշատակարանների գրիչները իրենց կողմից նկարագրւած դեպքերի կամ անմիջական ականատեսներն են և կամ իրենց լսածի հազարդիչները: Հենց սրա մեջ էլ կայանում է հիշատակարանների խոշոր գիտական արժեքը: Ընդհանուր գծերով, հիշատակարանները բացահայտում են 16—17-րդ դարերում Հայաստանի տերիտորիայում մղվող թուրք-պարսկական անընդմեջ պատերազմների հետեանքով երկրի բնդհանուր ավերման, տնտեսութեան անկման, նվաճողների վարած կրօնական հալածանքների, կեպիտ կամաշականութիւնների, կեղեքումների հուզիչ պատկերը:

⁴⁵ Այդ ուղերձներից ամենահայտնիներն են՝ Այնի Ալիինը (1609 թ.), Քյաթիտ Չելեբիինը (1653 թ.) և Հեղարֆինինը (1672 թ.):

Հիշատակարանների հիմնական թերությունը կայանում է նկարագրությունների տեղայնության մեջ: Հիշատակագրին առավելապես հետաքրքրում է իր քաղաքի, գյուղի կամ գավառի հետ առնչվող, մեծ մասամբ քաղաքական իրադրությունների պարզ նկարագրությունը: Այստեղից էլ գրիչների մոտ նկատվում են մեկը մյուսից կտրված, ու երբեմն էլ ուղղակիորեն մեկը մյուսին հակասող տեղեկություններ: Բացի դրանից, լինելով մեծ մասամբ հայ հոգեորականության ներկայացուցիչներ, գրիչներից ոմանք գեպքերի գնահատման մեջ ցուցաբերում են որոշ միտումնավորություն, որը իրենց հասարակական վիճակով, քրիստոնեական գաղափարախոսության սահմանափակությամբ է պայմանավորված: Սակայն այս հանգամանքը բոլորովին էլ չի նսեմացնում հիշատակարանների արժեքը:

Մեզ առավելապես հետաքրքրող ջալալիների ապստամբությունների վերաբերյալ նյութեր պարունակող հիշատակարանները զգալի թիվ են կազմում⁴⁹: Այդ հիշատակարաններում հաղորդվում են Կարա Յաղըջիի, Դելի Հասանի, Կալենդար Օղլիի, Ջանփոլատ Օղլիի և Աբաղա փաշայի ապստամբությունների վերաբերյալ խիստ ուշագրավ տեղեկություններ: Գրիչների ճնշող մեծամասնությունը ջալալիների շարժումների հետ կապված գեպքերը նկարագրում են ամենամոռյալ գույներով: Նրանք խիստ բացասական գծերով են ներկայացնում ապստամբության առաջնորդներին՝ անվանելով նրանց «արշուարբու գաղան», «մեծ գաղան», «չար վիշապն», «շունն կատաղի» և այլն, և այլն:

«...Սով սաստիկ, սուր անխնայ, գերութիւն անողորմ, աւերումն աշխարհաց և քանդումն գեղօրեից, կործանումն տանց և շարժումն [բնակչութեան] յերկրէ յերկիր...»: Համարյա բոլոր գրիչներն իրենց հիշատակարաններում այսպես են ներկայացնում ջալալիների ապստամբությունների ունեցած հետեանքներն Արևմտյան Հայաստանում:

Ըստ գրիչների ջալալի ապստամբները հատուկ գաժանություն են ցուցաբերել հառկապես քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ: Խոսելով Կարա Յաղըջիի մասին Մելիքսեթ Եպիսկոպոս Սեբաստացին գրում է, որ նա «...անխնայ կոտորեաց բազում քրիստոնեայս և զմանուկս նոցա գերի տարեալ...»⁵⁰: Սակայն, մի՞թե նրանք գա-

⁴⁹ Դրանցից ամենակարևորներն են Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1875, էջ 229ր, № 7744, էջ 180ր, № 2672, էջ 400ա—401ա, № 1354, էջ 199բ—200ա, № 4912, էջ 253ր, № 2039, էջ 321ր—322ա, № 7786, էջ 249ա և այլն:

⁵⁰ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1875, էջ 229ր:

ժանություն էին ցուցաբերում միայն քրիստոնյաների նկատմամբ: Պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ ջալալի ապստամբները չէին խնայում և «յուրայիններին», հատկապես տիրապետող խավի ներկայացուցիչներին, օրինակ՝ պետական զանազան պաշտոններ վարողներին:

Ջալալիների ապստամբությունների մասին բազմաթիվ արժեքավոր նյութերի կարելի է հանդիպել նաև 17-րդ դարի հայ պատմագիրների (Առաքել Դավրիժեցի, Դրիգոր Դարանազցի և այլք) մոտ:

Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին ծնվել է Թավրիզ բաղարում 16-րդ դարի վերջին, կրթությունն ստացել է էջմիածնի վանքում Փրիլպոս կաթողիկոսի (1633—1655 թթ.) մոտ, երկար ժամանակ հանապարհորդել է Առաջավոր Ասիայում՝ «յաշխարհն յունաց», եղել է Իսպահանում և այլուր, որպես էջմիածնի նվիրակի:

Առաքել Դավրիժեցին հանդիսանում էր իր ժամանակի ամենաաչքի ընկնող դիտուն մարդկանցից մեկը: Նվազ է պատճառը, որ Փրիլպոս կաթողիկոսն առաջարկում է Դավրիժեցուն գրել վերջին հիսնամյակի Հայաստանի պատմությունը: Առաքել Դավրիժեցին ընդունում է կաթողիկոսի հանձնարարությունը, ելնելով հայրենասիրական զգացմունքներից: Նա ուղում էր գրել «...զուեր Հայաստան աշխարհին, և զնուաղիլն մերոյս ազգին, և զշարութիւն մահմեդականաց»⁵¹:

Առաքել Դավրիժեցին քննադատորեն է մոտենում պատմական տվյալներին: Նա համառորեն ձգտում է ստուգել հաղորդած փաստերի ճշտությունը, ճշգրտել տվյալ իրադրության թվականը: Ինքը՝ հեղինակն իր պատմության առաջաբանում գրում է, որ «Այլև գիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ հարկին աստանօր պարտ է զնել ըստ թուականն իբր զհիմն, և ապա յարել ի նոյն զպատմութիւն որպէս զշինուածս, ըստ օրենի պատմադրաց»⁵²:

Առ. Դավրիժեցուն հետաքրքրում է ոչ միայն արեւելահայերի վիճակը, որոնց շրջանում էա ապրել ու ստեղծագործել է, այլև արեւմտահայերի: Այսպես, հիմնականում նկարագրելով Արեւելյան Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական վիճակն ու եկեղեցիների ու վանքերի դրությունը, պատմիչը հաղորդում է չափազանց հետաքրքիր տվյալներ Արեւմտյան և Հարավային Հայաստանի, ինչպես

⁵¹ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 659:

⁵² Ա. Դավրիժեցի, էջ 4:

նաև Կոստանդնուպոլսի, Իսպահանի, Լվովի և այլ հայ դադութներին մասին⁵³։

Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութեան» համար հիմնականում աղբյուր են ծառայել 16—17-րդ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները։ Այդ մասին հեղինակն ակնարկում է իր աշխատության տարբեր էջերում։ Այսպես, նկարագրելով Շահ Աբրահամի կողմից կատարված հայերի բռնագաղթը դեպի Պարսկստան, նա գրում է. «Եւ զայս գործ (իմա՝ «մեծ սուրգունը»), որ աղզն հայոց [շահ Աբրահամ] բշեաց և տարաւ, ոչ թէ մի անգամ կամ երկիցս և երեցս արար և եկած, այլ զրի հաւատեաւ բաղում առս՝ որք ինքեանք իսկ բշածք էին, յորոց հարցեալ տեղեկացաւ, նաև ի յիշատակաւրանաց գրոց, զորս քնքեցցայ (քնդգծումը մերն է—Մ. Զ.)»⁵⁴։

Խոսելով ջալալիների մասին, Առաքել Դավրիժեցին խիստ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում, հրեման որոշ մանրամասնություններ ջալալի ապստամբների պարագլուխների և բուն իսկ շարժման ընթացքի մասին։ Ամբողջ 7-րդ գլուխը, որը վերնագրված է «Յաղաբս յայտնելոյ ջալալացն և սաստիկ սովուն և մարդակեր զայլացն, և այլ և այլ հս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ անխարհի» նվիրված է այդ շարժումների պատմությանը ու Հայաստանի համար նրանց ունեցած ազետաբեր հետևանքներին։ Առաքել Դավրիժեցին ջալալիների ապստամբություններին անդրադառնում է նաև իր «Պատմութեան» այլ էջերում, օրինակ 351 թվականից մինչև 1664 թվականն քնդգրկող իր կազմած ժամանակագրությունը և այլն։

Դավրիժեցին առավել ուշադրություն է դարձնում ջալալիների Արեւելյան Հայաստանում, և հատկապես Արարատյան դաշտում կատարած «չարագործությունների» վրա։ Խոսքն այն ջալալիների մասին է, որոնք Փոքր Ասիայում 1608—1609 թթ. ձախողման մատնվելուց հետո փախուստի էին գլմել և մտել Սեֆևյան տերության սահմանները։

Պատմիչը ոչ պակաս արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև շարժման վերելքի ժամանակաշրջանի ղեպքերը նկարագրելիս հենց բուն Փոքր Ասիայում։

⁵³ Նույն տեղում, էջ 266—279, 378—348 և այլն։

⁵⁴ Առ. Դավրիժեցի, էջ 148։ Սույն կաթողիկոսական տիտի ու այսպես կոչված Լուսավորչի աջի էջմածին տեղափոխվելու կապակցությամբ (1441) Առաքել Դավրիժեցին ի հաստատումն իր դրոյթների գլմում է 15-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններին և մեջ է բերում դրանցից մի քանիսը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 416—418)։

Խիստ բացասական է Առաքել Դավրիժեցու վերաբերմունքը ջալալիների նկատմամբ: Նա նրանց բնութագրում է որպես «աւաղակը», «աւերիչը», «ապականիչը» և այլն, իսկ դրա հետ մեկտեղ չի կարողանում անտեսել ջալալիների սխրանքները, երբ նա գրում է, որ նրանք «...էին արք անուանիր՝ և յազթողք՝ և քաջ պատերազմողք՝ և անպարտելի ասույան»⁵⁵:

Ջալալիների մասին հետաքրքիր մանրամասնություններ մենք գտնում ենք 17-րդ դարի հայ մյուս ականավոր պատմագիր Գրիգոր Դարանաղցու մոտ:

Գրիգոր Դարանաղցին կամ Կամախեցին (1576—1643 թթ.) ծնվել է պատմական Դարանաղյաց գավառի Կամախ քաղաքում: Ծանապարհորդել է Ղրիմ, Ստամբուլ և Երուսաղեմ. նշանակվել է Ռոդոսթոլի հայ համայնքի հոգևոր առաջնորդը, ուր և անց է կացրել իր կյանքի վերջին տարիները:

Գրիգոր Դարանաղցու ժամանակագրությունը լույս է տեսել 1915 թ. Երուսաղեմում:

Ժամանակագրությունը գրվել է 1634—1640-ական թվականներին: Հեղինակն իր աշխատությունը բաժանում է երկու մասի. առաջին մասն ընդգրկում է 1018—1539 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը, որտեղ համառոտ ձևով նշվում է ամենակարևոր քաղաքական դեպքերի մասին: Իսկական ժամանակագրությունը (երկրորդ մաս) սկսվում է 1595-ից և վերջանում է 1634 թ. դեպքերով:

Գրիգոր Դարանաղցու ժամանակագրության ամենակարևոր էջերը 16-րդ դարի վերջերի և 17-րդ դարի սկզբների քաղաքական դեպքերի նկարագրություններն են, և հատկապես նրա ստույգ տեղեկությունները ջալալիների շարժման մասին⁵⁶:

Ջալալիների ապստամբությունների մասին խոսելիս Գր. Դարանաղցին հաճախ հանդես է գալիս որպես անմիջական ականատես: Այսպես 1603 թ. Երզնկա հաստատված ջալալիների դեպի Բաբերտ (Բայբուրտ) և Գյումյուշխանե կատարած ապստամբությունների ժամանակ, Գր. Դարանաղցին, ինչպես և մերձակա գյուղերի բնակիչները փախուստի են դիմել: «Մեք ալ, մերձակալ զեղորէիւրն ամենայն ախիւր մերովք... միաբանովք վանուցն Վահանջիւնոյ, դիմեցար ի լերունքն և յանտառախիտ մացառս Կանկելի ձորոյն և կացար մնացար ընդ աւուրս ինչ, և լսեցար, որ լցեալ են յերկիրն որպէս դբազմութիւն մարախոյ և կամ որպէս զուխաջուրսն»⁵⁷:

⁵⁵ Առ. Դավրիժեցի, նույն տեղում, էջ 86:

⁵⁶ Գր. Դարանաղցի, էջ 13—22, 24—30, 35—40, 43—48 և այլն:

⁵⁷ Գր. Դարանաղցի, էջ 17:

Դր. Դարանաղցին չի սահմանափակվում միայն ապստամբ ջալալիների ղեկավարների անունների թվարկմամբ կամ թե ապստամբության ընթացքի նկարագրությամբ, նա երբեմն խոսում է այդ ապստամբությաննների սոցիալական զրդապատճառների ու ունեցած հետևանքների մասին:

Ամենամուսուլ գույներով է ներկայացնում ժամանակագրորդ Օսմանյան կայսրության ներքին վիճակը և կառավարության ապրած ձգնաժամային հրեղավթները: Դարանաղցու տակով, ջալալիների շարժումներն երկրում ստեղծեցին այնպիսի վիճակ, որ «... ոչ գոյր խաղաղութիւն տեղի ուրեք, բայց միայն ի Կոստանդնուպոլիսն»⁵⁸ ուր մոսսաւաբար գաղթում էին հայ ու թուրք աշխատավոր մասսաներն իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար:

Դր. Դարանաղցու ժամանակագրությունը, չնայած իր ունեցած որոշակի թերություններին, հանդիսանում է ջալալիների ապստամբությունների վերաբերյալ կարևորագույն աղբյուրներից մեկը:

Ջալալիների շարժումների մասին մեզ հասած հայկական սկզբնաղբյուրների մեջ առանձնակի տեղ են զբաղում Աղարիա Սասնեցու «Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան գաւառացն և աշխարհին հայոց ի ձեռաց ճեղքեալանց»⁵⁹ և Երեմիա Չելեբի Քյոմյուսուձյանի «Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն» ձեռագիր աշխատության ջալալիներին վերաբերող նյութերը⁶⁰:

Աղարիա Սասնեցին, ինչպես ինքն է գրում իր հիշատակարանում ակնատես է եղել իր շարագրած գեպքերի մեծ մասին: «... Կամիմ և ձեզ ծանուցանել,— գրում է նա,— զգաւնութիւն ժամանակիս և բաղմազան զանցս ալեւտի, որ ես աշօք իմովք տեսի, զորս ի բաղմաց զսակաւն պատմեցից փոքր ի շատէ տաղի— շափ ոտանաւոր, զի և դուք գիտիցէք թէ որպիսի նեղութիւն և շարշարանք գտին (հայք)»⁶¹ և այլն:

Ինչ վերաբերում է Երեմիա Չելեբիի հաղորդած վկայություններին, ապա պիտի ասել, որ 17-րդ դարի այդ ամենախոշոր հայ ղիտնականը իր գիտելիքների մեծ մասը քաղել է թուրքական և այլ աղբյուրներից, նրա հաղորդած տեղեկությունները մեծ մասամբ ձշգրիտ են, և հետևաբար արժեքավոր:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

⁵⁹ Այս «Ողբ»-ն ամբողջությամբ տպվել է «Հանդէս-ամսօրեայ» ամսագրի 1937 թ., էջ 306—336, նաև Ռ. Կյուլեսեյաճ, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանոց և շրջակայքից, Անթիլիաս, 1957, 242—262 էջերում:

⁶⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 84ր—101ա:

⁶¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 320:

Սույն թեմայի համար ոչ պակաս նշանակութուն ունեն նաև 16—17-րդ դարերի եվրոպացի ճանապարհորդների տվյալները: Ճիշտ է, նրանց մոտ շատ հազվագեղ են հիշատակությունները ջալալիների շարժումների մասին, սակայն, մյուս կողմից, նրանց քննադատորեն օգտագործումը լրացնում են մեր պատկերացումը վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դրության մասին:

Աշխատության մեջ օգտագործվել են Պիետրո Դելլա Վալլեի⁶², Ժան Բատիստ Տավերնիեի (17-րդ դ.)⁶³, Ժան Շարդենի⁶⁴, Պիտտոն դե Տուրնեֆորի⁶⁵ և այլոց երկերը:

⁶² Voyages de Pietro della Vallé en Orient, Rouen, 1745.

⁶³ Tavernier Jean Baptiste. Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Perse et aux Indes, La Haye, 1713.

⁶⁴ Jean Chardin. Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient. Paris, 1811—1820.

⁶⁵ Pitton de Tournefort. Relation d'un voyage du Levant, Amsterdam, 1718.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԶԱՆԱՎՈՐՆԵՐԻ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ ԵՎ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ

Մանր կապույթյուն էր ստեղծվել Հայաստանում ջալալիների շարժումների նախօրեին: Երկիրը խիստ տուժել էր արևելյան երկու հզոր պետությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի ու Սեֆելյան Պարսկաստանի միջև մղվող երկարատև պատերազմների պատճառով, պատերազմներ, որոնք սկսվեցին 16-րդ դարի սկիզբներին ու վերջացան... 1639 թվականին:

Այդ պատերազմական գործողությունները երկու վերահիշյալ պետությունների միջև մղվում էին առևտրի ուղիների տիրապետման, և հետևաբար, Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում իրենց տրոսեսական և քաղաքական գերիշխանությունը հաստատելու համար: Հայաստանն իր ուսերի վրա էր կրում պատերազմական գործողությունների ամբողջ ծանրությունը: Այդ պատերազմական գործողությունները ավերում ու ամաչացնում էին երկիրը, հաչ ժողովրդին պատճառում անլուր դժբախտություններ: Ե՛վ օսմանցիները, և՛ սեֆելիները հայկական բարձրավանդակին տիրապետելը դիտում էին որպես ստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեցող հանգամանք:

Քաղաքական իրադրությունն այնպես էր, որ թուրքական նվաճողներին առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերջնականապես նվաճել Հայկական բարձրավանդակը: Եթե վերջինս մնար սեֆելիների իշխանության տակ, ապա այդ դեպքում թուրք նվաճողներին համար համարյա անհնար կլինեք վերջնականապես ամրապնդել իրենց խախուռ դիրքերը Մերձավոր Արևելքի նոր նվաճված երկրներում: Մյուս կողմից, աչգլխի իրադրության ժամանակ, հենց ինքը՝ Անատոլիան կգտնվեր սեֆելիների ներխուժման մշտական վտանգի առաջ:

Այս հոդի վրա սեֆեվիդների պետական շահերը խիստ բախվեցին Օսմանյան Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականության հետ: Այդ քաղաքական շահերը, որոնք թաքնված էին սյուննիզմի շիրիմի դեմ մղվող պայքարի շղարշի տակ, օսմանցիներին և պարսիկներին դարձնում էին անհաշտելի թշնամիներ:

Այս հիման վրա էլ 1503—1504 թթ. Հայաստանի տերիտորիայի վրա սկսվեցին պատերազմական գործողություններ վերոհիշյալ երկու պետությունների միջև, որոնք տեղի ունեցան մինչև ... 1639 թվականը:

Պատերազմները ավերում ու ամայացնում էին երկիրը: 16-րդ դարի հայ, ինչպես և արևելյան աղբյուրներում հաճախակի կարելի է կարդալ «ամեն ինչ ոչնչացված էր», «...երկրում ոչինչ չէր մնացել, անգամ խոտը» և որ նվաճողները «բանդ էին քաղաքն և դերկիր և զէնս»:

Նվաճողների կատարած ավերածությունների անմիջական հետևանքը մահտարածամը, համաճարակն ու սովն էր: 1549 թ. Բարկիս դյուլում արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարգում ենք հետևյալը. «...եղև մահտարածամ և մեռան անթիւ տղայք, հենց որ կալոյ ժամոնակին տղայ չկայր որ վկաման քշէր...»¹:

Թուրք-պարսկական պատերազմների առաջին էտապն ավարտվեց 1555 թ. մայիսի 29-ին Ամասիայում արևելյան երկու պետությունների միջև կնքված հաշտության պայմանագրով:

Ըստ պայմանագրի, Օսմանյան կայսրությանն անցան Հարավային Հայաստանը (Վան, Մուշ, Բիթլիս և այլն), Արևելյան Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, ամբողջ Ադրբեջանը մնաց պարսիկների ձեռքում: Պայմանագրով նախատեսված էր, երկու պետությունների սահմանների արանքում գտնվող Կարս քաղաքը դարձնել ամայի ու անմարդաբնակ:

Սակայն 1555 թվականին Ամասիայում կնքված հաշտության պայմանագիրը չէր նշանակում հարատև խաղաղություն Արևելյան երկու պետությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆեվյան Պարսկաստանի միջև: Դա, ավելի շուտ կարճատև մի զինադադար էր: Ամասիայում կնքված պայմանագիրը չէր վերացնում երկու պետությունների միջև գոյություն ունեցող, կրոնական շղարշի տակ թաքնված, խորը քաղաքական հակասությունները:

16-րդ դարի կեսերից Թուրք նվաճողները հնուց ունեցող ստրա-

¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 9222, հիշատակարանի ժ:

տեղիս էին մշակում: Այդ ստրատեգիան ուղղված էր նախ և առաջ Ռուսաստանի՝ դեպի Կովկաս ու Անդրկովկաս առաջխաղացման դեմ:

Նվաճելով Անդրկովկասը, թուրքական բանակը պիտի սեպ խորեր սեփեվինների և ռուսների միջև, վերջիններին թույլ չտալով ընդհանուր բլուկ կազմել թուրքիայի դեմ: Սկսած Ուլուն Հասանից (1453—1477), Իրանի տիրապետողները միշտ ձգտում էին դաշինք կնքել եվրոպական որևէ պետության հետ, Օսմանյան թուրքիայի դեմ մի ընդհանուր բլուկ կազմելու նպատակով: Այս առումով Վենետիկյան ռեսպուբլիկայի հետ դեռևս դիվանագիտական երկար բանակցություններ էր վարում սեփեվյան պետության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I (1502—1524 թթ.): Եվրոպայի հետ դաշինք կնքելու նպատակներ ունեւր և շահ Իսմայիլի որդին՝ շահ Թահմասպը (1524—1576 թթ.): Հետագայում՝ 1592 թվականին, Ռուսաստանի հետ թուրքիայի դեմ ընդհանուր դաշինք կնքելու նպատակով, Մոսկվա ուղարկեց Շահ Արասի հատուկ դեսպանությունը²:

1556 թվականին Աստրախանի գրավումը ռուսների կողմից խիստ վախեցրել էր սուլթան Սուլեյմանին (1520—1566 թթ.) և նրա պալատականներին:

Կազանի և Աստրախանի միացումը Ռուսական պետությանը, չերքեզների, կարարգինցիների և հյուսիս-կովկասյան ալլ իշխանների կողմից կամավոր կերպով մոսկովյան դերիշխանության ճանաչումը ցավոտ կերպով ընդունվեց սուլթանական պալատում:

Օսմանյան կառավարությունը ռուսական պետությունից բացահայտորեն պահանջեց իր զորքերը ետ քաշել նվաճված շրջաններից: Ռուսաստանի կողմից թուրքական պահանջի մերժումը հասցրեց 1569 թվականի ռուս-թուրքական առաջին պատերազմին, որը թուրքերի համար վերջացավ լիակատար ձախողմամբ:

Ի՞նչ նպատակ էին հետապնդում թուրք նվաճողները, սկսելով ռուսական պետության հետ պատերազմ: Ինչպես ճիշտ նշում է Ն. Ա. Սմիրնովը, թուրք նվաճողների նպատակը ոչ միայն Աստրախանն ու Կազանը հետ նվաճելն էր, այլև Սեփեվյան Իրանի չեղբորացումը Ռուսաստանից³:

Թուրքական նվաճողների նման ստրատեգիական նպատակադրումը շուտով Հայաստանը նորից դարձրեց պատերազմական տեղական գործողությունների թատերաբեմ:

² Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI и XVII вв., Москва, 1946, էջ 140, 151 և 157, М. В. Фехнер, Торговля русского государства со странами Востока, Москва, 1952, էջ 12:

³ Н. А. Смирнов, *նույն տեղում*, հատ. I, էջ 103:

Ճիշտ է, սուլթան Սուլեյմանի մահից հետո զահ Բարձրացած սուլթան Սելիմ II-ի (1566—1574 թթ.) ժամանակ Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը 1566 թ. վերջերին երկու պետությունների միջև վերահաստատվեց։ Սակայն այս հանգամանքը դարձյալ ժամանակավոր երևույթ էր։

1571 թվականի հոկտեմբերի 7-ին եվրոպական երեք պետությունների միացյալ նավատորմից, Լեզանտոյի ծովամարտում Թուրքիայի կրած ծանր պարտությունը սեֆեդիներին հնարավորություն էր տալիս պատերազմական գործողությունների նախաձեռնությունը վերցնելու իրենց ձեռքը և ներխուժելու Թուրքիան սահմանները։ Սակայն 1576 թվականին, շահ Թահմասպի մահից հետո, Պարսկաստանում սկսված զահակալական կոիվները վերին աստիճանի թուլացրին Սեֆյան Իրանի հզորությունը՝ դրանով իսկ օսմանցիներին թույլ տալով խախտելու Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը և ներխուժելու Իրանի սահմանները։ Հայաստանի համար կարճատև «խաղաղ» տարիներին նորից հաջորդեցին ազդեցիկ պատերազմական տարիներ։

Խախտելով Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը, օսմանյան բանակը Լալա Մուստաֆա փաշայի ղլխավորությամբ ներխուժեց Արևելյան Հայաստան։ Մյուս կողմից, 30 հազարանոց սեֆյան բանակը Թոքմար խանի ղլխավորությամբ աստղատակեց Երևանի նահանգը⁴։

1578 թ. օգոստոսի 10-ին (6 ջեմադուլ ախիր 986 թ.) Չղբրում տեղի ունեցավ մեծ ու արյունալի ճակատամարտ, ուր հաղթանակ տարան օսմանցիները։

Ներխուժելով Վրաստանի սահմանները՝ օսմանյան բանակը մեկը մյուսի հետևից զրավեց Թումեք, Ախալքալակ բերդերը և շուտով մտավ Թբիլիսի։

Ասպատակող օսմանյան նվաճողները, ահանառես մի գրչի ասելով՝ «Զայս ամենայն քաղաքս և զգաւառս անմարդաբնակ արտրին» և «բազում անթիւ կոտորս արարին ի մէջ քրիստոնէիցն, զորս սպանեցին, և զորս զերեցուցին»։

Այդ նույն ժամանակաշրջանում օսմանյան մի ուրիշ բանակ Ուզդեմիր Օսման փաշայի ղլխավորությամբ զրավեց հյուսիսային Ադրբեջանը և Դաղստանի մի մասը։

⁴ I. Peçevi. Tarih-i Peçevi, համ. II, էջ 39, J. Hammer Histoire de l'empire ottoman, համ. IV, էջ 80։

Հաջորդ 1580 թ. ամռանը Շիրվանն ու Ղարաբաղը ասպատակության ենթարկվեց վերոհիշյալ Ուլղեմիր Օսման փաշայի և Ղրիմի թաթարների ու լեզգիների մեծ բանակի կողմից:

Օսման Ուլղեմիրը 1580 թ. կատարած ասպատակությունների մասին ահա թե ինչ է հաղորդում Իսրայել Գրիշը. «Երեկ աղգի պատուհասն՝ մահն, սուլն, սուրն, գերութիւն: Երեկ Ասման փաշէն Հոռոմացոց (իմա՝ թուրքերի—Մ. Զ.) Դամուր Ղապէն էառ ի աշխարհն Շրվանոյ և կոտորեաց աղգս Ղիլիսլաշին, բաղում խանս և սուլթանս և արար փախստական: Երեկ աղգ մի կայր Ղալտաղ կուսան և զերեաց բաղում տեղիս՝ Ղարալաղն, Ղարաղաջն, Խաշէն, Վարանդայ մինչև Տիլակ»⁵:

Փաստորեն ամբողջ Անդրկովկասը ընկավ Օսմանյան կայսրության լծի տակ: Գրավելով Անդրկովկասը, օսմանցի նվաճողները անխնա կողոպտում էին երկրի հարստությունները: Միայն Բաքվի նավթը թուրքերին տալիս էր «տարեկան տասը բևե ալիշ», այսինքն մեկ միլիոն ալիշ (վաթսուն ալիշն մեկ սակի հաշվով)⁶:

Իսկ նոր նվաճված երկրներից ընդհանուր եկամուտը, թուրք պատմաբանների նվազեցրած թվերով, կազմում էր 25 միլիոն 200.000 ալիշ, այսինքն՝ 420.000 ոսկեդրամ⁷:

Անդրկովկասի ժողովուրդները բոլորովին էլ չհաշտվեցին օսմանցի նվաճողների տիրապետության հետ: Ապստամբություններ բռնկվեցին ոչ միայն Վրաստանի զանազան մասերում (Գորիում, Ախալցխայում, Ախալքալախում և այլուր), այլև Դաղստանում ու Շիրվանում:

Հետագայում, 1587 թ. թուրք նվաճողների դեմ մեծ ապստամբություն բարձրացրին Բորչալուում կադախ, բորչալի, ջավակ և շեմսեղգին թուրքմենական ցեղերը: Այս ցեղերը Լոռի էին տեղափոխվել իրանական շահերի կարգադրությամբ: Վերջինները նպատակ ունեին սեպ խրել վրացիների, հայերի և ադրբեջանցիների միջև, դրանով իսկ իրագործել «բաժանիր որ աիրես» հայտնի քաղաքականությունը: Հետաքրքրական է նշել, որ Բորչալուի թուրքմենները օսմանցիների դեմ մղված պայքարում համագործակցում էին ոչ միայն սեֆեյիների, այլև վրացիների հետ⁸:

Քաղաքական այս խոշոր անցուղարձերը և նրանց աղետալի հետևանքները հայ, ինչպես և Անդրկովկասի մյուս զրացի ժողո-

⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձևագիր N 4173, էջ 35ա:

⁶ I. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 26:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 105:

վուրդների աշխատավոր զանգվածների համար վառ ու կենդանի լեզվով նկարագրված են այդ տարիներին արտագրված հայերեն ձեռագրերի մի շարք հիշատակարաններում⁹:

Իրադարձությունները ամենից լավ արձանագրված են Խլաթում արձանագրված մի ճառընտիրում: Գրիչները (Սարգիսը, Ներսեսը, Վարդանը և Հովհաննեսը) հաղորդում են վերին աստիճանի հետաքրքիր տեղեկություններ և ուշադրով մանրամասնություններ: Հիշատակարանը ընթերցողներին ցնցում է նվաճողների կատարած շլաված ու շտեմնված վայրագությունների նկարագրությամբ, երկրի ընդհանուր ավերմամբ ու խաղաղ բնակչության մասսայական գերնվարության մասին հաղորդած մանրամասնություններով: Այն աստիճանի ողբալի են նկարագրված պատկերները, որ գրիչներն իրավամբ գրում են՝ «...ոչ կարեմբ լեզուաւ պատմել, և ոչ զագիրն նոցա (իմա՝ թուրք նվաճողների—Մ. Զ.) ընդ գրով արկանել»:

Այդ պատերազմական գործողությունների հետևանքով, գրիչների ասելով, նվաճողները «...զբաղում քաղաքս և զգեղս և զգաւառս աւերեալ քանդեցին, զարսն սրով սպանին և զկանայսն և զտղայսն դերի վարեցին»¹⁰:

Պատերազմական գործողությունների հետևանքով երկրի ընդհանուր ավերածությունը, թուրքական իշխանության տարածումը ամբողջ Անդրկովկասում, բացասաբար էր անդրադառնում տնտեսության ու առևտրի զարգացմանը: Խափանվել էին Պոլիս—Թոխատ—Էրզրում—Թավրիզ, Զմյուռնիա—Թոխատ—Էրզրում—Թավրիզ, Տրապիզոն—Էրզրում—Թավրիզ հիմնական առևտրական ուղիները: Անգլիացի ճանապարհորդ Ջենկինսոնը խոսելով Թավրիզի և առհասարակ պատերազմական ոլորտի մեջ ներգրավված քաղաքների տնտեսական անկման մասին 16-րդ դարի վերջին քառորդում, գրում է, որ Պարսկաստանի «մեծագույն քաղաք Թավրիզը... չունի այն առևտուրը կամ վաճառականությունը, ինչ որ նախապես ուներ, կամ ինչպես ուրիշ քաղաքներն են այս ժամանակ, թուրքական արշավանքների պատճառով, որոնք Սոֆիից (իմա՝ Սեֆեվյան Պարսկաստանից—Մ. Զ.) գրավել են գրեթե մինչև հիշյալ Թավրիզ քաղաքը»¹¹:

⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 6273, էջ 502—503:

¹⁰ Տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 2, Երևան, 1956, էջ 251, նաև Գ. Սրվանձյան, Թորոս աղբար, մասն Բ, էջ 268—269:

¹¹ Հովհաննես Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1932, էջ 378:

1580 թ. դարնանը օսմանյան բանակը էրզրումից շարժվելով դեպի Կարա ամրացրեց այդ բերդաքաղաքը, հակառակ Ամասիայի հաշտության պայմանագրի, որով նախատեսվում էր, ինչպես արդեն նշվեց, ամայի ու անմարդաբնակ թողնել քաղաքը, որպես սահմանային դժարկացիոն գոտի: Դրանով օսմանցիները ձգտում էին ավելի բորբոքել պատերազմական գործողությունների հուրը:

16-րդ դարի իտալացի ճանապարհորդ Վինչինցո դ'Ալեսանդրիի վկայությամբ երևում է, որ դարի կեսերից ամայի էր դարձված ոչ միայն Կարսը, այլև թուրք-պարսկական սահմանի մոտ եղած այլ շրջանները: Նա գրում է. «Թագավորի (իմա՝ շահ Թահմասպի—Մ. Ջ.) ուժը կայանում է նրանում, որ նա երկիրը ավերակ է դարձրել թուրքական սահմանների վրա՝ ամեն կողմ վեց օրվա ճանապարհ հեռավորությամբ, և շրջանում քանդած է բոլոր ամրոցները, որպեսզի զորացնե իր զորքերը և թուրքերը հակում շունենան գրավելու և պահելու այն»¹²:

Կարսի ամրոցի վերանորոգման աշխատանքներին ղուզընթաց օսմանյան մի ուրիշ բանակ, այդ նույն տարին, ասպատակում էր Արևմտյան Վրաստանը, ուր բռնկվել էին բազմաթիվ ապստամբություններ: Վրացական զորքերը մղելով հերոսական պարտիզանական կռիվներ թուրքական նվաճողների դեմ 16-րդ դարի քուրդ պատմագիր Շերեֆեդինի ասելով՝ «...զգալի վնասներ էին հասցնում մուսուլմաններին» (իմա՝ թուրքական նվաճողներին—Մ. Ջ.)¹³:

Անակնկալ հարձակումներով օսմանյան բանակին լուրջ վնասներ էր հասցնում շահ Թահմասպի որդի, երիտասարդ և տաղանդավոր զորավար Համդա Միրզան՝ իր ոչ մեծաթիվ ուժերով: Այդ նույն ժամանակ պարսկական մի ուրիշ բանակ իմամ Կուլի խանի ղեկավարությամբ պաշարեց Թբիլիսին, հրի ու կողոպուտի մատենեց քաղաքը: Իսկ օսմանցիները իրենց հերթին Անատոլիայի բեկլերբեկ Ջաֆար փաշայի ղեկավարությամբ ասպատակեցին Երևանի գավառը, ավարի ու ավերի մատենելով Երևան (Ռևան) քաղաքը: Տեղի բնակչության մի զգալի մասը գերեվարվեց:

1584 թ. Բաղելի գավառի Պոր գյուղում ոմն գրիշ իր հիշատակարանում խոսելով Ջաֆար փաշայի Երևանյան արշավանքի մասին, նշում է, որ նվաճողներն «...ուերեցին զհայոց աշխարհն. զվերին կողմն արևելից և արին զԵրևան և տիրեցին և զայսն ամենայն աւե-

¹² Շովհ. Հակոբյան. Ուղեգրություններ, էջ 352:

¹³ Chéréf-nâmeh ou fastes de la nation kourde par Chéréf-Ouddine. prince de Bitlis, 5ème II, 1-ère partie SPB, 1875, էջ 647—648, այսուհետև՝ «Chéréf-nâmeh».

Ունենալով Մուֆթիի նմանօրինակ ֆեթվաները, այնուհետև գրում է Փեշեհին, թուրք ղավթիչներն «սկսեցին կողոպտել Երևան բազարն ու շրջակայքը: Նրա (իմա՝ Երևանի—Մ. Ջ.) բոլոր ոսկեզօծ և գեղեցիկ կառուցված պալատներն ավերվեցին և դեռնին հավասարեցվեցին, գեղապարզ ու ոսկեփաշ ծածկերը խորտակվեցին և 20 հազարից ավելի կանանց և երեխաների գերի տարան: Դրանից հետո իսլամական բանակը, մեծ ավարով ու ուրախ, կայսերական բանակատեղը հասավ»¹⁹:

1584 թ. գարնանը օսմանյան բանակը Երևանից շարժվեց Նախիջևան, այս անգամ արդեն Ուլղեմիր Օսման փաշայի զլխավորությամբ: Վերջինիս հաջողվել էր, ինչպես արդեն նշեցինք, իրեն ենթարկել Դադստանն ու Հյուսիսային Կովկասի մի զգալի մասը: Սերգար Զերհադ փաշան հետ կանչվեց իր պաշտոնից:

Մարանդում ու Խոյում Համզա Միրզայի 7000-անոց փոքրաթիվ զորքը անակնկալ հարձակումով մեծ կորուստների մատնեց օսմանյան 200.000-անոց բանակին: Սակայն օսմանյան մի այլ զորախումբ 1585 թ. սեպտեմբերի 21-ին (26 ռամադան) պաշարեց ու գրավեց Թավրիզը, հրի ու սրի մատնելով քաղաքը:

Սակայն շուտով Համզա Միրզայի ջոկատի նոր անակնկալ հարձակումը պարտության է մատնում թուրքերին. հակառակադրույթ իր մահն է գտնում, ի ուրախությամբ հայ գրիչների, Սերգար Ուլղեմիր Օսման փաշան (29 հոկտեմբերի 1585 թ.):

Ոգեորված հաղթանակով, Համզա Միրզայի զորքը գրավում է Երևանի, Վանի և Թբիլիսիի նահանգները: Օսմանցիների համար գրույթյունը դառնում է կրիտիկական: Նորից օսմանյան բանակի գերագույն հրամանատար (սերասկեր) է նշանակվում Զերհադ փաշան: Դրույթյունը օսմանցիների համար այն աստիճան անբարենբույաստ էր, որ վերջինս 1586 թ. գարնանը գալով Էրզրում, չհանդգնեց նոր արշավանք ձեռնարկել դեպի Պարսկաստան:

Սակայն Իրանում ծայր առած ներքին միջեղալին կռիվները և նոր պատերազմը Արևելքում՝ ուղբեկների հետ, բացատրում է, թե ինչու օսմանյան բանակի պարտությունից հետո հաղթանակը նորից մնաց թուրքերի ձեռքը:

1588 թ. (996 թ.) Զերհադ ու Զաֆար փաշայի զորքերը ևս մի անգամ ասպատակում ու ավերում են Երևանի ու Նախիջևանի նահանգները²⁰:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ I. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 11:

Թե ինչ հետեանքներ ունեցան քաղաքական այս իրադարձութիւնները պատերազմական գործողութիւնների հիմնական թատերաբեմ դարձած Հայաստանի և հալ ժողովրդի համար, վկայում են այդ տարիներին գրված մի շարք հիշատակարաններ:

Պատերազմական գործողութիւնների անմիջական հետեանքը սովն ու համաճարակն էր:

Սովի ցնցող նկարագրութիւնը տրված է Հովհաննիսիկ Ծարեցի գրչի և ուրիշների մոտ. «ի սոյն ամի (1580 թ.),—գրում է գրիչը,—ընդ երկուց պատճառս՝ մահուն և սրոյն՝ եղև ահադին և անասելի սով սաստիկ, այսինքն՝ մինչ մարդիկ դազանապէս անկան ի հմայկերութեան վասն յորք մնալոյն ի մահոյն և վասն անինչք և անյարկ շրջելոյն ի գերշացն»²¹:

Որ սովը պատերազմական գործողութիւնների անմիջական հետեանքն էր, երևում է Հովհաննիսիկի հետևյալ տողերից. «...քանզի ամենայն դաւառք հայոց, որ ընդ իշխանութեամբ կարմրադիսոյն կայր, քակեալ աւերեցաւ: Եւ թէ ուրիք յանկեան մնացեալ լինէր շինութիւն ղետեղէին տնանկր և մերկք, այլք և կանայք, ծերք և երիտասարդք, տղայք և յաղջրկունք. և առանց յօթեանի արտասուալից դիմօք շրջէին ի դրունս յօտարաց և յերթս ալոց, առ ի խնդրել զկիրակուր յանձանց իւրեանց...»²²:

Մարդիկ ստիպված դիմում էին խոտակերութեան, հիւանդանում ու մահանում:

«Եւ իբրև հղև պարունն,—շարունակում է գրիչը,—սփռեցան յաղբատրն ի յերեսս դաշտաց, սեացեալ մարմնով որպէս զերամակս յայծեաց և իբրև զշողորներս հօտից, ուտելով դրանջարս վացրի և զխոտս կանաչ, և ոչ յաղենային, քանզի կոչեցեալ էր յերկիր սով և զօրութիւն հացի բեկեալ ըստ մարգարէին»: Սովի սաստկութիւնը տեղ-տեղ պատճառ դարձավ մարդակերութեան:

«Եղուկ թշուառականիս,—գրում է գրիչը,—և պատմութեանս եղբարք քանզի բաղում ի պիղծ մսէ զաղիր շանս և կատուաց կամար չուղեալ (մորթեալ) եղեն և մարմնոց մարդկանս ևս»²³:

Մենք արդեն նշեցինք, որ Պարսկաստանում ծալր առած ներքին գահակալական կոիմները վերին աստիճանի թուլացրին սեփյան պետութեան հոյսութիւնը: Այս գրութիւնը հնարավորութիւն տվեց

²¹ Վ. Ա. Զակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. Բ, էջ 243:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

Թուրքերին, կարճ ժամանակվա ընթացքում (1587—1590) նվաճել ամբողջ Անդրկովկասը:

1587 թ. հունիսին Պարսկաստանի զահին տիրացավ երիտասարդ ու հեռատես Շահ-Աբասը: Հաշվի առնելով իր երկրում ստեղծված կրիտիկական դրուժյունը (շամլու, ռումլու, ուստաջլու, զուլ-քադիր Թուրքմենական ցեղերի առաջնորդների ապստամբությունը ծայր աստիճան քայքայել էին երկիրը), նա դիմեց Թուրքերին՝ հաշտություն կնքելու համար: Շահ-Աբասի նպատակն էր ժամանակավորապես շունչ քաշել, արյան մեջ խեղդել բոլոր ցեղապետների դիմադրությունը, հոգավ երկրի ռազմական հզորության մասին, և վերջապես, վերսկսել պատերազմական գործողությունները օսմանցիների դեմ, վերածելով ամբողջ Անդրկովկասը հրի ու սրի, իսկ բնակչությանը՝ մասսայական գերեվարության ու բռնի տեղահանման:

Պոլսում տեղի ունեցած երկար բանակցություններից հետո, 1590 թ. մարտի 21-ին Արևելյան երկու պետությունների միջև կնքվեց նոր հաշտության պայմանագիր: Ըստ պայմանագրի, օսմանցի նվաճողների արյունոտ տիրապետության տակ անցավ ամբողջ Անդրկովկասը և հարավային Ադրբեջանը՝ Թավրիզի հետ միասին:

Այսպես էր քաղաքական իրադրությունը Հայաստանում 16-րդ դարի մայրամուտին:

1590 թ. Կոստանդնուպոլսում կնքված հաշտության պայմանագրով Թուրքիան մասամբ իրադրածեց քաղաքական ու տնտեսական իր ծրագիրը, զավթելով Անդրկովկասի ու Հարավային Ադրբեջանի կարևորագույն առևտրական ուղիները: Քոչվորական ու աղրարային երկիր Հանդիսացող ու ֆեոդալական մասնատվածությունից ուժասպառ եղած Իրանին հասցվեց շոշափելի ռազմական ու բարոյական պարտություն: Նվաճված ընդարձակ տերիտորիայի հարստությունը, և նախ և առաջ, մետաքսի հումքը սկսվեց կողոպտվել օսմանցի ֆեոդալների կողմից, բնակչությունը ենթարկվեց ծանր հարկատվության, կեղեքման ու կրոնական հալածանքի: Տեղական ֆեոդալների տիրույթները կամ հափշտակվեցին, կամ թե վերջիններին պարտավորեցին արքունի դանձարանին միանվազ խոշոր վճարումներ կատարել: Այդ բոլորը չէր կարող ընդհանուր դժգոհություն չառաջացնել նվաճողների նկատմամբ և՛ ֆեոդալների, և՛ բնակչության ամենալայն շրջաններում:

Այսպիսի իրադրության մեջ տեղական ֆեոդալները իրենց տիրույթների փրկությունը տեսան Իրանի երիտասարդ Շահ Աբաս I-ի (1587—1628 թթ.) ռազմական միջամտության մեջ: Վերջինիս հա-

ջողվել էր Կոստանդնուպոլսի հաշտութեան պայմանագրի կնքումից հետո ընկած կարճ ժամանակամիջոցում ապահովել իր արեւելյան թիկունքը ուղբեկների ներխուժման մշտական վտանգից, սանձահարել կենտրոնախուշաբոյ թշուր ֆեոդալների մի մասի դիմագրութեանը և երկրում անցկացնել ռազմական ռեֆորմ վերականգնելով Իրանի պաշտպանութեանը Թուրքիայի օրինակով:

Այսպիսով, Իբրահիմ Խորամանկ, հեռատես և դաժան նոր տիրակալը «աւերողն Հայաստան աշխարհին և կործանողն հայոց ազգին» Անդրկովկասի ֆեոդալների կողմից դիմում էր որպէս հուշարու փրկութեան ապավեն²⁴, ավելի ձիշտ, որպէս երկու շարեւէ փոքրագույնը:

«Բազումը ոմանք,— գրում է Առաքել Դավրիժեցին,— յաշխարհէս Ատրպատականի իշխանք և կողմնակալը մահմեդականք և բրիստոնեակայր զնացեալ էին առ թագաւորն Պարսից, վասն զի յոյժ շարաշար նեղութեամբ նեղէին զնոսա զազգն օսմանցուց ծանր հարկապահանջութեամբ և կեղերմամբ զրկէին և կողորտէին և հաւատաց կուռէճութիւն (խտտութիւն) առնէին, եայլ բազում տառապանօք չարչարէին ոչ-միայն զազգս հայոց, այլև զազգս վրաց և զմահմեդականաց (աղբեջանցիներ) և վասն այնր նեղութեան զնացին առ թագաւորն Պարսից, զե թերեւ նովաւ դիւրութիւն գտցին զերծեալը ի ծառայութենէն օսմանցուց»²⁵:

Շահին դիմող ֆեոդալների մեջ Առաքել Դավրիժեցին հիշատակում է մի շարք բուրգ, վրացի և հայ հոգևոր ու աշխարհիկ մեծամեծների, որոնց թվում Գեղամա մելիք Շահնազարի և Սյունիաց Բշտաղի Մելիք Հակակղի անունները, Դիլալի շորս գյուղերը և Աղուլիսի Դաշտ կոչված գյուղի «երեք մասը»²⁶:

²⁴ Հետաքրքիր է նշել, որ այդ տարիներին արտագրված ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչներից ոմանք կարծես զերադատում են պարսկական տիրապետությունը օսմանյանից: Ամենամուշտ գույներով նկարագրելով օսմանյան տիրապետությունը Հայաստանում, նրանք որոշ հուշեր են կապում Շահ Արասի անվան հետ: Այսպէս՝ խիարաչ գյուղից 1601 թ. Պաղար գրիչը գրում է. «...յաւորս նորին (իմա՝ սուլթան Մուհամմեդ III-ին—Մ. Ձ.) այնչափ հալածումն լինել բրիստոնէից մինչև հարճն զորդիս վաճառէին»: Հակագրելով թուրքական սուլթանը Շահ Արասին, նա շարունակում է. «...երանի էր մեղ, թէ թագաւորն ի վերս մեր զնա տեսներ» (Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր, № 2845, էջ 2676):

1604 թվականին իրզանում արտագրված ավետարանի հիշատակարանում Մարգիս քահանան Շահ Արասին անվանում է՝ «էղիլ փ սթշահ» այսինքն «արդար թագավոր» (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 6420, էջ 338ա):

²⁵ Առ. Դավրիժեցի, էջ 15:

²⁶ Նույն աղբում, էջ 16:

«Եւ է պատճառ դիպակեցւոյ և դաշտեցւոյ դնալոյն,—գրում է վերջինների գաղթելու մասին պատմագիրը,—ծանր հարկապահանջութիւնն, կեղեքելն և կողոպտելն և կռուծութիւն առնելն, և անխնայ սպանանելն զբրիտոնեայն»²⁷,—Այս բոլորի հետեանքով,—եղեալ են աշենեքեան յոյժ չքաւորք, և պարտատէրք, և մնացեալ են անձար: Վասն որոյ փախուցեալ զնացին յերկիրն Պարսից»²⁸:

Ֆեոդալներն, ըստ պատմագրի, իրենց հերթին մտածում էին «...Մտերիմք երեւցին առաջին Շահին գուցէ դեռևս զիրութիւն և օգտութիւն ինչ գտանիցեն ի նմանէ նեղութեանց և պարտուց իրեանց»²⁹:

Երբ Իրանում ամրապնդվում էր Շահ Աբասի կառավարությունը՝ 16-րդ դարի վերջին սուլթանական Թուրքիան անկման հայտանիշներ էր ցույց տալիս: Ահա այս ժամանակ էր, որ երկրում ծալք էր առել ճալալիների հզոր շարժումը:

Երկրում ծալք առած ձգնաժամը, իհարկե, աննկատելի չէր կառավարող թուրք ֆեոդալներին: Ըզնաժամից զուրս գալու ելքը նրանք գտան նոր պատերազմական ավանտյուրաների մեջ՝ եվրոպական ճակատում: Պատերազմը հաջողություն չունեցավ: Յուրաքանչյուր օր Կոստանդնուպոլիս էին գալիս նորանոր լուրեր Թուրքերի կրած ծանր պարտությունների մասին հունգարական և վալախական սահմաններում³⁰:

1593 թ. Բոսնիայում ամբողջությամբ ոչնչացվեց Հառան փաշայի զորքը: Այդ տարին Օսմանյան պետության պատմության մեջ հայտնի է որպես «կաղամալուծման կամ պարտության տարի» (Bozgun senesi)³¹:

Եթե եվրոպական ճակատում թուրքերը լրիվ չջախջախվեցին, ապա դրա պատճառը Գերմանիայում ծալք առած կրոնական ներքին վեճերն էին: Այդ հանգամանքը թույլ չտվեց օսմանցիների դեմ րնգձանուր հարձակում կազմակերպել:

Ջալալիների ապստամբությունը հետևեց 1600 թ. կայսրության մայրաքաղաքում բռնկված սիփահինների ապստամբությունը: 1600

²⁷ նույն տեղում:

²⁸ նույն տեղում, էջ 17:

²⁹ նույն տեղում:

³⁰ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, համ. VII, էջ 309. I. H.

Danışmend, էջ 123—124, 126, 127—128:

³¹ Kâtip Çelebi, Fezleke, համ. I, էջ 202: I. Hammer, նույն տեղում, էջ 38:

թվականը թուրքական պատմագրության մեջ հայտնի է, որպես «ապստամբության տարի»³²:

Շահ Աբասը ուշի ուշով հետևում էր թուրքիայում տեղի ունեցած իրադրությունների ամենափոքր մանրամասնություններին՝ տեղեկություններ հավաքելով ամենքից և իր մոտ ապաստանած ֆեոդալներից: «Նորամանկ շահը,—գրում է պատմագիր Առ. Դավրիժեցին,—սնտրի ու պատիր խաբեությունը,—բարեկամ ցուցաբերելով իրեն իր մոտ ապաստանած ֆեոդալներին, ղամենայն խորհուրդս սրտից նույն յինքն գողացաւ և ղամենայն որպիսութիւն աշխարհաց զել և զմուտ և զաշխարհակալ արանց իմացաւ»³³:

Կոստանդնուպոլսի պալմանագրով Անդրկովկասի կորուստը իրանի ղեկավարող շրջանները դիտում էին որպես ժամանակավոր երեւոյթ, գտնելով, որ այդ երկրամասը իրենց ժառանգական «հայրենի աշխարհն» է: Այդ տեսակետից վերին աստիճանի ուշագրավ են Առ. Դավրիժեցու մեջբերած Զուլֆիզար խանի գիմումը Նախիջևանում պաշարված օսմանյան կայազորին: Շահ Աբասի այդ զորավարը, հորդորելով կայազորին անձնատուր լինել, ասում էր, որ պաշտպանությունը զուր է, որովհետև դալիս է. «Ինքնակալ թագաւորը բազում զօրօք,—և խնդրում է,—...զհայրենի աշխարհն իւր» (ընդգծումը մերն է.—Մ. Զ.)³⁴:

Նախքան օսմանցիների դեմ պատերազմ սկսելը, ինչպես արդեն նշվեց, Շահ Աբասը ղեկավարություններ էր ուղարկել Եվրոպա, Մոսկովա, Գերմանիա, Իտալիա (Վենետիկ, Տոսկանիա) և Հռոմի պապի մոտ թուրքիայի դեմ միասնական ճակատ կազմելու համար³⁵:

Շահին մնում էր միայն պատերազմի առիթը, որը շուտով ներկայացավ: Դժգոհ օսմանցիների տիրապետությունից Սալմաստի Բեկ քուրդ Ղազին ապստամբել էր օսմանցիների դեմ և դիմել էր շահի օգնության, հորդորելով նրան շարժվել դեպի Թավրիզ և պատերազմ սկսել օսմանցիների դեմ³⁶:

³² Kâtip Çelebi, Fezleke, հատ. I, էջ 202:

³³ Առ. Դավրիժեցի, էջ 18:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

³⁵ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. VIII, էջ 38:

³⁶ Kâtip Çelebi, Fezleke, հատ. I, էջ 204. حرکت شاه عجم بجانب تبریز با تحریک کورد غازی. Առ. Դավրիժեցի, էջ 15. «Ինչպե՞ս որ բուրդ Ղազին ապստամբությունը օսմանցիների դեմ հզակի երևույթ չէր: Դժգոհ օսմանյան տիրապետությունից և լալայիների շարժման ու երկրում ստեղծված անարխիայի հետևանքով բազմաթիվ բուրդ բեկեր անցան իրանի կողմը: Թուրքական

Օգտագործելով ստեղծված հարմար առիթը, 1603 թ. սեպտեմբերի 14-ին (7 ուրի ուլ-ախիր) Շահ Աբասը մի բանի հաղաթդին-վորների գլուխ անցած, սրընթաց՝ Սպահանից շարժվում է զեպի Թավրիզ: Ճանապարհին նրան է միանում Արզերիյի կառավարիչ վերսիշյալ Զուլֆիզար խանը: Շուտով Շահ Աբասը մտնում է Թավրիզ: Օսմանցիների բռնություններից տանջահար Թավրիզի բնակչությունը մեծ խանդավառությամբ դիմավորում է շահին:

Սեպտեմբերի 29-ին (22 ուրի-ուլ-ախիր) Թավրիզից հյուսիս-արևմուտք բնկած Սոֆյանի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքերը պարտվում են ու նահանջում զեպի Նախիջևան, սակայն Թավրիզի բերդը պահվում է միայն հոկտեմբերի 21-ին (15 ջնադուլ—էվլել), այսինքն՝ մոտ երեք շաբաթ դիմադրությունից հետո³⁷:

զավթիչները նույնպիսի ոտնձգություններ էին կատարում քուրդ բեկերի նկատմամբ հափշտակելով նրանց ունեցվածքը: Թուրքական ժամանակագրություններում նշվում է, որ «սալաթի ունեցվածքի հափշտակությունից հետո» (emvâl-i reâya gaaretinden sonra, emval-ı ümerâ ve hükkâmında yağ'maya kalkışıp.) **Հեմիրների և հաթիմների», այսինքն ֆեոդալների ունեցվածքը նույնպես հափշտակեցին, տե՛ս** J. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 225:

³⁷ Իրանագետ Հ. Դ. Փափազյանը, հենվելով Մատենադարանի պարսկական մի փաստաթղթի վրա, Թավրիզի գրավման օրը համարում է սեպտեմբերի 28-ը և Սոֆյանի ճակատամարտը հետնորդում է Թավրիզի գրավմանը (տե՛ս Հ. Դ. Փափազյան «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները», Երևան, 1959, 2-րդ մաս, էջ 13), մինչդեռ Սոֆյանի ճակատամարտը նախորդում է Թավրիզի բերդի անկմանը: Այդ պարզորոշ կերպով վկայում են, ինչպես թուրք, այնպես էլ հայ աղբյուրները: Այսպես՝ հենվելով Քյաթիր Զեյրիի «Ֆեդկեբե» աշխատությանը, Համմերն, որինակ, գրում է. «1603 թ. սեպտեմբերի 25-ին (19 ուրիուլախիր) տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որտեղ օսմանցիները պարտվեցին պարսիկների իվական զերաղչության տակ... Օսմանցիների պարտությանը հետևեց Թավրիզի անկումը, ըստ որում բերդի գրավումը տեղի է ունենում հոկտեմբերի 21-ին: Տե՛ս J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. VIII, էջ 39—40: Թուրք աղբյուրների վկայությունները նույն ձևով են մեկնաբանված թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենտի և մյուսների մոտ (տե՛ս J. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 226):

Առավել պարզ են վկայությունները Դավրիժեցու մոտ. «Յաուրս լալսուսիկ,— գրում է նա,— եկն շահն և հասն ի Թարվեզ, յեթող զբաղարն և անցեալ եկն ընդդէմ զօրացն օսմանցուց: Իսկ օսմանցիք իրրե զգացին զզալն պարսից և խաջան ստուգիս թէ շահն ինրն է, բանդի յառաջ համարեցան, թէ զօրապետ ոմն իջէ, և իսկոյն թողեալ զպատերազմն բերդին, դարձան և եկին մերձ ի գիղզն Մեֆրան, և անդէն ի դաշտին Սոֆիանու խմբեցան ի պատերազմն յանդուգն բախմամբ»: Այնուհետև՝ «...նո յետ վանելոյ պատերազմին եկն շահն և մոտ ի Թարվիզ, և կալեալ տիրեաց Բաղաֆին և ամենայն զաւառացն» (ընդգծումը մերն է—Մ. Զ.) Առ. Դավրիժեցի, էջ 19—20:

Տեսնելով, որ անհնարին է կասեցնել դեպի Նախիջևան արշավող պարսկական բանակի սրընթաց առաջխաղացումը, օսմանցիները «...ինչ և կարացին կողոպտել ի մերձակայ գեղօրէիցն, կողոպտեալ աւերեցին՝ և ժողովեցան ի Նախշուան»³⁵։

Հոկտեմբերի 26-ին (20 ջեմադուլ-էվլել) օսմանցիները հեռանում են Նախիջևանից քաղաքի դռները բաց անելով պարսիկներին առաջ։

Նախիջևանի անկմանը հետեւում է Երևանի պաշարումն ու գրավումը պարսիկների կողմից, սրը տեղի է ունենում նոյեմբերի 15-ին (10 ջեմադուլ-սաիր)։ Սափայն Երևանի աշտուկա կոչված «նոր բերդը» (آبادخانه)՝³⁶ գրավւում է միայն վեց ամիս պաշարումից հետո (28 մայիսի (28 դիհիջե) 1604 թ.)։ Երևանի բերդը ենթարկւում է ավերվածության։ Շահը «...Երևանի բերդը քանդեց, այրեց ու դեանին հաւասարեցրեց»,—գրում է Ի. Փեշեվին³⁷։

Արարատյան դաշտավայրում շահը, որպես թողանութի միս, օգտագործում էր տեղի հայ ու աղբրեջանցի բնակչությանը։ «Ընաղաթ» (iradî կամավոր բառից) անվան տակ նա հավաքագրում էր նրանց իր բանակին առընթեր պումարտակներում, բշելով նրանց ռազմաճակատի ամենավտանգավոր տեղերն, ուր նրանք ոչնչանում էին։

«Եւ յաւուրս յայտոսիկ,—գրում է պատմագիր Առ. Դավրիժեցին,—հրամայեաց շահն զօրացն պարսից զալ երկիր Արարատու՝ և յամենայն շրջակա գաւառս նոցա, հառնել յամենայն տեղեաց արս՝ որ ասի բազաթ։ Եթե ի քրիստոնէից իցէ, և և թէ մահմեդականաց, որոյ և իցէ ազգաց ժողովել և բերել ի բանակն պարսից, զի ընդ զօրացն պարսից մարտակից լիցին, զսիրայն բշել և ալ զսրծակցութեամբ օգնական լինել զօրացն պարսից։ Եւ ի ժամ սրտեքաղմին յորժամ երիշ (յարձակումն) առնէին և կամ զսիրայն ի վեր բշէին, դքրիստոնեայնս յառաջ խաղաղուցեալ բնդդէմ հրոյ ու արս մատու-

³⁵ Առ. Դավրիժեցի, նույն տեղում։

³⁶ Այդ բերդը շտապ կարգով թուրքերը կառուցել ավեցին բռնի աշխատանքի լծելով հարյուրավոր մարդկանց։ Առաքել Դավրիժեցին այդ բերդի կառուցման մասին գրում է. «Եւ ի հարաւային կողմն (ին) բերդին երեսնայ կից ընդ նմա պատեցին պարիսպ և շինեցին միս ևս բերդ և մօին ինքեանք (օսմանցիք) ի ներս պատեքաղմական դիմուք» (Առ. Դավրիժեցի, էջ 21—22)։ Բերդը «նոր» էր կոչվում, որպեսզի տարբերվեր 1583 թվականին Ֆերհադ փաշայի կառուցած «Հին բերդից»։

⁴⁰ Kâtip Çelebi, Fezleke, հատ. I, էջ 218, J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman..., հատ. VIII, էջ 59, I. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 232։

⁴¹ „Tarih-i Peçevi“, հատ. II, էջ 261, «... قلیعه روانی ناقوب»
«... قلیعه خاکی درابر ایندی»

ցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յօսմանցսց՝ և յետուստ ի պարսից»⁴²:

Երևանի բերդի գրավումից հետո շահը ասպատակեց Սեանա լճի, Շիրակի ու Լոռու շրջանները, անխնա թալանելով ժողովրդին ու բռնաւթյուններ գործադրելով նրա վրա: Նախաժողովի վանքում գրված մի հիշատակարանում կարգում ենք. «Ժ զառն և ի նեղ ժամանակին, որ որդի Խուտարանդային երեկ ի Սպահանայ... գերեաց զազգն բռնաւթնէից և Խիզանն հայական ազգին որպէս զարինս վաճառէին միմեանց և ...անմեղ մարդիկ կոտորեցին և շատ անմեղ աղաչք ի գրկից մաւրն խլէին... և զազգն հայոց վաճառէին...»⁴³:

Թշնամու անակնկալ հարձակումներից իր թիկունքն ամրապնդողելու համար շահն այդ նույն ժամանակ իր զորավարներին զորքեր տրամադրելով ուղարկում է Անդրկովկասի ալիսալ վայրեր նվաճումների և ավառութեան համար:

Այսպէս, նա Ամիրգունա խանին ուղարկում է Գանձակ, որը «...ուր և կարաց հասանիլ, հրոյ ճարակ տուեալ և սրոյ մաշեալ, զորս կոտորեաց և զորս աւարեալ գերեաց աղխիւք և ընտանեօք և բերեալ էած յԵրևան ի լիութիւն և ի յզիւթիւն բանակին Պարսից»⁴⁴:

Դեռ պաշարված էր Երևանը, երբ շահը հրամայեց իր զորավարներին ասպատակելու և ավերելու Արևմտյան Հայաստանի գավառները և բնակչութեանը բռնի տեղափոխելու Արարատյան դաշտա վայր ձմեռն սաստիկ օրերին:

«Իսկ շահն միշտ նստեալ ի վերայ բերդին Երևանու պատերազմէր, ոչ զազարէր յաւերելոյ զաշխարհս, և գերելոյ զազգս հայոց. բանդի առաքեաց զօրապետսն բազում զօրօք ի կողման Արդրումայ որք գնացեալ աւերեցին զերկիրն Բասենու և զխնուսայ՝ և զգաշտն Արդրումայ՝ զայս ուր և կարացին հասանիլ. քանդեալ՝ տներեալ՝ ալրեալ՝ և ասպականեալ զերկիրն և զշէնսն, և զինչս և զստացուածս կողոպտեալ. և զարս սպանեալ, և զկանայս և զմանկունս գերեցուցեալ բերին յԵրևան ի բանակն իւրեանց:

Սոյնպէս և յերկիրն Արձիշու առաքեաց զօրս՝ որք գնացեալ արարին ըստ վերոյ ասեցեալումդ աւար և գերութիւն և ասպականութիւն ազգին Հայոց ի ժամանակս ձմեռայնոյ»⁴⁵:

⁴² ՏԵ՛՛՛՛՛ Ս. ՏԵ՛՛՛՛՛-Ավետիսյան, Յուցակ ձեռագրաց նախաժողովի, հմտ. Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմութեան, հատ. Բ, Երևան. 1959, էջ 83:

⁴³ Առ. Գալիլիեցի. էջ 27:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 32—33:

Ծագի զորավար Ալահվերդի խանի կողմից կատարված Արև-մրտյան Հայաստանի գավառների ավերման ու ավարման, իսկ բնակչության գերեվարման ու բռնի տեղահանման պատկերը այս ձևով է նկարագրում ժամանակի պատմագիրը. «...Եւ յարձակեցաւ (խանն) ի վերայ զաւառաց աշխարհի եւ զամենայն երկիրն Արծկեոյ հաւառար աւերեաց, եւ հարցին արկեալ աշրեաց, եւ զամենայն արս կոտորեաց՝ եւ զինչս, եւ զստացուածս՝ զուստերս, եւ զդստերս եւ զկանայս յաւար եւ ի գերութիւն առեալ: Եւ ելեալ անտի եկն յԱրճէշ՝ եւ ի Բերկրի, եւ ի Վան. եւ յամենայն զաւառս նոցա արար այնպէս... եւ ժողովեալ զամենայն գերեալսն, եւ հօրանս անդէոց, եւ շոկս ոշխարաց, եւ երակամս ձիոց, իբրեւ մեծ եւ յորդեալ հեղեղ զամենեւեան վարեալ ածեալ բերեալ հասուցին յԵրեւան ի լիութիւն բանակին պարսից»: Մի հիշատակարանում 60.000 մարդ է հաշվվում Արարատյան դաշտ բռնված բնակչության քանակը, չհաշված սպանվածներն ու մահացածները¹⁶:

կամ այլ կարասիս ընչից և ստացուածոց զանձաց, զոր թարուցեալ էք ընդ հողով: Եւ շարշարեալքն զոր ինչ որ զտանէին, ցուցանէին՝ թէ իւրն էր, թէ՛ այլոց: Եւ այլ զոր ոչ գիտէին՝ զի՞նչ ասէին և կրկին դառն տանջանօք շարշարելով սպանէին և... գնային»⁴⁵:

Սա շարիքի սկիզբն էր միայն: Սինան փաշայի զորքերի թվական գերակշռութեան առաջ, Շահ Աբասը ստիպւած եղաւ նահանջել հրաման արձակելով, բռնի տեղահանւած ու Արարատեան դաշտավայրն հալածւած հայ ու աղբրեջանցի բնակչութեանը, ինչպես և տեղացիներին բռնի կերպով քշել դեպի Պարսկաստան: Իսկենդեր Մունշին այդ մասին գրում է. «...գորաջուկատներ ուղարկեցին [Արևմուտեան Հայաստանի գավառները], որպէսզի Էփրեն ու հիմնահատակ անեն հոռոմների (իմա՝ թուրքերի—Մ. Զ.) ձանադարհին ընկած [բոլոր բնակիչի վայրերը], շթողեն հացահատիկի ու մարգագետինների կերի հետքն անգամ, տեղափոխեն այդ շրջանների անհալատ հպատակներին այն կողմը (Պարսկաստանը) կանգ չառնեն և ոչ մի բանի առաջ այն [մարդկանց] կողոպտելու ու ոչնչացնելու գործում, որոնք բարյացակամ վերաբերվելով հոռոմներին, չեն կամենա տեղափոխվել [Պարսկաստան]»⁴⁶:

Այդ հրեշտային հրամանը շուտով ի կատար ածվեց: Զարհուրելի մտադրութեան իրականացնելու համար շահը դիմեց խորամանկութեան: Նա իր մոտ կանչեց «զմեծամեծս երկրից հայոց», ինչպես գրում է Առ. Դավրիժեցին, հորդորելով նրանց համաձայնվել ժամանակավորապես տեղափոխվել Պարսկաստան օսմանյան զորքերի ասպատակութեանը պերճ մնալու համար: Իրականում շահի ստրատեգիական նպատակն էր ամառացիներին, որտեղից պիտի անցնէր օսմանյան բանակը և որ գլխավորն է բռնի տեղահանվող բնակչութեանը ամեն կերպ պիտի նպաստէր Իրանի տնտեսութեան ու առևտրի զարգացմանը: Առաքել Դավրիժեցին այսպես է բացատրում այդ բռնի տեղահանութեան պատճառը. «Զի եկեալ օսմանցւոցն,— գրում է նա,—անբնակ գտանիցեն զերկիրն ի մարդկանէ: Եւ ոչ գտցի կերակուր և ուճիկ և արդ ինչ պիտոյք նոցա՝ և անասնոց նոցա, և առ ի չգոյէ հարկաւորաց վտանդեսցին զօրքն օսմանցւոց: Նաև տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անգերծանելի նարկառու ծառայք և հողագործք մինչև ցաւիտեան»⁵⁰: (Ընդգծումը մերն է—Մ. Զ.):

⁴⁵ Դր. Դաւանադի, էջ 43.

⁴⁹ А. А. Рахмани, նույն տեղում, էջ 101.

⁵⁰ Առ. Դավրիժեցի, էջ 38.

Հետագայում Անդրկովկասի երկրներից բնակչության բռնի տեղահանման սրբազանիկան շարունակվեց անդամ 1612 թ. ժամանակավոր զինազաղարից հետո: Հենվելով այս փաստի վրա պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկին գալիս է այն հղթնացությանը, որ բռնի տեղահանումը առավելապես նպատակ ուներ ամրացնել զլուզացիներին հողին և առավելագույն չափով շահագործել նրանց⁵¹: Իրոք, Առ. Դավրիժեցու վերոհիշյալ վկայությունը՝ «նաև տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անգերծանելի հարկատուք՝ ծառայք և հողագործք մինչև ցարխտեան» միայն մասամբ խոսում է Ի. Պ. Պետրուշևսկու հղթնացության օգտին: Տեղահանումը կատարվում էր զլխավորապես ստրատեգիական նկատառումներով:

Ուշագրություն չգարձնելով հայ «ավագանիներին» զիմադրությանը, Շահ Աբասը հանձնարարում է Ամիրբեկեա խանին՝ «ուր և կարացեն ձեռնարկել, արտասահման արարեալ վարեցեն, և ոչ թողուցեն ամենեին շունչ կենդանի, եթէ բրիտոնեայ և եթէ մահմեդական, զհաւանեալսն բանից, և զոչ հաւանեալսն և զստանտանացսն հրամանաց թաղաւորին, սրով՝ և մահուամբ՝ և գերութեամբ»⁵²:

Այսպիսով ոչ միայն հայ, այլև ագրբեջանցի ու մասամբ վրացի բնակչությունը քշվում էր գեպի Պարսկաստան:

Բռնազաղթվող բնակչությանը Դավրիժեցու ասելով. «...ածեալ բերեալ հասուցին ի դաւառն Արարատու, և զլայնանիստ դաշտն նորա լցին ծագէ ի ծագ, բանդի ի ստորտով՝ լեռանցն Գառնույ մինչ ի յեզրն Երասխայ մեծի գետոյն, լայնութիւնն էր բանակին, ի գերկայնութիւնն դովիմբ կշռեաց դու, բայց ես ասեմ աւուր միոյ ճանապարհ»⁵³, այսինքն՝ մոտ 30—40 կիլոմետր ճանապարհ:

Անտանելի թշվառություն ու արհամիրք էր հասել հայ ժողովրդի զլխին: Դա մեծագույն չարիքներից մեկն էր նրա դարավոր պատմության մեջ:

Տասնյակ հազարավոր զոհերի գնով, դադթական զանգվածն անցավ Արաքս գետը: Նրանց կրած անլուր տառապանքների, սովի, կամայականությունների, հայ կանանց ու աղջիկների լլկումների բազմաթիվ դեպքերի, դադաղած պարտիկ հրամանատարների կա-

⁵¹ И. П. Петрушевский, очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI нач. XIX вв, Ленинград, 1949, էջ 252—253.

⁵² Առ. Դավրիժեցի, էջ 40:

⁵³ Նույն տեղում:

տարած վայրագությունների, չբաճկվածան դժնդակ պատկերներին մասին մանրամասն գրված են Առաքել Դավրիժեցու՝ «Պատմութեան», ձեռագրերի հիշատակարանների⁵⁴, հայ կաթողիկ քահանա Ավդուստիանոս Բաջեցու⁵⁵ և այլոց գրած էջերում:

Ջարհուրելի դեպքերը խորը կսկիծով նկարագրելուց հետո Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Եւ զայս ամենայն լսելով և գրելով մեր, ճմլին սիրտք մեր, և դալարին աղիք որովայնի մերոյ, և աչք մեր վտակս արտասուաց թորեալ իջուցանեն, վասն եկեղոյ հասելոյ թշուառութեանս ժողովրդեանս մերոյ»:

Տեղահանումը ոչ միայն մարդկային մեծ զոհեր խլեց, այլև ամաչացրեց երկիրը: Անմարդաբնակ դարձան Հայաստանի շատ գավառներ, նամանավանդ Արարատը⁵⁶:

⁵⁴ Այսպիս, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 1282, էջ 261բ, 262ա. կարդում ենք. «...դոճիրս շարութեան և դառ և դաւար գերութեան զոր պարսիկք ընդ հայք արարին, առաւել է քան զբարեկացուցն առ իսրայելացիսն, զոր ոչ ոք կարէ մի ըստ միոյն պատմել և կամ ընդ գրով արկանել. Եւ սկսեալ ի տանէն Շարակայ մինչև ի Զուլայ և տունն Գողթնեաց զհայք բնաջինջ արարեալ տարեալ հանին ի խորին պարսիկս, ի Շօշ և յԱսպահան կաթողիկոսով և եպիսկոպոսօք, քահանայիք և ժողովրդովք, արամբք և կանամբք, ընչիւր և զոյիւր. և թողին զպաշտն Արարատեան և զԵմախշաւան նահանգօրն և զԳարթամն ճոխութեամբ զԶուլայ շրջադաշտօրն ամայի ու թափուր ի բնակչացն...»: Համանման հիշատակարաններ կան հետևյալ ձեռագրերում.

Ձեռագիր № 5345, էջ 206բ—207բ, № 4692, էջ 613բ, № 6093, էջ 355բ, № 3643. էջ 189բ, № 5057, էջ 293ա, № 4721, էջ 655բ—656ա, № 4515, էջ 363, 364—365, 369, 373—374, Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ Մադիստրոֆի (Միստրոպ Տեր-Մովսիսյանի) զործերը, Ողթապանակ № 8, էջ 86, № 10, էջ 341, № 11, էջ 19, 23, 29—35, և բազմաթիվ տպագրի հիշատակարաններ:

⁵⁵ Augustin Badjetsi. Itinéraire du très révérend frère Augustin Badjètsi, traduit par M. Brosset, Journal Asiatique, 1837.

⁵⁶ 17-րդ դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեն խոսելով հայերի բռնի տեղահանման մասին գրում է. «Երևանի և Բավրիզի միջև բնկած ամբողջ երկիրը ամբողջովին ավերվեց Պարսկաստանի թագավոր Շահ Աբաս Ա-ի կողմից, որպեսզի թուրքական բանակը, որն առաջանում էր այս կողմերից, ոչինչ չգտնի իր գոյությունը պահպանելու համար ու կործանվի: Նա ողբեց ամբողջ երկիրը դարձնել ամայի և Պարսկաստան տարավ Զուլֆայի և նրա գավառների բոլոր բնակիչներին երիտասարդ և ծեր, հայեր, մայրեր և երեխաներ...». տե՛ս Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, Paris, 1662, էջ 44 «Tout le país entre Erivan et Tauris fut entièrement ruiné par Cha Abbas le I du nom, roy de Perse, afin que l'armée des Turcs qui marchoit de ce côté-là ne trouva rien de quoy subsister, se détruisit d'elle-même. Il voulut rendre le país désert, et emmena en Perse tous les habitants de Zulfa et des environs jeunes et vieux, les frères, les mères et les enfans».

«Շահը,—գրում է Առ. Դավրիժեցին,—անմարդաբնակ արար միահաղոյն դամենալի և զլուռթի աշխարհս Հայոց: Վասն զի ի բշեկն զերկիրս՝ ոչ թէ դմի կամ զերկու դաւառս վարեաց ի Պարսկաստան, ալ զբազումս: Եւ սկսեալ ի սահմանացն Նախշուանա և անցեալ ընդ Եղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ, և Լոռոյ, և զՀամզաշիման գաւառն, զԱպարան, զՇարասպիտանէն, զՇիրակաւան, զՋարիշատ, և մասն ինչ ի գեղօրէիցն Կարսայ, և զձորն Կաղզվանու բնաւին, և բովանդակ զերկիրն Ալաշկերտու, և գեղորայսն Մակուայ, և զերկիրն Աղբակու, և զՍալմաստու, և զԽոջայ, և զՕրմի, և որ ինչ պանդուխտք և դարիրականք մնացեալք էին ի բաղաքն և ի գեղօրայսն Թարվիզու, զդաշտն Արարատու բովանդակ, և զԵրևան քաղաք, զերկիրն Ղրիսբուլաղայ, զԾաղկունեաց ձոր, զԳառնու ձորն, զՈւրծաձորն: Եւ յառաջ քան զայս՝ զգաւառն Գառնոյ, և զԲասենու, և զԽնուսայ, և զՄանաղկերտու, և զԱրծկէոյ, և զԱրճիշոյ, և զԲերկրու, և զՎանայ, աւարով և գերութեամբ բերեալ էին յԵրևան. և ընդ սուր բշեցին և տարան»⁵⁷:

Միայն Հայաստանի որոշ լեռնային մասերում, լեռներում ու ալբերում, անտառներում բնակչության մի մասին հաջողվել էր խուսափել տնդահանութունից, տեղ-տեղ դիմադրութուն ցույց տալով պարսիկներին: Այդպէս վարվեցին օրինակ դառնեցիները, որոնք Դավրիժեցու պատմելով, «սրով և բրով, քարիւ և փայտիւ»⁵⁸ հարձակվեցին Ամիրդունա խանի պատժիչ ջոկատների վրա: Պիտի ենթադրել, որ Հայաստանի ալ վայրերում էլ հղել են համանման զինված դիմադրութուններ:

Երկու հարյուր հազար բանակով հասնելով Կարս, Ջղայ օղլի Սինան փաշան տասր օր այնտեղ մնում ու այնուհետև շարժվում է դեպի Նախիջևան և իր դրած նամակներով շահին զրգուում ու ստիպում պատերազմի բռնվել օսմանցիների հետ: Սակայն շահը իր համեմատաբար փոքրաթիվ բանակով հրաժարվում է ճակատամարտել օսմանցիների հետ և հրամայում հրկիզել ու քանդել ճանապարհի վրա ընկած վայրերն ու ցանքսերը: Ամբողջ երկրամասը ավերված ու ամալացված լինելու և շահի դեպի Թավրիզ նահանջելու պատճառով, Սինան փաշան որոշում է ձմեռն անցկացնել Շիրվանում, իսկ գարնանը վերսկսել պատերազմական գործողութունները: Սակայն նրա ծրագիրն հանդիպում է կատաղած ենիչերիների դիմադրությանը, որոնք պահանջում էին ձմեռն անցկացնել «Ռումի

⁵⁷ Առ. Դավրիժեցի, էջ 52—53:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 47:

երկրում», այսինքն՝ Փոքր Ասիայում: Սինան փաշան իր զորքը քաշեց դեպի Վան, սակայն շուտով պարսիկները պաշարեցին քաղաքը: Սինան փաշան հարկադրված Վանա ծովի վերայից շարժվեց դեպի Արծկն (Ադրիջեմազ): Քառասուն օրվա պաշարումից հետո շահն ստիպված եղավ թողնել Վանը ու հեռանալ դեպի Պարսկաստան⁵⁹:

Վանում և նրա շրջակա գավառներում Սինան փաշայի կատաղած զորքերը կոռույտում էին բնակչությանը ու գործադրում կամայականություններ:

«Իսկ զօրքն,—գրում է Առ. Դավրիժեցին,—որք նստան զշլաղ ի վերայ երկրին (Վանայ) իրրե զգաղանն տեսլեան Դանիելի՝ կերան, և մանրեցին, և զմնացորդսն ոտից կոխան արարին. փոխանակ շինելոյ զերկիրն՝ աւերեալ քայքայեցին՝ և ի վերջին թշուառութիւնն հասուցին, թէ անողորմ կեղեքելով՝ և թէ այլ պղծագործութեամբ»⁶⁰:

Հաջորդ տարին պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Սինան փաշան Դիարբեքիրից, 1605 թ. օգոստոսին, շարժվեց դեպի Սալմաստ ու Խոյ: Ուրմիռ լճի մոտերքում տեղի ունեցավ մեծ ձախտամարտ: Պարսկական բանակը ղեկավարում էր ինքը՝ շահը: Ճակատամարտը վերջացավ օսմանցիների պարտությամբ⁶¹: Օսմանցիները և ինքը Սինան փաշան հապճեպ դիմեցին փախուստի՝ ռազմադաշտում թողնելով «...զկահ և զկարասիս, զուզոս և զգրասոս, զմթերս կերակրոց, և զգսնձս սնդկով և սպատով. բանզի զջրառնսն վարեալ թողին և զվրանսն կառուցեալ՝ սրպէս կանխաւ կառուցեալ էր...»⁶²:

Օսմանցիների պարտությունը այն աստիճան ազդեցին Սինան փաշայի վրա, որ նա նահանջի ժամանակ Դիարբեքիրում մահացավ 1605 թ. դեկտեմբերի 2-ին (21 ոեջեբե)⁶³:

Թե ինչ հետեանքներ ունեցան 1603—1605 թթ. պատերազմական գործողությունները հայ ժողովրդի և Հայաստանի համար, լավագույն ձևով ներկայացնում է մեզ դարձյալ Առ. Դավրիժեցին:

«Եւ ի շարժմանէ ալլոց երկուց տիեզերակալացս՝ որք զարթուցեալք են ի պատերազմ,—գրում է նա,—եթէ Սարգարն՝ որ եկն յարեմաից, և թէ շահն՝ որ ի կողմս արեւելից՝ թէ որքան աւերումն

⁵⁹ J. Hammer. Histoire de l'empire ottoman, հատ. VII, էջ 59—60:

⁶⁰ Առ. Դավրիժեցի, էջ 71:

⁶¹ Առ. Դավրիժեցի, էջ 635. «...այս պատերազմս Հոկտեմբերի քսան և հինգին ևզև, և ինքն Ջղալ-Օղլին զնաց յԱմիթ և անդ մեռաւ ի փետրվարի 6-ն»:

⁶² Առ. Դավրիժեցի, էջ 77:

⁶³ Առ. Դավրիժեցի, էջ 78—79:

և քանդումն եղև աշխարհի, թէ ի վալն և թէ ի դառնալն, թէ որքան ծանրաբեռն հարկադահանջութիւն եղեալ ի վերայ ժողովրդեանն և բռնութեամբ արին, նոյնպէս և զՍուրսատն⁶⁵ որ վինի զօրաքն բերել տային, և թէ՛ զօրքն՝ և ի ձմեռն երիվարօքն իւրեանց զշաղ տային, կամ զքանդումն տանց և այգեստանաց, և զկոխումն արտօրէից՝ և զհանումն համբարաց՝ ցորենոյ և զալ սերմանեաց, և աւարումն, և յափշտակումն ընչից և ստացուածոց, դուստերաց և զգտերաց, և սպանումն անպարտ անձանց, զորս ի յայտնի և զորս ի գաղտնի, և զալ ամենայն շարիսն զոր ածին ի վերայ աշխարհի. մեզ ոչ դոյ կար թուելոյ, այլ այնմ, որ թուէ դրաղմութիւն աստեղաց, և ստեղծ գայնքան անձինքս որք մատնեցան անողորմ և մարդադեմ դաւա-նացն այնոցիկ»⁶⁵:

Պատերազմական դործողությունները Հայաստանում և ջալալի-ների շարժումը սկսւում են արեւմտյան, այնուհետեւ արեւելյան մասերում իրենց հետ բերեցին անլուր դժբախտություններ՝ սով ու համաճարակ, որը խլում էր տասնյակ հազարավոր մարդկանց կյանք:

Այս պայմաններում հայ ժողովրդի առեւտրա-արհեստավորական խավը, բռնի տեղահանումներից անկախ, կամովին ևս, գաղթում էր երկրից սովից, սրից, համաճարակից ու մարախից փրկվելու հույսով դեպի Կոստանդնուպոլիս, Թաւրիզ, Ասպահան, Բրա-կիա, Ղրիմ, Ռուսաստան, Հնչաստան և այլուր:

«Եւ յայսմ ժամանակի եղեն ցիր և ցան ազգն Հայոց և դնացին իւրաքանչիւր որ հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կելոյ և ապրելոյ: Ոմանք յԱռումեւլի, ոմանք ի Բուզղան, ոմանք ի Հնհ, ոմանք ի Կաֆայ, ոմանք ի ծովեզերսն Պոնտոսի, ոմանք ի Թարսիզ և յԱրտաւել՝ և ի գաւառս նոցա»⁶⁶, — գրում է Առ. Դավրիժեցին:

Չնայած արտագաղթողները ազատվում էին ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, սակայն ծանր ու շարքաշ էր նրանց կյանքը նոր բնակավայրերում: Այսպէս, Գրիգոր Դարանաղցին ականատեսի աչքով այսպէս է ներկայացնում գաղթականների վիճակը Կոստանդնուպոլսում. «Ամենքն դեռ եկածք աղքատք և տնանկք և չքաւորք

⁶⁴ Սուրսաթ (թուրք. sürsat բառացի տար ծախիր), նշանակում էր պարենն պարտադիր մատակարարում բանակին պատերազմի ժամանակ: Հավաքվում էր ցորենի, դարու, փայտի, անասնակերի և այլնի ձևով: Նախատեսվում էր պատերազմից հետո հատուցել վերցված պարենի գինը, սակայն իրականում դա երբեք չէր գործադրվում (տե՛ս M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. III, İstanbul, 1955, էջ 300.

⁶⁵ Առ Դավրիժեցի, էջ 78—79:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 88:

և մուրտըր,— գրում է նա,— ամենայն ոք հոգալիս զանձին իւրոյ զհոգ և ոչ զեղբոր կամ զաղղատոհմի և կամ զընկերի, վասն որոյ անխընամ մնալով...»⁶⁷։

Մի այլ տեղ պաղթականների մասին նույն հեղինակը գրում է. «սր են նրանք..., աղքատ և մերկք ի կարի չբաւորք, կեղեքած և թաւանած՝ ..., որ զօրստօրէն հացիկն միայն հաղիւ թէ կարողանային հնարել ոմանք մեծաւ ջանիւ»⁶⁸։

1607—1608 թթ. ջալալիների նոր ապստամբությունները Թուրքիայի ասիական մասերում, օսմանցի ֆեոդալներին հնարավորություն չտվեցին նոր պատերազմական գործողություններ ձեռնարկել սեֆեւիների դեմ։ Միայն 1608 թ. վերջերին, երբ հիմնականում ճնշվեց ջալալիների ապստամբությունը, մեծ վեղիր Կոնյուշու Մուրադ փաշայի կողմից, սուլթանական Թուրքիան հնարավորություն ստացավ մտածելու պարսկական ճակատի մասին։

1609 թ. աշնանը Կոնյուշու Մուրադի ձեռնարկած արշավը չիրականացավ ջալալիների դեմ մղված պատերազմներից հոգնած ենիչերիների ցուցաբերած դիմադրության պատճառով, որոնք վախենում էին ընկնել սովի ճիրանների մեջ։ «Ինչպես հնարավոր է պարեն գտնել էրդումում, երբ այնտեղ սով է, ու մի կիլոգրամ գարին արժի հինգ դուկատ և բաքսիմատի (չորացած հացի) կիլոն մեկ դուրուշ,—ասում էին նրանք»⁶⁹։

Չնայած դրան, 1610 թ. դարնանը մեծ բանակի գլուխ անցած մեծ վեղիր Կոնյուշու Մուրադը էրդրում—Չալդրան—հոյ—Սալմաստ ճանապարհով շարժվեց ուղիղ դեպի Թավրիզ։ Սակայն շահի առաջարկով, մի շարք բանակցություններից հետո միայն, օսմանյան բանակը հետ նահանջեց դեպի Դիարբեքիր։

1611 թ. նոյեմբերի 20-ին (26 ռամազան 1021 թ.) կնքվեց նոր հաշտության պայմանագիր Արևելյան այդ երկու հզոր պետությունների միջև։ Հաշտության համար հիմք ընդունվեց 1555 թ. սուլթան Սուլեյմանի և շահ Թահմասպի միջև Ամասիայում կնքված պայմանագիրը⁷⁰։

Այսպիսով՝ Թուրքիան հրաժարվում էր Մուրադ III-ի ժամանակ Անդրկովկասում կատարած իր նվաճումներից, Պարսկաստանին թողնելով Ադրբեջանը, Արևելյան Հայաստանն ու Արևելյան

⁶⁷ Գր. Դարանաղի. էջ 105—106։

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 127։

⁶⁹ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman հատ. VIII, էջ 138։

⁷⁰ „Tarih-i Peçevi“ հատ. II, էջ 340։

վբաստանը: Իրանը պարտավորվում էր տարեկան 200 բևո (yük) մետաքս հանձնել Թուրքիային որպես հարկ:

Այսպիսով՝ հաշտության պայմանագրով Թուրքիան դե-յուրե ճանաչում էր իր պարտության իրանից: Նա ստիպված էր այդ բայ-լին դիմելու այնքան, որքան, ինչպես իրավացիորեն նշում է Համ-մերը, «Ասիայի ապստամբությունների կործանիչ հատնանքները օս-մանյան քաղաքականությանը նոր ուղղություն էին տվել և ստիպել նրան Հունգարիայի և Պարսկաստանի հետ հաշտություն կնքել...»⁷¹:

Որպես հատուցում իր պարտության Թուրքիան հաշտության պայմանագրում ստիպում էր Իրանին Ռուսաստանի հետ որևէ հնա-րավոր ընդհարման զեպրում խոչընդոտ չհանդիսանալ իրեն, այլ օգնել: Դա, իրոք, զիջում էր Իրանի կողմից Թուրքիային: Ըստ էու-թյան, սեֆեվյան Իրանը, ինչպես և Թուրքիան, սաստիկ վախեցած էին Ռուսաստանի հզորացումից, չնայած հենց ինքը Շահ Աբասը, ինչպես տեսանք, ղեկավարություններ 'ը ուղարկել Ռուսաստան Թուրքիայի դեմ ընդհանուր դաշինք կնքելու համար:

Կնքված հաշտության պայմանագիրը կրում էր ժամանակավոր բնույթ: Ոչ Օսմանյան Թուրքիան էր ուղում հաշտվել Անդրկովկասի կորուստի և ոչ էլ Սեֆեվյան Իրանը՝ իրեն համար սուբյուգույցիչ մե-տաքսահարկ վճարելու գաղափարի հետ:

Իրոք, Իրանը հաշտության կնքումից հետո, դադարեցրեց Թուր-քիային տարեկան 200 բևո մետաքսի հղումը: Դա առիթ հանդիսա-ցավ պատերազմական գործողությունների վերսկսմանը:

1616 թվականի գարնանը օսմանյան 100 հազարանոց բանակը Հալեպից Հասանկալա—Սուղանլու ճանապարհով շարժվեց դեպի Կարս: Կարսի բերդը շահի կողմից ավերված լինելու պատճառով, ինչպես այդ մասին գրում է Քյաթիր Չելեբին, տեղական բնակչու-թյանը բռնի աշխատանքի լծելով՝ մի շարքավում բնաջրում վերա-նորոգվում է: Դրանից հետո բանակը շարժվում է դեպի Երևան⁷²:

Սեպտեմբերի 11-ին (29 շաբան) 1616 թ. Երևանի բերդը նորից պաշարվում է օսմանյան բանակի կողմից: 55 օր անհաջող պաշարումից հետո, ընկնելով պարենային ու զինամթերային դժու-րությունների մեջ, օսմանյան բանակն ստիպված էր լինում թողնել պաշարումը և Կարսի վրայով հետ բաշվել դեպի էրզրում⁷³: Օսման-յան բանակի հրամանատար Կարա Մահմեդ փաշան ստիպված էր

⁷¹ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. VIII, էջ 191:

⁷² Katip Celebi, Fezleke, հատ. I, էջ 314:

⁷³ Ա. Ռ. Դավթիսեյի, էջ 355—356:

վերահաստատել 1616 թ. հաշտության պայմանագիրը: Իրանը նոր պայմանագրով վճռապես հրաժարվում է մետաքսի հարկը վճարելուց: Այդ պատճառով սուլթան Ահմադը չեղյալ է համարում հաշտության վերանորոգումը և պարսկական ճակատ ուղարկում մեծ վեզիր սերգար, ծագումով հայ, խալիլ փաշային:

Օսմանյան բանակում գտնվող Ղրիմի թաթարական խան Ջանիրեկ Գիրայը 40 հազարանոց զորքով ավարի ու ավերի է ենթարկում Գյանջան, Նախիջևանը ու Զուլֆան իր շրջակայքերով:

1618 թ. սեպտեմբերի 10-ին Փուլի Շիրքատե կոչված վայրում, թաթարական խանի և օսմանյան բանակի մի մասը պարտության է մատնվում պարսիկներից կրելով ծանր կորուստներ:

Պարտության լուրն ստանալով սերգար խալիլ փաշան որոշում է ուղիղ շարժվել դնպի Արդեբիլ և ստիպել շահին կնքել նոր հաշտություն, որը և կնքվում է 1618 թ. սեպտեմբերի 26-ին (6 շեվվալ): Պայմանագրի կետերը նույնն են ինչ որ նախորդը, միայն այն տարբերությամբ, որ Սեֆյան Իրանը տարեկան 200 բեռ մետաքսի փոխարեն պարտավորվում է տալ 100 բեռ:

Այս նոր պատերազմական գործողությունների հետևանքների մասին այդ տարիներում արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «...Հայաստան երկիրս կոխան առնելոյ աւերեցին, զոր ոչ կարենք զաւերումն ընդ գրով արկանել...»⁷⁴:

1618 թ. աշնանը կնքված հաշտությունը ևս երկար չտևեց: Վերսկսված պատերազմական գործողությունների համար այս անգամ թաուերաբեմ դարձավ Միջագետքը: Օգտագործելով Բաղդադի թուրքական կալադորի հրամանատար Բեքիր փաշայի դավաճանությունը, Շահ Աբասը շուտով գրավեց Բաղդադը:

Էրզրումի շրջանում Աբաղա փաշայի նոր ապստամբությունը (1623—1627 թթ.), եգիպտոսում ծայր առած ընդվզումները, Շահ Աբասի պատերազմական գործողությունները Միջագետքում կաշկանդում էին Թուրքիային ձեռնարկելու պատերազմական գործողություններ Իրանի դեմ՝ Անդրկովկասին տիրապետելու համար:

Այնուամենայնիվ թուրքերը մի շարք ասպատակիչ ու ավերիչ արշավանքներ ձեռնարկեցին Միջագետքից դնպի Համադան: Թուրքերն այդ քաջին դիմում էին ողևորված Շահ Աբասի մահից:

Համադանում թուրքերի բարբարոսությունը սահման չունեի: Սերգար խոսքով փաշայի հրամանով, սերգար, ու ստացել էր «ան-

⁷⁴ Սուրմեյան Արտավազդ արքեպիսկոպոս, Եվրոպայի հայերեն ձեռագրերը, էջ 20—23:

խիղճ խոստով» մականունը, վեց օր շարունակ անխնա ոչնչացվեց պաղատու ծառերը, հրդեհի մատնվեց ամբողջ բաղաբը, մասսայաբար բանդվեցին աները, իսկ բնակչությունը հանձնվեց դահլիճների կամալականության:

Հայաստանի տերիտորիայում պատերազմական ծավալուն գործողություններ սկսեցին 1635—1636 թթ.:

1635 թ. գարնանը հսկայական բանակի ղեկս անցած, որը ըստ Դավրիժեցու մոտ 700 հազար է, (սա ակնբերորեն սխալ է)⁷⁵, սուլթան Մուրադ IV-ը շարժվեց դեպի Արևելք:

1635 թ. հուլիսի 3-ին (17 մուհարրեմ 1045 թ.) սուլթանական բանակը մտավ էրզրում, իսկ 7 օր հետո Կարս: Կարսից բանակը շարժվեց դեպի էջմիածին, այնուհետև Գյուլ-Կյումրեթի (այժմ՝ Գեղանիսո) վրայով եկավ ու պաշարեց Երևանը:

Ամբողջ մի շաբաթ պաշարողների հրետանին, ժամանակակիցների վկայությամբ, կրակ էր տեղում պաշարված քաղաքի վրա, բանդելով նրա կավե պարիսպները⁷⁶: Երևանի հողե պարիսպները ֆրանսիացի հանապարհորդ Տավերնիեյի սրամիտ նկատողությամբ, ավելի շուտ կարող էին վնասվել, քանդվել անձրևից, քան թե թրնդանոթից⁷⁷:

Օգոստոսի 8-ին 1635 թ. (23 դաֆեր, 1045 թ.) երևանի խան Թահմազ Կուլին ստիպված եղավ բերդը հանձնել թուրքերին⁷⁸: Երևանի բերդը հանձնվեց Մուրթազա փաշային, որը հայկական աղբյուրներում անվանվում է «խիստ հայասեր»⁷⁹:

Երևանից թուրքական բանակը անցնելով Արաքսը, Մարանդի վրայով շարժվեց դեպի Թավրիզ և սեպտեմբերի 12-ին (29 օարիուլ էվլել) մտավ քաղաքը, որը զերծ չմնաց կողոպուտից ու կոտորածից:

Որովհետև մոտենում էր ձմեռը, սուլթանական բանակն ստիպված եղավ ետ բաշվել դեպի Դիարբեքիր (4 հոկտեմբեր, 1635 թ.):

Օգտվելով առիթից, զահ բարձրացած Շահ Աբասի թոռ՝ շահ Սեֆին իր բանակով շարժվեց դեպի Երևան և 95 օր պաշարելուց հետո, 1636 թ. մարտի 30-ին վերադարձվեց այն:

⁷⁵ Առ. Դավրիժեցի, էջ 316:

⁷⁶ „Tarîh-i Peşevî“, հատ. II, էջ 437 میکیم می طوب کبیر ایله روز
و شب عدوبه امان وزمان ویرمیوب

⁷⁷ „ces murailles n'estant que de terre, la pluye y ieroit plus de mal, que le canon“ J. B. Tavernier, էջ 38:

⁷⁸ „Tarîh-i Peşevî“ հատ. 2, էջ 438:

⁷⁹ Գր. Դարանաղի, էջ 518, Առ. Դավրիժեցի, էջ 317:

Այս պատերազմական գործողութիւնները նույնպիսի ավերիչ հետեանքներ ունեցան Հայաստանի և նախ և առաջ նրա արեւելյան մասի համար, ինչպէս և նախորդները:

«Եւ ի շարժմանէ այս երկուց ինքնակալ թագաւորաց,—գրում է Ա.Ո. Գալլրիժեցին,—աւերեալ ապականեցան աշխարհք՝ Արեւելք և Արեւմուտք և մանաւանդ աշխարհն Արարատու իւր շրջակա գաւառօք. վասն զի երկօրին թագաւորքն իւրեանց հեծելօք և հետեկովք անդր գումարեալ կատարեցին զգործս իւրեանց և դարձան»⁸⁰:

1637—1638 թթ. ռազմական ընդհարումների թատերաբեմը կրկին տեղափոխվեց Միջագետք, որի հետեանքը եղավ այն, որ վերջ ի վերջո Բաղդադը վերջնականապէս ընկավ թուրքերի ձեռքը (25 զեկտեմբերի 1638, շաբաթ 1048 թ.):

Բաղդադի պաշարման ժամանակ սուլթանի կարգադրութեամբ էրզրումի կառավարիչ Քենան փաշայի կայազորը օգնութեան եկած Ռաթարական ուժերի հետ ասպատակեցին ողջ Արարատյան նահանգը:

«Դարձեալ յայտմ ամի և թուին ՌԶԷ (1638),—գրում է Գրիգոր Դարանազցին,—կրկին զԵրևան և զշրջակա գաւառքն զերեցուց տալարն, ալ յորժամ թագաւորն զնաց անհուն զօրօք զեպի կողմն Պաղատաու, հրաման արար տաթար խանին ամենայն զօրօքն զնալ ի յԱրզուրումն, իսկ տէր Արզուրումին Քենան փաշան զօրազուլս լիցի ամենայն զօրաց ընդ հաւաքելոցն, զի միաբանութեամբ զնացեն ի վերայ Երևանու գաւառացն և զերեսցեն առհասարակ զամենայն հայք և զտաճկահաւատան, և զամենայն անասունք զորս գտցեն՝ յաւարի առցեն, որպէս և արարին իսկ»⁸¹:

Բաղդադի գրավումից հետո, երկու պատերազմող երկրների միջև սկսվեցին նոր հաշտութեան բանակցութիւններ, որի հետեանքով 1639 թ. մայիսի 17-ին (17 մուհարրեմ 1049 թ.) կնքվեց հաշտութեան պայմանագիր Կասրե Շիրինում: Ըստ հաշտութեան պայմանագրի Հայաստանը վերաբաժանվեց Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև: Արարատյան նահանգը, համաձայն պայմանագրի, մնում էր Պարսկաստանին, իսկ Բաղդադն ու Արևմտյան Հայաստանը ընկան Թուրքիայի տիրապետութեան տակ:

Այս բաժանումն անփոփոխ մնաց մինչև Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, այսինքն՝ 1828 թ.:

⁸⁰ Ա.Ո. Գալլրիժեցի, էջ 317:

⁸¹ Դ. Դարանազցի, էջ 573:

1639 Թվականի հաշտութեամբ, Հայաստանում համեմատաբար
երկարատե խաղաղություն հաստատուեց և վերջ արվեցին թուրք-
պարսկական պատերազմներին: Ստեղծվեցին որոշ պայմաններ
Հայաստանի տնտեսութեան և նախ և առաջ, դյուղատնտեսութեան
վերականգնման համար:

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
16—17-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՖԵՈԴԱԼՆԵՐԻ ԼՄԻ ՏԱԿ

16—17-րդ դարերի Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետ կապված մի շարք հարցերի լուսարանումն անհրաժեշտ է այն տեսակետից, որ այն հնարավորություն կտա նախ՝ բացահայտելու Արևմտյան Հայաստանի բնակչության լայն խավերի ծանր ու իրավազուրկ վիճակը օսմանյան ֆեոդալների լծի տակ, ապա՝ մեծապես կօգնի ջալալիների շարժումների սոցիալ-տնտեսական արժատները հասկանալուն։ Սակայն այդ շարժման սոցիալ-տնտեսական հիմքերն ու անմիջական նախադրյալները ավելի լավ ընկալելու համար, խիստ անհրաժեշտ է այդ հարցերը բնութարկել Օսմանյան կաշարության պատմության ամբողջականության մեջ։ Ուստի այս դիմում համառոտակի կանդաղառնանք միայն բուն Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և նրա ազդաբնակչության իրավա-քաղաքական վիճակի պատմության հարցերին՝ նպատակ ունենալով ցույց տալ, որ ջալալիների շարժումներն եկան լրացնելու այն դժբախտ և տխուր պատկերը, որն ստեղծվել էր այստեղ օսմանյան տիրապետության հաստատումից հետո։

17-րդ դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան Թուրքիան հասավ իր քաղաքական ու ռազմական հզորության գագաթնակետին։ Նա մի ընդարձակածավալ տերություն էր, որը տարածվում էր Ասիայի, Եվրոպայի ու Աֆրիկայի հսկայական տարածությունների վրա։

Օսմանյան տիրապետությունը նվաճված երկրներին բերեց դաժան շահագործում և ժողովրդական մասսաների բացահայտ կողմ-

պուտ, կամայականութեան ու բռնութեան ռեժիմ, կրօնական անլուր հալածանք և այլն:

Իր պետական կառուցվածքով Թուրքիան 16—17-րդ դարերում հանդիսանում էր բռնապետական մի պետութիւն, որի ղեկի կանգնած էր սուլթանը և, որը համարվում էր «զիլ-ուլլահ», այսինքն՝ աստուծու շուրջ երկրի վրա: Սակայն փաստորեն սուլթանի անունից երկիրը ղեկավարում էին մեծ վեզիրները՝ տեղերում նշանակված իրենց հավատարմատարների օգնութեամբ: Աղբյուրների, ինչպես և նվրդական ճանապարհորդների վկայութեամբ, նրանք բացահայտորեն կողոպտում էին երկիրը ինչպես պատերազմի, այնպես էլ խաղաղ ժամանակներում:

Արդարադատութիւնը, որը հիմնված էր շարիաթի սկզբունքների վրա, գտնվում էր մուսուլման հոգեորականութեան ձեռքին: Արդարադատութիւնը հաճախ ֆեոդալական վերնախավի կողմից օգտագործվում էր որպէս մի գեներ՝ ուղղված ոչ միայն ճնշված դասակարգների դեմ: Դատարանը նրանց ձեռքին նաև ասիմիլատորական քաղաքականութիւն վարելու մի հզոր միջոց էր: Բաղմաթիւ են վկայութիւններն այն մասին, որ դատավորները տարբեր պատրվակներով ստիպել են հայատակ բրիտանացիներին բնգունել իսլամի կրօնը և թրքանալ:

Հայկական ֆեոդալական դասը մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում վաղուց արդեն վերացվել էր: Հայտնի է, որ հայկական ֆեոդալական դասի բնաջնջումն սկսվել էր գեոևս սելջուկների ժամանակաշրջանում: Սելջուկների արշավանքները իրենց հետ միասին բերեցին ավար ու ավեր, և հայկական ֆեոդալական դասի զգալի մասը ստիպված եղավ թողնել իրենց տիրույթները բուն հայրենիքում և ապաստան գտնել Բյուզանդիայում:

Հայ ֆեոդալական դասին խոշոր հարված հասցրին մոնղոլները և հատկապես կուսուլման իշխանները: Վերջիններս բոլոր հնարավոր միջոցներով վերցնում էին հայ ֆեոդալներից նրանց տիրույթներն ու այսպիսով թուլացնում նրանց տնտեսական ու քաղաքական հզորութիւնը:

¹ Այդ մասին են վկայում 16—17-րդ դարերի թուրքական ժամանակագրութիւնները: Նրանց հեղինակները ամենառիթ նկարագրում են թուրքական նվաճողների գաղութացումները նվաճված երկրներու, ինչպես և տեղական ժողովուրդների անարգել կողոպուտը:

Այդ մասին են վկայում նաև բաղմաթիւ հայկական աղբյուրներ ու նախ և առաջ ձեռագրերի հիշատակարանները:

Կարա-կոյունլու (սե խոյականներ) և ալ-կոյունլու (սալիտալ խոյականներ) թուրքմենական ցեղերի տիրապետութեան ժամանակ (15-րդ դար), Հայաստանում հսկայական հողային տարածութիւններ, որպէս պարգևատրում սոյուրդալի ու իկտայի իրավունքով բաժանվեցին այն քոչվոր-ֆեոդալներին, որոնք իրենց հավատարմութիւնն էին ցուցաբերել թուրքմեն նվաճողների նկատմամբ:

Այստեղից էլ բոլորովին վարմանալի չէ, որ 15-րդ դարի իտալացի ճանապարհորդ Ջուզեպպե Բարբարոն Հայաստանը ներկայացնում է Թուրքոմանիա (Turcomania) անունով²:

Նույն դարի հիշինակ Գրիգոր Խլաթեցու ասելով, այլևս հարգանք չ'ը մնացել դեպի հայ իշխանութիւնները:

Սակայն սխալ կլինեք ասել, որ հայ ավատական դասն ամբողջութեամբ ոչնչացված էր: Հոգեւորական պաշտօն ընդունելը՝ փրկեց ֆեոդալական փոքրամասնութիւնը ժառանգական տիրութիւնների անխուսափելի կորուստից:

16—17-րդ դարերում Հայաստանի միայն մի շարք մասերում հայ ֆեոդալական դասի բեկորները գեւ պահում էին իրենց ավատական իրավունքների հետքերը, օրինակ՝ Լեռնային Ղարաբաղում, Սասունում ու Զէյթունում:

16—17-րդ դարերի Արևմտյան Հայաստանի մշակվող հողային տարածութիւնների զգալի մասը գտնվում էր թուրք, բուրգ ու այլ ֆեոդալների ձեռքին:

Սակայն հայ եկեղեցուն ու վանքերին հաջողվեց 16—17-րդ դարերում պահել որոշ հողային տիրույթներ: Բացի դրանից, Արևմտւոյան Հայաստանում աննշան հողային տարածութիւններ շարունակվեցին մնալ հին ֆեոդալական տների մնացորդների, և հատկապէս գյուղական համայնքի հարուստ խավերի ձեռքին:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանում հողատիրութեան ձևերի մասին կարելի է գաղափար կազմել 16-րդ դարի Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող օսմանյան օրենսդրքերի (կանոնադրութիւնների) վերլուծութեան, 16-րդ դարի բուրգ հեղինակ Շերեֆ-էդդինի «Շերեֆ-նամե»-ի վկայութիւնների, Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերի հիշատակարանների ու կալվածագրերի նյութերի հիման վրա:

Ինչ վերաբերվում է Արևելյան Հայաստանում հողատիրութեան ձևերի հարցերի վիճակին, ապա մենք աչտուեղ չենք բնորոշելու

² Հովհաննէս Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հատ. I, Երևան, 1932, էջ 196:

դրանք, թեկուզ և համառոտակի, այնքան, որքան այդ հարցերի լուսաբանմանն է նվիրված պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկու մոնոգրաֆիկ աշխատությունը³:

16-րդ դարում, երկիրը թուրքերի կողմից նվաճվելուց հետո, Հայաստանի արևմտյան և հարավային մասերում մտցվել էր հողատիրության թուրքական ֆեոդալական սիստեմը, որի էությունը կայանում է հետևյալում: Բոլոր մշակելի հողային տարածությունները բաժանվում էին երեք հիմնական խմբի⁴:

1) Պետական հողեր (արդ-ի միրիե կամ արդ-ի մեմլեքեթ), որոնց մի մասը գտնվում էր սուլթանի, նրա ընտանիքի և պետական բյուրոկրատիայի անմիջական տնօրինության տակ, իսկ մյուս, ավելի մեծ մասը բաժանված էր խոշոր ու մանր ֆեոդալների միջև՝ որպես վարձատրություն պետության նկատմամբ վերջինների ցուցաբերած ծառայությունների: Այդ պարզևատրական հողերը (բենեֆիցիաները) հատուկ հաշվառման (tahşir) հետևանքով ռեեստրներում (դաֆթարներում) արձանագրված տարեկան եկամտի չափի համաձայն կոչվել են խասսեր, (խասսերից ստացված տարեկան եկամուտը կազմում էր 100.000 ալիշև և ավելի) ղեամեթներ ու թիմարներ: Այս հողերից ստացված եկամուտները հատկացվում էին պետական պաշտոնյաների պահանջների բավարարմանը: Հայկական աղբյուրներում ղեամեթի ու թիմարի փոխարեն օգտագործվում է կերված (կերած) տերմինը, որն այստեղ գործ է ածվել եկամուտ իմաստով: Զեամեթի եկամուտը կազմում էր 20,000 ալիշևից⁵ մինչև 100.000 ալիշև, իսկ թիմարինը՝ մինչև 20.000 ալիշև:

2) Հողատիրության երկրորդ տարածված ձևը՝ վախուֆներն էին, այսինքն այն հողերը, որոնք պատկանում էին մուսուլման ու բրիտ-

³ См. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений..., т. 2 64—144:

Արևելյան Հայաստանում գոյություն ունեին հողատիրության հետևյալ ձևերը 1) պետական կամ զիլանի հողեր (արադի-ի զիլանի) 2) շահական ընտանիքի սեփական տիրույթներ (խասսե կամ խոսսե-ի շերիֆի), 3) կրոնական հիմնարկներին (ինչպես բրիտանյա, այնպես էլ մուսուլման) տրված հողեր, 4) մասնավոր սեփականատիրական հողեր, մուլք և 5) այն հողերը, որոնք կազմում էին գյուղական համայնքների սեփականությունը: (И. П. Петрушевский, նույն տեղում, էջ 78):

⁴ Վ. Ա. Զակորյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 559, 660:

⁵ Ալիշև (akçe) թուրքական դրամի միավոր արծաթից: Ալիշև հայերեն նշանակում է սպիտակավուն: Առաջին օսմանյան ալիշները հավասար էին 1/4 մսկալի, իսկ մսկալն 4,8 դրամ արծաթի (տե՛ս Լ. Կ. Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları, հատ. 1, էջ 164):

տոնյա հոգևորականութեանը: Այս կատեգորիային պատկանել են հսկայական հողային տարածութիւններ:

3) Մասնավոր սեփականատիրական հողեր (մուլք): Այս կատեգորիային պատկանում էին ֆեոդալների այն հողերը, որոնք հատկացվում էին պետութեան նկատմամբ նրանց մատուցած հատուկ ծառայութեան դիմաց: Հողատիրութեան այս ձևը 16-րդ դարում տարածված չէր, սակայն նույն դարի վերջին առևտրա-վաշխառական հարաբերութիւնների զարգացման հետ հողատիրութեան այս ձևը զգալի տարածում գտավ կայսրութեան զանազան մասերում, ինչպես նաև Հայաստանում: Մուլք հողատիրութիւնը ուներ երկու հիմնական հատկանիշ. ա) այդ հողերը կարելի էր գնել ու վաճառել, կամ ժառանգութիւն թողնել և բ) մուլքային իրավունքով հողատիրութիւնը չէր պայմանավորված պետութեան նկատմամբ որոշ ծառայութիւն կատարելու հետ:

Արևմտյան Հայաստանում մուլքի կամ հայերեն «հայրենիք»-ի իրավունքով հողային տարածութիւններ են տիրապետել ոչ միայն նվաճող-ֆեոդալները, այլև հարուստ հայ գյուղացիները, տանուտերները, խոջա առևտրականները և այլն, որոնց մասին են վկայում հայերեն ձեռագրերի բազմաթիւ հիշատակարանները: Այս դեպքում, իհարկե, մուլքի այս ձևը ֆեոդալական հողային սեփականութեան հետ առնչութիւն չունի:

Որ, իրոք, հայկական գյուղական համայնքի վերնախաւն ու խոջա-առևտրական դասը քաղաքներում տիրապետում էին զգալի քանակութեամբ հողերի, վկայում են ոչ միայն հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: 16-րդ դարի էրզրումի կանոնադրումում մենք կարդում ենք. «Եվ անհավատներից որոշ մարդիկ (նկատի են առնւած հայերը—Մ. Զ.) քաղաքներում ու գյուղերում դարձել են անկախ ու գնել մուլքեր՝ այգիներ ու հողեր»⁶:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները, ինչպես և նրանց նախորդող Թուրքիայի եվրոպացի պատմաբանները (ԻՕստոն, Համմեր, Բելեն, Տիշենդորֆ) և այլն, հողերի կլասիֆիկացիան կատարում են ոչ թե ըստ տիրապետութեան սկզբունքի, այլ հարկային հատկանիշի. «Համաձայն խաւմական օրենքի,—գրում է պրոֆ. Ուլունչարըլին,—հողը բաժանվում էր երեք մասերի՝ ուշրիհ, խարաջիհ և արզ-ի մեմլեքեթ»⁷, ըստ որում ուշրիհն նվաճումից առաջ կամ հետո մու-

⁶ Omer Lütfi Barkan, XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorlug'unda ziraat ekonomisinin hukuki ve mali esasları, հատ. I. kanunlar, İstanbul, 1945, էջ 65, այսուհետև՝ Օ. Լ. Barkan, Kanunlar.

⁷ I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, հատ. III, մ. 2, էջ 307—308:

սուլմաններին պատկանող հողերն են, խարաջինն՝ ոչ մուսուլման բնակչության արամադրության տակ գտնվող հողերը, իսկ արզ-ի մեմլեքեթը, ինչպես վերելք նշվեց, պետական սեփականությունը կազմող հողերն են: Պրոֆ. Ուլունշարըլլին վերջին հողատիրության ձևի մեջ զանազանում է 25 տարատեսակ⁸:

Ակնհայտ է, որ բուրժուական պատմաբանները միջնադարյան Թուրքիան ուսումնասիրելիս, հողատիրության իրենց սխեման կազմել են հիմնվելով 16-րդ դարի 2-րդ կեսի հայտնի օրենսդիր ու շեյխ-ուլ-իսլամ էբուսուուդի ֆեթվաների, շարիաթի մեկնաբանությունների վրա: Ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել այդ ֆեթվայից առանձին հատվածներ: «Եթե իմամը (իմա՝ սուլթանը—Մ. Ձ.),—գրում է էբուսուուդը,—նվաճելով որևէ երկիր, նրա հողերը բաժանի նվաճողների միջև. ու եթե [տվյալ երկրի] ամբողջ բնակչությունը բնդունած լինի իսլամը մինչև նվաճումը... ապա այդ հողերը ուշերի (աչսինքն՝ տասանորդ) կլինեն... եթե իմամը, նվաճելով երկիրը, չսպանի ու գերի չվերցնի [նրա բնակիչներին] և թողնի նրանց նույն տեղում և տա նրանց իրենց տնօրինության (تمليك) տակ գտնվող հողերը, ինչպես և անասունները, ապա նրանց ջիզիե հարկ պիտի նշանակել, իսկ հողի համար [նրանց վրա] նշանակված հարկը կլինի խարաջը... Իսկ խարաջը կլինի երկու տեսակ՝ առաջին՝ խարաջ-ի մուվաղղաֆ (خراج موطف), որը գանձվում է [հողի համար] յուրաքանչյուր տարի որոշակի գումար, և երկրորդ՝ խարաջ-ի մուկասսեմ (خراج مقاسمه), որը գանձվում է հողի քստ տարածության համաձայն ստացած բերքի 1/10-րդ կամ 1/8-րդ մասը: Եթե հողը շատ բերրի է, ապա օրենքը թույլ է տալիս վերցնել [որպես խարաջ] մինչև բերքի կեսը: Հիշատակված երկու կատեգորիայի հողերն էլ պատկանում են նրանց տերերին սեփականության (ملک) իրավունքով: Սակայն բերքատու այս երկրի (իմա՝ Ասիայի) հողերը չեն հանդիսանում... ոչ ուշերի, ոչ էլ խարաջին, այլ հանդիսանում են պետական հողեր (ارض مملکت) և գտնվում են պետական զանձարանի (بيت المال) տնօրինության տակ: [Այս հողերը] տրվում են ռայաթներին (գյուղացիներին)... [Այսպիսի ղեպրում] ռայաթը սիփահուն (ֆեոդալին) կվճարի խարաջի մուվաղղաֆ և խարաջի մու-

⁸ I. H. Uzuncarsili, նույն տեղում, էջ 309—310:

Պրոֆ. Ուլունշարըլլին այստեղ հենվում է 17-րդ դարի թուրք հասարակական գործիչ Ավնի Օմեր էֆենդիի սուլթան Մուրադ IV-ին հղած «Օսմանյան կայսերական դաֆթարի բովանդակությունը» վերնագրված զեկուցադրի վրա: Sh'ua Avni Omer Efendi, Kanun-i Osmani mefhum-i defter-i hakani, Belleken, 1951, հատ. XV, էջ 381—399:

կասեմեն: Նրանք (այսինքն գյուղացիները) չեն կարող ծախել կամ օտարել այդ հողերը: Եթե նրանք մահանան ու ունենան որդիներ, ապա վերջինները հողն օգտագործում են նույն սկզբունքներով... Այս կատեգորիայի հողերը մինչև այն ժամանակ, երբ մուսուլմանների փաղիշահի կողմից որևէ մեկին շտրվեց, որպես սեփականություն (*ملاك*), ոչ ոքի սեփականությունը հանդիսանալ չի կարող»⁹:

Հողատիրության ձևերի այսպիսի դասակարգումը սխալ է այնքան, որքան, ինչպես երևում է հենց էքսուսուդի ֆեթվայից, թույլատրվում էր հողը գնել ու վաճառել մուսուլմանին, այսպես կոչված, «խարաջի» հողում, իսկ ոչ-մուսուլմանին, այսպես կոչված, «ուշրի» հողում:

Հարավային ու հարավ-արևմտյան Հայաստանում 16—18-րդ դարերում հիմնականում իշխում էին քուրդ ֆեոդալները, որոնք տիրապետում էին հսկայական հողային տիրույթների, ինչպես արփալըկի¹⁰, բաշմակըկի¹¹, ղեհամեթի, թիմարի, այնպես էլ հյուբյումեթի¹² չուբլուկի և օջակըկի¹³ իրավունքներով: Վերջին երկու ինստիտուտ-

⁹ *ملى قتبعلر مجموعاى*, 1331 հ., հատ. 1, էջ 50—51, տե՛ս նաև A. C. Твертинева, Восстание..., էջ 29.

¹⁰ Արփալըկ (aralik), բառացի գարու համար ըստ թուրքական ժամանակակից ուսումնասիրողների, ղառամյալ ֆեոդալների նվիրաբերված հողն է (տե՛ս *Islam ansiklopedisi*, c. 1, cüz 8, Istanbul, 1942, էջ 592—594): Ըստ Մ. Դ. Օսմանի, արփալըկ էր կոչվում այն ունջակը (փոքր վարչական միավոր) ու նրա շրջակայքը, որը տրվում էր սուլթանական պալատի բարձրաստիճան ֆեոդալներին (տե՛ս M. d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman*, հատ. IV, Paris, 1814, էջ 613—614: Արփալըկ է նվիրվել ֆեոդալներին նաև, որպես լրացուցիչ տիրույթ: Տե՛ս «Chêrêf-nâmeh», հատ. 2, մասն ա, էջ 164 և այլն):

Դոլումբյուն է ունեցել երկու տեսակ արփալըկ: Մի ղեկավարում արփալըկը համարվել է խառ հող ու ժառանգական բնույթ է ունեցել, մյուս ղեկավարում արփալըկը տրվել է ֆեոդալին, որպես ցմահ կամ ժամանակավոր տիրույթ (տե՛ս Avni Ömer Efendi, նույն տեղում):

¹¹ Բաշմակըկը (başmaklık — բառացի բաշմակի, կոշիկի համար) ինչպես և արփալըկը խառ հողերի մի տարատեսակն է, որը տրվում էր պալատում բարձր զորք ու կշիռ ունեցող կանանց:

¹² Հյուբյումեթ (hükümet) էին կոչվում ամրոցական շրջաններ, ուր հյուբյումեթի իշխողը, այսպես կոչված հաբլմը տվյալ շրջանի տեր ու տնօրենն էր: Հյուբյումեթը ժառանգական էր (տե՛ս Chêrêf-Nâmeh, հատ. II, 1-ère partie, էջ 254, 258 և այլն):

¹³ Յուրբլուկ և օջակըկ — բառացի, որպես հայրենի վայր ու օջախ: Դրանք նույնպես բնդարձակ շրջաններ էին, որոնք ժառանգաբար տրվում էին քուրդ ֆեոդալներին: Հաճախ նպատակ ունենալով ապահովել պետական սահմանը չուբլուկին ու օջակըկը տրվում էին պետական սահմանում գտնվող տերիտորիայից:

ները ժառանգական էին: Այդ ժառանգականությունն հաստատվում էր պետութեան կողմից տրված հատուկ հրովարտակի (բերաթի) միջոցով:

Չնայած այն բանին, որ հայ գյուղացիութիւնն Արևմտյան Հայաստանում հիմնականում մշակում էր ֆեոդալ նվաճողներին պատկանող կամ ժամանակավորապես վերջինների տնօրինութեան տակ գտնվող հողերը, այնուամենայնիւ, նա կազմակերպված էր ուրույն գյուղական համայնքի մեջ, ուր հողօգտագործման հետ կապված հարցերը անմիջականորեն լուծում էին հենց իրենք՝ համայնքի անդամ գյուղացիները:

16—17-րդ դարերի սկզբնաղբյուրների վկայութիւններից կարելի է եզրակացնել, թե ղեռն այդ դարերում ինչքան ամուր էին գյուղական համայնքի հիմքերը:

16-րդ դարում, Ասիայում և Եվրոպայում նվաճելով ընդարձակ տերիտորիաներ, թուրք ֆեոդալներն հաճախ ստիպված էին լինում հաշվի նստել տվյալ վայրում վաղուց ի վեր գոյութիւն ունեցող վարչական ու սոցիալական կարգերի, սովորութիւնների, հարկային սիստեմի հետ և այլն, եթե դրանք անշուշտ չէին վնասում օսմանյան ֆեոդալական պետութեան եկամուտներին: Պատահական չէ, որ Օմեր Բարկանի հրատարակած ու 16-րդ դարին վերաբերող օսմանյան օրենսդրքերի մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այսպիսի արտահայտութիւնների՝ «Ըստ հնուց ի վեր գոյութիւն ունեցող օրենքների», «Ըստ տեղական սովորութեան» և այլն: Մի օրենսդրում նշված է, որ «ամենալավ հարկը, դա ժողովրդի հնուց ի վեր տալու սովորած հարկն է»¹⁴. «En iyi vergi halkın ötedenberi vermeye alışmış olduğ'u vergidir», հետևաբար Արևմտյան Հայաստանում 16—17-րդ դարերում հայ համայնքի դերը ղեռն մեծ էր հայ գյուղական կյանքում:

Նկատի ունենալով գյուղական համայնքի խոշոր դերը անհրաժեշտութիւն է զգացվում համառոտակի կանգ առնել 16—17-րդ դարերում Հայաստանի գյուղական համայնքի հետ կապված մի շարք հարցերի վրա: Դրանք են՝ գյուղական համայնքի կառավարումը, հողօգտագործման ձևերը, գյուղական համայնքի դասակարգային կազմը և այլն:

16—17-րդ, ինչպես և նախորդ դարերի¹⁵ աղբյուրներում «գյու-

¹⁴ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 220:

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյանի «Հայկական գյուղական համայնքի մասին», «Պատմա-բանասիրական հանդես»-ի 1958 թ. № 1-ում ղեկեղված հոդվածը:

զական համայնք» տերմինի փոխարեն հանդիպում ենք «ժողովուրդ», «ժողովուրդ գեղիս» և կամ թե «ամենայն ժողովուրդ գեղիս զմեծ և զփոքր, զաղքատ և զհարուստ, զայր և զկին, զծեր և զտղա» արտահայտություններին:

Հայկական աղբյուրներում հանդիպում ենք նաև «ջամա'ատ» արարերին տերմինին, որը նույնպես նշանակում է «ժողովուրդ»:

Գլուղական համայնքի գլուխ կանգնած էր «ռախսը», «ոսը» կամ «ձեռնատը»-ը. հանդիպում ենք նաև «տանուտեր», «քեղխուդա», «խշխան» և այլ տերմիններին:

Ռախսին ընտրում էին հարուստ տանուտեր գլուղացիներից, որոնք խոշոր գեր էին կատարում գլուղական համայնքի կյանքում: Միայն նրանք իրավունք ունեին լուծելու համայնքի կարևոր տնտեսական հարցերը:

Ռախսը պատասխանատու էր տեղական ֆեոդալի առաջ հարկերի հավաքումն ապահովելու, համայնքի ներսում ներքին կարգ ու կանոնի պահպանման և այլ հարցերում:

Ծանոթանալով 16—17-րդ դարերի հայերեն սկզբնաղբյուրներին հաղորդած տեղեկությունների հետ, պիտի ենթադրել, որ գլուղական համայնքի կախվածությունը տեղական ֆեոդալներից այս շրջանում մեծապես աճել էր: Մյուս կողմից՝ վաշխառական հարաբերությունների դարգացման հետևանքով հողը համայնքի ներսում սկսել էր կենտրոնանալ համայնքի հարուստ գլուղացիների կամ խոշաառևտրականների ձեռքում, որոնք, ինչպես հաճախ ենք հանդիպում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում, «հողու փրկության» համար իրենց կալվածքներից հողային նվիրատվություններ էին անում հայկական վանքերին:

Ձեռագրերի հաղորդած տեղեկություններից երևում է նաև, որ բավականաչափ ուժեղացել էր, 16—17-րդ դարերում, դասակարգային շերտավորումը հայկական գլուղերում: Հաճախ կարելի է հանդիպել այսպիսի արտահայտության՝ «Հարուստք և աղքատք» և այլն:

Համայնքի ներսում գլուղացիության զգալի մասը զուրկ էր հողից ու աշխատում էր կամ նվաճող-ֆեոդալի, կամ ռախսի և կամ վանքապատկան հողերում՝ ենթարկվելով դաժան շահագործման:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը հիմնականում բաղկացած էր երկու հալամարտ դասակարգներից՝ ֆեոդալ շահագործող դասակարգից ու շահագործվող լայն գլուղական ու քաղաքային զանգվածներից:

Շահագործող խմբի մեջ մտնում էին՝ ա) խասերի, ղեամեթների ու թիմարների տեր ֆեոդալ-նվաճողները, բ) վանազան քրդական աշիրեթների (ցեղերի) պես տեղական քուրդ ֆեոդալները, ինչպես և մասամբ քուշլոր կամ կիսաքուշլոր ցեղերի ռազմական առաջնորդները, հատկապես Հարավային ու հարավ-արևելյան Հայաստանում, գ) փոքրաթիվ հայ հին ֆեոդալներն ու կալվածատերերը, դ) հայ ու մուսուլման հոգևորականության վերնախավը, ե) կենտրոնական և տեղական իշխանության բազմաթիվ պետական պաշտոնյաները:

Որոշ առումով տիրապետող դասակարգի մեջ էին մտնում նաև հայ խոշոր վաճառականները:

Շահագործվող մասսաների մեջ մտնում էին՝ ա) գյուղացիությանը (բնակչության ճնշող մեծամասնությունը) և-բ) քաղաքային արհեստավորության հիմնական մասը:

Հիմնվելով սկզբնաղբյուրների վրա, բննարկենք Արևմտյան Հայաստանի հիմնական երկու դասակարգերի մեջ մտնող յուրաքանչյուր խմբի ընդհանուր վիճակը:

ա) Խասերի, ղեամեթների և թիմարների տեր՝ ֆեոդալ-նվաճողները

16—17-րդ դարերում Արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան Հայաստանում հողերն հիմնականում, ինչպես արդեն նշվեց, բաժանվել էին խոշոր ֆեոդալների միջև, որպես խասեր, ղեամեթներ ու թիմարներ պայմանական տիրապետության իրավունքով:

Արևմտյան Հայաստանում խասերի, ղեամեթների ու թիմարների մասին կոնկրետ ու, որոշ առումով, ճշգրիտ պատկերացում կարելի է ունենալ հենվելով 17-րդ դարի մի շարք թուրք հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների վրա: Այդ հեղինակները (Անիի Ալի, էվլիա Չելերի, Կոչիբեյ, Քյաթիբ Չելերի և ուրիշներ), նկարագրելով Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը էյալետների (խոշոր վարչական միավորների) և սանջակների կամ լիվայի (փոքր վարչական միավորների) բերում են շատ հետաքրքիր տվյալներ Արևմտյան Հայաստանում խասերի, ղեամեթների ու թիմարների բանակի, ինչպես և ֆեոդալների այդ հողերից ստացած տարեկան եկամուտի վերաբերյալ:

Հիշյալ հեղինակների տվյալների համաձայն, կայսրության ասիական մասի մարզերը բաժանվել են հետևյալ վարչական միավորների. 1) էրզրումի էյալետ կամ վիլայետ, 2) Վանի էյալետ և 3) Կարսի էյալետ (մենք այստեղ չենք բերելու պատմական Փոքր

Հայրի, այսինքն՝ Անդրեփրատյան շրջաններին վերաբերող տվյալները):

Համաձայն Քյաթիր Չելեբու, էրզրումի էյալեթի մեջ մտել են հետեյալ սանջակները՝ էրզրում կամ Կարին, Իսպիր (Սպեր), Փասեն, Թորթում, Խնուս, Կարահիսար-ի շարկի կամ Շարին Կարահիսար, Կուզուջան, Մամեռվան կամ Նարիման, Կեդի, Մջնկերտ, Մանազկերտ, Բայազետ¹⁶:

Միայն խառ հողերից ֆեոդալների ստացած տարեկան եկամուտն, ըստ էվլիա Չելեբու, կազմել է 2,687,381 ալշե¹⁷:

էրզրումի էյալեթում, ըստ էվլիա Չելեբու, եղել են ընդամենը 56 ղեամեթ և 2215 թիմար¹⁸:

Ըստ էվլիա Չելեբու, Քյաթիր Չելեբու և Կոչիբեյի վանի էյալեթն ունեցել է 14 սանջակ: Դրանք են՝ Վան, Ադելջեվազ (Արծկե), Արճեշ, Մուշ, Բարկերի, Կարկար, Կեսանի, Ասիաբերդ, Աղակիս, Բենիկուտուր, Կալաբայազետ, Բերդա, Օվաջըլի¹⁹:

էյալեթում, ըստ էվլիա Չելեբու տվյալների, միայն խառ հողերից ֆեոդալների ստացած տարեկան եկամուտը կազմել է՝ 3.525.390 ալշե²⁰:

էյալեթում եղել են 138 ղեամեթ և 576 թիմար²¹:

Ըստ էվլիա Չելեբու հաղորդած տվյալների, Կարսի էյալեթն ունեցել է հինգ սանջակ՝ փոքր Արդահան, խուջուջան, Զարեշատ, Քհհրան, Կաղզման:

էյալեթում միայն խառ հողերից ֆեոդալների տարեկան եկամուտը կազմել է 802.530 ալշե²²:

Վիլայեթում եղել են 1206 ղեամեթ ու թիմար²³:

Այսպիսով, հրեք էյալեթներից միայն խառ հողերից ֆեոդալները տարեկան ստացել են ամբողջ քան 7 միլիոն զուլմարի հասնող օկամուտ:

էվլիա Չելեբու վկայությամբ արփալըկի իրավունքով առաձին ֆեոդալներին տրվել են մինչև իսկ ամբողջ քաղաքներ: Այսպես,

¹⁶ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“, հատ. II, էջ 192, Kâtip Çelebi, Cihan-nûma, F. B. Charmoy-ի ֆրանսերեն թարգմանությամբ „Chêrêf-nâmeh“-ում, հատ. Ա, առաջին մաս, էջ 162:

¹⁷ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“, հատ. II, էջ 192:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 199:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 193:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, էջ 200:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

խոսելով Ամասիայի մասին, նա գրում է. «[Ամասիան] խոշոր քաղաք է ու մի քանի անգամ արփալըկի իրավունքով երեք թուղավոր վեզիրներին է շնորհված»²⁴: Այնուհետև նույնն է գրում թուրք ճանապարհորդը Շաբին-Կարահիսարի մասին. «...[Շաբին Կարահիսարը] մի քանի անգամ արփալըկի իրավունքով երեք թուղավոր վեզիրներին է շնորհված»²⁵: 16-րդ դարի կեսերին Վանն ամրոցը թյամբ դարձյալ որպես արփալըկի շնորհվել է Ստամբուլի դաֆթարտար (ֆինանսների մինիստր) շերքեղ Իսկենդար փաշային²⁶:

Խասերի, ղեամեթների ու թիմարների տեք ֆեոդալները բաժանում էին իրենց հողերը այն գյուղացիներին, որոնք գրանցված էին իրենց մոտ հատուկ հաշվառման մատյաններում (դաֆթարներում) «թափու»-ի իրավունքով: Վերջին ինստիտուտը փաստորեն իրենից ներկայացնում էր ոչ այլ ինչ, քան գյուղացիությունը հողին ամրացնելու ձևերից մեկը: Միայն «թափու»-ի վճարումից հետո գյուղացիները հնարավորություն էին ստանում մշակելու իրենց հողակտորները²⁷: Առանց «թափու»-ի վճարման ոչ ոք իրավունք չունեիր հողին տիրանալ: «Թափու»-ն ֆեոդալի կողմից վերցվում էր ամեն անգամ, երբ հողակտորը մի հողատիրոջից անցնում էր մի ուրիշին, ըստ որում նշանակություն չունեիր այն հանգամանքը, թե փոխանցումը կատարվում էր ժախելու, նվիրատվություն կամ թե ժառանգություն միջոցով: Բացառություն թույլատրվում էր միայն այն ժամանակ, երբ հողը փոխանցվում էր անմիջական ժառանգին՝ որդուն, որը տիրանում էր հողին առանց «թափու» վճարելու, որովհետև էրզրումի «կանուննամե»-ում ասված է, որ հայրական հողը իրականություն մեջ հանդիսանում է որպես որդու ժառանգական մուլքը (սեփականությունը) (mülkü mevrûsü gibidir)²⁸:

Դրա հետ մեկտեղ, թափուն, ինչպես ճիշտ ընդգծում է Ա. Ս. Տվերիախնովան, «իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն հողակտորին տիրապետելու իրավունքի համար վճարում, այլև միաժամանակ դա մի պարտականություն է, որի հիման վրա հողագործը, որպես ռայաթ (գյուղացի) ամրապնդվում է ֆեոդալների հողերի որոշակի վայրում»²⁹:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 183:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 189:

²⁶ Նույն տեղում, հատ. V, էջ 176—177:

²⁷ J. Hammer Staatsverwaltung, Վիեննա, 1815, հատ. ա, էջ 337:

²⁸ O. L. Barkan, Kanunlar. էջ 66:

²⁹ А. С. Тверитниова, К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании (УЗИВ), том XVII, Москва 1953, էջ 41:

Կանոննամեներից երևում է նաև, որ ֆեոդալները հաճախ խախտում էին այդ կարգը և տարբեր պատրվակներով հողը վերցնում էին մի հողատիրոջից և տալիս մյուսին, սուգանում էին գյուղացիներին հողը շմշակելու դեպքում նրանց պատճառած «վնասներին» համար, նրանցից վերցնում էին նախատեսվածից վեր հարկեր և այլն:

բ) Տեղական բուրգ ֆեոդալները Հաւալային ու հաւալ-արև-մրտյան Հայաստանում

Հայտնի է, որ 1515—1516 թվականներին Քուրդիստանը՝ Օսմանյան կայսրության կողմից նվաճվելուց հետո քուրդ ֆեոդալների դրությունն ամրապնդվեց Հայաստանի հարավային մասերում, Քուրդիստանի միացումը ոչինչ չփոխեց և չէր կարող փոխել այստեղ դեռևս նախորդ դարերում տիրող ֆեոդալական հարաբերությունների մեջ: Քրդական ֆեոդալական սիստեմի էությունը կայանում էր տիրապետող, նվաճող պետութայնների գերիշխանութայն ձևական ճանաչման մեջ, իրականում քուրդ ցեղապետները երկրի ներսում իրադրութայն տերն ու տնօրենն էին:

Քուրդ ղեկավարող շրջանները քաջ գիտեին, որ քուրդ ֆեոդալների ղինվորական ուժը ռազմական տեսակետից ռևալ է ու վտանգավոր: Այդ ռազմական ուժը հնարավոր էր օգտագործել և օգտագործվում էր օսմանյան բանակի մղած անվերջ պատերազմներում ոչ միայն արևելյան ճակատում, այլ անգամ Եվրոպայում³⁰: Այստեղից էլ միանգամայն հասկանալի է այն մեղմ ու շողոքորթ քաղաքականութայնը, որ վարում էր օսմանյան կառավարութայնը քուրդ ցեղապետ ֆեոդալների նկատմամբ: Սակայն սխալ կլիներ ու միակողմանի քուրդ ֆեոդալների ու օսմանյան պետութայն փոխհարաբերութայնները ներկայացնել միայն վարդապույնով: Աղբյուրների որոշակի վկայութայններից երևում է, որ հաճախ օսմանյան պետութայնը ձգտել է ոչնչացնել առանձին իսկական ինքնուրույնութայն ձգտող քուրդ ֆեոդալներին: Այդ հողի վրա հաճախ են տեղի ունեցել արյունալի ընդհարումներ կառավարական զորքերի ու տեղի քուրդ ֆեոդալների ղինված ուժերի միջև:

Ինչպես արդեն նշվեց, սուլթանական հատուկ հրովարտակներով (բերաթներով), խոշոր քուրդ ֆեոդալները (քրդական Ռուզակի կամ Ռոժակի, Դումբուլի, Պազուլի, Մահմուդի և այլ ցեղերի առաջնորդները) կառավարութայն կողմից ստանում էին ամբողջական շրջան-

³⁰ „Chéréf-nâmek“, հատ. 1, մասն ա, էջ 70:

ներ գեռևս 16-րդ դարում հյուբյումեթի³¹, օջակլըկի³² և արփալըկի³³ իրավունքներով:

Այդ իրավունքները ժառանգական էին: Իրենց հերթին նրանց որդիներն ու ազգականները պետության կողմից պարգևատրված էին, Շերեֆեդդինի վկայությամբ, մինչև 70.000 աղչե տարեկան եկամուտ բերող զեամեթներով ու թիմարներով³⁴:

Արևմտյան և Հարավային Հայաստանում 16—17-րդ և հետագա դարերում քրդական ցեղերը ընդարձակ շրջաններ էին զբաղեցրել: Համաձայն «Շերեֆ-նամե»-ի Վանի էյալեթում ապրել են հետևյալ ցեղերը՝ 1) Նեմիրան (نمیران) ցեղը, որը գտնվել է խիզանի էմիրի գերիշխանության տակ, 2) Մահմուդի (محمود) ցեղը: Նրանք ապրել են հիմնականում Խոշաբում, Վանի, Ուստանի և Սալմաստի արանքում: 3) Դումբելի կամ Դումբուլի (دمبله) ցեղը Սոկմանի շրջակայքերում, 4) Պազուկի (پازوكى), Արճեշի և Արծկեի (Ադիլքե-վազի) սանջակներում: 5) Ռոզակի կամ Ռոժակի մեծ ցեղը, որն ապրել է Բաղեշի (Բիթլիսի) շրջակայքերում:

«Շերեֆ-նամե»-ում հիշատակվում են նաև «Հաիկերի», «Բելիլան», «Բիլբասի», «Կավալիսի», «Կիսանի» կամ «Կեյսանի», «Շեկակի» և այլ ցեղերի անուններ, որոնք բնակվում էին Հարավային Հայաստանի տարբեր մասերում:

Քուրդ ֆեոդալներն իրենց ենթակա շրջաններում, որպես զերադույն կառավարիչներ օգտվում էին լայն իրավասություններով ու ներքին բոլոր հարցերը լուծում էին իրենք: Եվ պատահական չէ, որ 16—17-րդ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակագիրները հաճախ հիշելով այս կամ այն բուրդ ֆեոդալին, անվանում են նրան կամ «սյարոն», կամ «տեր» և կամ մինչև իսկ «սուլթան»³⁵:

Էվլիա Չելեբին, հրե խոսում է Հարավային Հայաստանում ու Քուրդիստանում այս կամ այն բուրդ ֆեոդալի «յուրթլուկ» և «օջալըկ»-ի իրավունքով հատկացված տիրույթի մասին, ապա համարյա միշտ նա շեշտում է. «Ներկայումս բեյի սեփականությունն է» և որ «Պուլսից ուղարկված փադիշահական հրովարտակներում (բերաթներում) բեյին մեծաշուք վեհապետ (ընդգծումը մերն է—Մ. Չ.)

³¹ Նույն տեղում, մասն Բ, էջ 126, հատ. 2-րդ, մասն Ա, էջ 66, 98 և այլն:

³² Նույն տեղում, հատ. II, մասն ա, էջ 10, 33, 97, 164, 167 և այլն:

³³ Նույն տեղում, էջ 97, 166:

³⁴ „Chêrêf-nâmeh“, հատ. II, մասն ա, էջ 190:

³⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 4515, էջ 278, 303, 327, 334, 337 և այլն: Չեռագիր № 6273, էջ 370, 383, 470, 483, 500, 522, 535 և այլն:

տիտղոսն է արվում... [ներա սեփականությունը] կազմող հոգերը խառն են համարվում ու բոլոր եկամուտները նրան են պատկանում»³⁶:

Էվլիա Չելեբու, ինչպես և 17-րդ դարի մի շարք այլ աղբյուրների վկայությամբ, Հարավային Հայաստանում և հատկապես նրա սահմանակից Քուրդիստանում սուլթանական կառավարությունը հակառակ իր կամքի չի կարողացել տեղական հոգերը բաժանել իր ֆեոդալներին, որպես ղեամեթներ ու թիմարներ: Այս շրջաններում ղեամեթներ ու թիմարներ անհամեմատ ավելի քիչ են եղել, քան Բարձր Հայքում կամ Արևմտյան Հայաստանի Բուլքիաչի տիրապետության տակ բնկած այլ շրջաններում: Դա ցույց է տալիս Օսմանյան կառավարության զգույշ քաղաքականությունը, իսկ որոշ առումով, իհարկե, անդորությունը բուրդ բեկերի նկատմամբ: Այսպես, Էվլիա Չելեբու ավլալներով ամբողջ Քուրդիստանում ու Հարավային Հայաստանում (ներառյալ Բաղեշի ու բացառյալ Վանի էյալեթները) կազմել են մոտ 40 ղեամեթ և ոչ ավել, քան 450 թիմար: Շատ շրջաններում ղեամեթներ ու թիմարներ բոլորովին չեն եղել:

Էվլիա Չելեբուն ուշադրությամբ կարգալիս, մատնագետ ուսումնասիրողը կնկատի, որ նա դանադանում է երեք տեսակի հյուբյումեթ՝ ա) հյուբյումեթներ, որոնք պատկանում են քուրդ բեկերին հնազույն ժամանակաշրջաններից, իր իսկ խոսքերով ասած՝ որպես արտակարգ ու անձեռնմխելի հյուբյումեթներ: բ) Հյուբյումեթներ, որոնք իր իսկ խոսքերով ասած՝ պետության կողմից արվում են հաքիմներին (իշխողներին), որպես ազատ միրիմիրանլըք, այսինքն՝ աչնալիսի հյուբյումեթներ, երբ հաքիմները պարտավոր են մշտապես վավերացնել իրենց իշխանությունը կառավարական հատուկ հրովարտակով: Այդպիսի հյուբյումեթների թվին են պատկանում, ըստ Էվլիա Չելեբու, Ամիդի էյալեթի հինգ հյուբյումեթները³⁷: Եվ վերջապես, գ) աչնալիսի հյուբյումեթներ, ավելի շուտ, «օջալիլկ-հյուբյումեթներ», որոնք հաճախ դտնվել են Պոլսի կառավարության կողմից նշանակված վիլայեթի բեկլերբեյի կամ սանջակբեյի (կառավարիչ պաշտոնյաների) եթե ոչ անմիջական իշխանության, զեթ հսկողության տակ: Այս դեպքում, այս հյուբյումեթները, Էվլիա Չելեբու բառերով ասած՝ «այլ էյալեթների նման ղեամեթ ու թիմարներ ունեն» և որ «բեյն [ալստեղ] նշանակվում ու հեռացվում է պետության կողմից»³⁸:

³⁶ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“, հատ. III, էջ 207, 269.

³⁷ Նույն տեղում, հատ. IV, էջ 27:

³⁸ Նույն տեղում:

Հարավային Հայաստանում քուրդ իշխողների մեջ դիրքով ու ունեցած ազդեցությունամբ աչքի էին ընկնում Բաղեշի (Բիթլիսի) խաները Ռուկելի ցեղից. «որոնց,—ինչպես գրում է էվլիա Չելեբին,—վեհաշուք խան տիրողսն է տրվում»³⁹:

Խանությունների մեջ մտնող տերիտորիայից ստացված համարյա ամբողջ եկամուտը գնում էր խանի գանձարանը: «[Բիթլիս] քաղաք եկող ու գնացող կարավանների մաքսն ու տուրքը խանին է պատկանում»⁴⁰,—գրում է էվլիա Չելեբին: Իսկ «Մշ» դաշտի տուրքերը,—շարունակում է նա,—Երևանը նվաճող սուլթան Մուրադ խանի կողմից խանին է շնորհված ընդմիջող: Մինչև իսկ էվլիա Չելեբու հավաստիացումով «Բիթլիս քաղաքից ջիզիբի (քրիստոնյաներից գանձված գլխահարկի) կեսը վանի բանակին, կեսը [Բիթլիսի] Աբգուլ խանին է պատկանում»⁴¹, մի հանգամանք, որն ուրիշ շրջաններում թույլ չէր տրվում ու քրիստոնյաներից հավաքված ջիզիբն գնում էր պետական գանձարանը:

17-րդ դարի 30—40-ական թվականներին վերոհիշյալ Բիթլիսի Աբգուլ խանն այն աստիճան իրեն ինքնուրույն էր զգում օսմանյան պետությունից, որ թույլ չէր տալիս հարևան՝ Վանի թուրք փաշային միջամտելու իր ներքին գործերին: Իսկ երբեմն էլ, եթե վանի փաշան փորձում էր միջամտել, ապա գործը հասնում էր մինչև իսկ զինված ընդհարման: Խանն ամեն կերպ ընդդժում էր, որ «ես նրա էյալեթում չեմ, այլ ինքնուրույն մեծ խան եմ»⁴²:

Դաժան կերպով շահագործելով բնակչությանը, նախ և առաջ գյուղացիությանը, Բիթլիսի խաները իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել հսկայական հարստություն: Խիստ հիշարժան են էվլիա Չելեբու այն էջերը, որոնք նվիրված են Բիթլիսի խանի պալատի, բաղնիքի նկարագրությանը⁴³: Այնտեղ եղած շլացուցիչ շքեղությունն ու ոսկյա իրերը ու Աբգուլ խանի այլ բազմաթիվ գանձերը ապշեցրել է թուրք ճանապարհորդին⁴⁴:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“, հատ. IV, էջ 88:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 126:

⁴⁴ Աբգուլ խանի ունեցած հարստությունների մասին, հիմնականում հենվելով էվլիա Չելեբու հաղորդած տվյալներին հատուկ հոդված է գրել Ա. Սակասյանը (տե՛ս A. Sakassian Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVIIe ème siècle et ses trésors, Journal Asiatique, tome CCXXIX, Paris 1937, avril-juin, էջ 253—270):

Այդպիսի հարստությունը միայն Բիթլիսի խաներին հատուկ չէր: Մյուս բոլոր ֆեոդալներն իրենց տիրապետած կալվածքներից ստանում էին անսահման հարստություններ և ունեին խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների բաղմաթիվ հոտեր: Էվլիա Չելեբու վկայությամբ միայն Չաբաքչուրի բեյը «...տարեկան 40 բևեռ ակշիկ եկամուտ ունի»⁴⁵, որը կանի 4 միլիոն ակշի: Իհարկե, ոչ բոլոր քուրդ բեկերն էին տարեկան այդքան մեծ եկամուտ ստանում, սակայն թուրք ճանապարհորդի վկայության համաձայն 130.000 ակշից պակաս տարեկան եկամուտ ունեցող բեկ չի եղել:

Դեռ 16-րդ դարի վերջին, Ջեզիրեի քուրդ բեկ Մուհամմեդը ուներ 12.000 ոչխար, 100.000 հավ⁴⁶: Իսկ երբ նա մահացավ, նրա գանձարանում հայտնաբերվեց 200.000 ոսկեդրամ, թանկարժեք բրդյա բազմաթիվ գործվածքներ և այլն⁴⁷: Բալուի քուրդ բեկը ուներ ավելի քան 10.000 ոչխար ու անհաշիվ այլ հարստություն: Նման հարստությունները, բնականաբար, կարող էին կուտակվել միայն տեղի հայ և մասամբ քուրդ գյուղացիության դաժան շահագործման ու աշխարհի բռնությունների միջոցով:

Եվ պատահական չէ, որ հաճախ տեղի գյուղացիներն ստիպված էին թողնել հայրենի վայրերը ու գնալ այլ տեղեր: Դեռևս 16-րդ դարի Չոշկաժուպին վերաբերող օսմանյան կանոննամեյում մենք կարգում ենք. «Եվ տվյալ վիլայեթում քրդերի (իմա՝ քուրդ ֆեոդալների—Մ. Գ.) բռնությունների հետևանքով, ինչքան ռայաթներ (գյուղացիներ) ցրվեցին ու զնացին բնակվելու այլ վիլայեթներում»⁴⁸:

16—17-դարերում նվաճողների վարած հատուկ քաղաքականությունը հետևանքով, Արևմտյան Հայաստանում քոչվորական ու կիսաքոչվորական ցեղերի բանակը զգալի քանակությամբ ավերացավ:

Վարվելով այդպես նվաճողներն իրենց առաջ խնդիր էին դրել տարաբաժանել ու թուլացնել տեղական նստակյաց բնակչությանը: 16—17-րդ դարերի օսմանյան աղբյուրներում այդ քոչվորներին անվանում են յուրուկներ (yürükler թուրքերեն yürümek գնալ, շարժվել բայից) յուզդեջիներ և թերաքեմեններ: Թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկի հրատարակած արխիվային նյութերից երևում է, որ

⁴⁵ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“, համ. III, էջ 225—220:

⁴⁶ „Chéréf—nâme“, համ. I, 2eme partie, էջ 157, 159:

⁴⁷ Նույն աեղում, համ. II, 1ere partie, էջ 28:

⁴⁸ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 188:

քոչվորական ցեղերը տարածված են եղել հատկապես հարավ-արևմուտյան Հայաստանում⁴⁹։

Խաղմատենը քոչվորները սովորաբար հաշվի չէին նստում հոգադորժ բնակչության հետ, հասցնելով նրանց անտեսությանը ահռելի վնասներ, բռնություններ ու կոտորուածներ գործադրելու միջոցով։

Յուրուկները անվերջ բռնում էին մի տեղից մի այլ վայր։ 16—17-րդ դարերի փաստաթղթերում նրանց անվանում են նաև ուղղակի «քոչուկներ»⁵⁰ (Konar göçer)

16-րդ դարի օսմանյան օրենքներում քոչվորներին իրավունք է վերադասվում շարժվել իրենց հոտերի հետ միասին ցանկացած ուղղությամբ։ «Արոտատեղիների համար որոշակի սահմաններ չկան։ Հնադույն ժամանակաշրջաններից [որոշված է այսպես], որ կողմը որ հոտը շարժվի, այդ տեղում էլ թող արածեցվի...

Հնադույն ժամանակաշրջաններից եղած արոտավայրերի ծախելն ու բաժանելն անհամատեղելի է օրենքի հետ։ Եթե որեւէ մեկը բռնի կերպով նրանց մշակի—ապա անհրաժեշտ է նորից արոտավայրերի վերածել... գյուղերի բնակիչները ոչ մի առնչություն չունեն արոտավայրերի հետ և հետևաբար չեն կարող արգելել որեւէ մեկին քոչել այստեղ»⁵¹։

Կառավարության ամեն մի փորձ՝ սահմանափակել քոչվորների կամ նրանց ստաջնորդների իրավունքները հանդիպել է հաճախ վերջինների կատաղի դիմում զիմադրությանը։ Այգոլիսի ղեկավարում քոչվորների հարևան նստակյաց հոգադորժները մեծապես տուժում էին։ Նրանք իջնում էին լեռներից ցած, ոչնչացնում էին ցանքերը, կողսպտում էին գլուղի հարստությունները, բռնում ու տանում էին խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններին և այլն⁵²։

Թե ինչպիսի ահալոր շափերի էր հասնում քոչվորների խժգրժությունները, երևում է 17-րդ դարի մի հիշատակարանի տեղեկություններից, ուր գրիչը հաղորդում է, որ քոչվորները «...իջևանեալ ի գիւղօրայս աղգի աղգի պատճառաւօր խնդրէին դրամս»։ Իսկ իջնելով լեռներից, նրանք «...յաւար արին զանասունս գեղօրէից ամենայն երկրի... և զաղարեցան ճանապարհորդը և քարաւանը և

⁴⁹ Ahmed Refik, Anadolu'da Türk aşiretleri İstanbul, 1932, էջ VI, X.

⁵⁰ В. В. Гордленеккий, Государство сельджукидов Малой Азии, էջ 64.

⁵¹ А. С. Тверитинова, К вопросу о крестьянстве..., էջ 47.

⁵² В. В. Гордленеккий, Государство сельджукидов..., էջ 65.

ամայացան ճանապարհք ամենայն, զի զբազումս կողոպտեցին ի վաճառականաց և սպանին»⁵³:

Հայաստանում քոչվորական ցեղերի բանակի ավելացումը պետի բացատրել նաև անասնապահության համար խիստ բարենպաստ հսկայական արոտավայրերի առկայությամբ: Հայաստանի տերիտորիայի վրա քոչվորական ցեղերի մշտապես ներթափանցելու հետևվանքով, հողագործությունն աստիճանաբար նահանջում էր քոչվորական անասնապահության առաջ:

դ) Փոքրաթիվ հաշ հին ֆեոդալներն ու կալվածատերերը

16—17-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանի միայն մի շարք վայրերում (Սասուն, Զեյթուն) հաշ ֆեոդալները շարունակում էին պաշապանել իրենց գոյությունը: Այդ ֆեոդալները ձեռնամուխ էին սուլթանական կառավարությանը և պարտավոր էին սուլթանական զանձարանին տարեկան որոշ գումար մուծել:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներում հաշ ֆեոդալական խավի ու կալվածատիրության ներկայացուցիչներին արվում են՝ «մեկիր», «բեկ», «պարոն», «խշխան», «տեր», «պարոնտեր» և այլ անվանումներ:

Արևմտյան Հայաստանում «մեկիր»-ներ էին կոչվում ոչ միայն հաշ խոշոր կալվածատերերը, այլև խոշոր վաճառականները:

Հատկապես հետաքրքիր է նշել «պարոնտեր» տերմինը: «Պարոնտեր» էին կոչվում այն ֆեոդալ-կալվածատերերը, որոնք շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել ժառանգական կալվածքները, լինելով միաժամանակ «պարոն» (այսինքն՝ աշխարհիկ ֆեոդալ) և «տեր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ): Այսպես «պարոնտեր» էին կոչվում Արևմտյան Հայաստանում Աղթամարի կաթողիկոսները և բարձր հոգևորականության շատ ներկայացուցիչները⁵⁴:

դ) Հաշ բարձր հոգևորականությունը, նրա դերն ու կշիռը

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մասերում 16—17-րդ դարերում գոյություն ունեին համեմատաբար խոշոր վանքապատկան հոգային տիրություններ:

Համաձայն Համ. Ոսկյանի՝ միայն Վասպուրական—Վանում

⁵³ ՀՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Մագիստրոս, գործ N 30, էջ 19—20:

⁵⁴ ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Մագիստրոս, գործ N 26, էջ 50, 81, գործ N 22, էջ 78: Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիճակ, կադմեց Յակովպոս Տաշևան, Վիեննա, 1895, էջ 145, 77⁰ և այլն:

կային 64 վանքեր⁵⁵, իսկ Տարոն—Տուրուբերանում (Բաղեշի շրջան)՝ 48⁵⁶:

Վանքերի գլուխ հաճախ կանգնած էին լինում, ինչպես արդեն նշեցինք, հին աշխարհիկ ֆեոդալները, որոնք հոգևորական կոչում էին ընդունել: Չնայած վանքապատկան կալվածքները, նույնպես ենթարկվում էին շարաշահումների ու կամայականությունների, ինչպես առանձին պետական պաշտոնյաների, այնպես էլ տեղական ֆեոդալների կողմից, այնուամենայնիվ նրանք գտնվում էին բավականին արտոնյալ վիճակում, այնքան որքան նրանք կարող էին իրենց որոշ առումով ապահով զգալ տեղական նվաճողների ոտընձը գություններից և ազատված էին պետական որոշ հարկային պարտավորություններից:

Որ Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես որ դա Արևելյան Հայաստանում էր, վանքերն օգտվում էին հարկային արտոնությունից, ապացուցվում է ի միջի այլոց և 1540 թվականին գրված էրզրումի կանոննամեում: Այնտեղ ասված է. «Եվ վերոհիշյալ լիվայում (էրզրումի սանջակում—Մ. Ձ.) սևագլուխներ (Karabaşlar) անուռով հայտնի հոգևորականներից յուրաքանչյուրն իր տրամադրության տակ ունի վանք: Այդ վանքերի համար նրանց նշանակված է որոշ քանակությամբ աղիչ (հարկի իմաստով—Մ. Ձ.): Համաձայն դաֆթարի [հարկը] վճարելուց հետո, նրանք իսպենջ (զխահարկի տարտեսակը—Մ. Ձ.) չեն տա»⁵⁷:

Սակայն թուրքական կառավարությունը ամեն կերպ ձգտում էր վերացնել վանքերին տրված հարկային արտոնությունները և հարկ վերցնել վանքապատկան կալվածքներից: Էրզրումի կանոննամեյի 13-րդ հոդվածից երևում է, որ տեղական իշխանությունները հոգևորականությունից գանձել են «ամուսնության փող», «ծառանգության րաժին», «առաջնորդական հարկ» և այլն: Կամախի կանոնի 4-րդ հոդվածն ամբողջովին նվիրված է «մարհասիյե» (առաջնորդական) հարկին:

Խոսելով Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի մասին, թուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին վկայում է, որ վանքի «...կալվածքները շատ մեծ են (واقف عظیمه)» և որ վանականները փաշային հինգ րիսե և անսահման քանակությամբ նվերներ են տալիս և որ ժյու-

⁵⁵ Գևորգ. Համ. Ոսկյան, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940:

⁵⁶ Գևորգ. Համ. Ոսկյան, Տարոն—Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953:

⁵⁷ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 70:

րաքանչյուր տարի վանք այցելող մարդկանցից շատ մեծ քանակությամբ հարստություն են հավաքում»⁵⁵։ Այս վկայությունից երեւում է, որ վանքն ստիպված է եղել իր ստացած եկամտի մի զգալի մասը նվերների ձեռով տալ թուրք փաշային։ Այստեղից էլ նույնպես կարելի է եզրակացնել, որ վանքերի հարկային իմունիտետը ըստ էության իրավական ֆիկցիա էր։

16—17-րդ դարերում մի շարք վանքերի հաջողվում է ընդլայնել իրենց կալվածքները, ինչպես գնելու ճանապարհով, այնպես էլ առանձին հարուստ մարդկանց, հատկապես խոջա-առետրականների, իրենց «հոգու փրկության» համար, վանքերին արված նվիրատվությունների միջոցով։ Բացի դրանից՝ վանքերը յուրացնում էին նաև դուռդաշան համայնքի մշակելի հողային տարածությունները։ Սակայն վանքերի կալվածների ընդարձակման հիմնական աղբյուրը, ինչպես դա նախորդ դարերում էր, առանձին մարդկանց նվիրատվություններն էին։ Այսպես, 1564 թ. Մելիք Ղուլիջանը Բիթլիսում տարբեր վանքերի նվիրաբերել է ոչ միայն մի շարք հողակտորներ, այլև ջրաղացներ, խանութներ, ալդիններ, բանջարանոցներ և այլն⁵⁶։ Առանձին հարուստներ վանքերին նվիրել են նույնիսկ հովիվներ։ Այդպես է վարվել, օրինակ, իոջա Ղարիբջանը Վարազում⁵⁷։

Խոսելով Աղթամարի վանքի մասին, էվլիա Չելեբին վկայում է, որ «վանքը շատ ծառաներ (ղուլամներ) ունի...»⁵⁸ և որ «նրանց բարիքներն այնքան շատ են,—շարունակում է նա,—որ [այնտեղ կարելի է] գտնել մինչև իսկ թռչունի կաթն ու հեռավոր երկրների բույսերը»⁵⁹։

Որոշ վանքերի հարստացումը, այդ խառն ու վայրիվերումների ժամանակներում հայ բարձր կրոնավորների որոշ շրջաններում առաջ են բերել բարքերի անկում։ 16-րդ դարի ժամանակակից մի հիշատակագիր այսպես է ներկայացնում այդ կարգի հայ հոգևորականների պատկերը.

Մեր առաջնորդներ բովանդակ դաստուած թողեր են,
Զհոգուցն առաջնորդութիւնն ի տաճկաց եկեալ կու խնդրեն
Թե՛ զկաթողիկոսն ասեմ՝ արծաթով՝ զնա մեծարեն,
Թե՛ եպիսկոպոսին ասեմ՝ տամզահոյ նման բամբասեն։

⁵⁵ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“, հատ. 3, էջ 229։

⁵⁶ Մաշաոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 4515, էջ 291։

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 358։

⁵⁸ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“, հատ. 3, էջ 229։

⁵⁹ Նույն տեղում։

Հայոց վարդապետն ամեն զբամի համար քարոզեն,
Ով որ զբամ շտայ՝ զայն փութով թղթով կանխեն:
Մեր ազգի երիցունքն հանապազ զիրար կու նենգեն
Անարժաթ պատարագօր աշխարհիս ավեր կու բերեն⁶³:

Վանական միջավայրում բուն զբամ առկալանություններն ավելի գտնելի են ներկայացրել և 17-րդ դարի պատմագիրներ Գր. Դաբանաղյան և Առ. Դավրիժեցին: «Եւ վանորէից արեղայքն,—գրում է Գրիգոր Դաբանաղյան,—որ ամէնքն առ հասարակ սուտ եպիսկոպոսք են եղեալ, վասն միմեանց նախանձու... թողեալ են զլուսազարդ վանորայսն, սփռեալ էին ի գեղորայսն և անդեայք և աշգիթ և բուրաստանք և հօտք խաշանց և առջարոց բաղմութիւնս ստացեալ էին և եղեալ էին իբրեւ զմի ի մեծատանց աշխարհականացն և կալեալ էին ի կանանց տանտիկնայս ի վարձու և զանուանքն հացթուխ էին եղեալ»⁶⁴: Պատկերն ամբողջացնում է Առ. Դավրիժեցին. «Վասն զի ամենայն վանորայքն ազգիս հայոց՝ իւրաքանչիւր սնազլուխ ունէր իւր՝ զինչս առանձին—այգի և բուրաստան, փեթակ և տուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոց, նաև զմուտս հասարակաց վանիցս մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց, և ազգայնոց՝ և իւրեանց հաճեկեաց արանց ծախէին և պետս կարեաց: Եւ զնուիրեալ տեղիսն Աստուածոյ, որք բնակարան են նշխարաց սրբոց և սրանչեկագործ, և շնորհակիր նշանաց Աստուծոյ, լցեալ էին զայնոսիկ կանամբք և տանտիկնօք և իւրեանց ազգայնօք»⁶⁵:

16-րդ դարի վերջերին և 17-րդ դարի սկզբներին զահակալած կաթողիկոսների մասին Առ. Դավրիժեցին գրում է. «Եւ ի շրջադայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թաղաւորական ծառայ և ալազգի զօրականս շրջեցուցանէին բնդ ինքեանս, և զիրաւունս և զհասս՝ որք ի ժողովրդենէն՝ ճշտիւ և բռնութեամբ բռնէին... և կաթողիկոսքն՝ որպէս ինքեանք արծաթով և կաշառօք բնկալեալք զաստիճան կաթողիկոսութեան, սոյնպէս և ինքեանք ձեռնադրեալ կաթիկոպոսունքն և քահանայքն, ազեաք, խոտանք, և անսխալանք,

⁶³ Ղ. Ալիշան. Հայապատմ., էջ 594, հմմտ. Աշ. Զովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, հատ. Ա, էջ 469:

⁶⁴ Գր. Դաբանաղյան. էջ 296:

⁶⁵ Առ. Դավրիժեցի. էջ 288:

ըստ սաղմոսին, որք էին լեալ պաշտոնեայք որովայնի՝ հանապաղ ի գինարբուս դեգերեալք՝ գուսանօք իբր զմարմնաւոր իշխանս, յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ հետեւեալ կատակաց և լիտի բանից՝ և դատարկութեան»⁶⁶:

Այսպիսի պայմաններում, ժողովուրդը հաճախակի է բողոքել նման հոգեորականների կատարած ասորինությունների դեմ: Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ է այն բողոքագիրը, որն ուղարկել են Վան քաղաքի ու Վասպուրականի նահանգի արհեստավորները, դովաթավորները, իշխանները, տանուտերները էջմիածնի Մելքիսեթ կաթողիկոսին:

Բողոքագրի սկզբում նշելով, որ ամենուրեք տիրում են «օրինակաց քակմունք, կանոնաց արհամարհութիւնք, և եկեղեցական կարգաց ալլալութիւնք» հեղինակները մատնացույց են անում դրա պատճառները.

ա) «վասն արծաթասիրութեան քո», «ի վերայ եպիսկոպոսի», «ալլ ոմն տգետ և հերձուածող» «եպիսկոպոս կու օրհնես»: «Այս ի՞նչ օրէնք է,—շարունակում են բողոքագիրները,—որ մեկ կնոջ հինգ ալր լինի»:

բ) Կաթողիկոսի ուղարկած նվիրակները «լիրք, անդգամ, անամոք և ամբարտաւան» մարդիկ են, որոնք «պճնեալ հանդերձիւք, և կրկին պաշտօնէիւք դան, և դռողաբար խոսխտան, և բազում ցոփութեամբ և անկարգութեամբ և արբեցողութեամբ զաշխարհս վրդովեն»: «...և երկվարօք շրջին իբրև ղբոնաւորս և պճնին, և ի կերակուրս և յրմպելիս ծախեն ղժողովեալսն իւրեանց, յոլով կաշառս տան բռնաւերաց, և բազում տուգանս ալլազգաց վասն հակառակասէր բարուց իւրեանց...»:

Այնուհետև բերվում են այլ պատճառաբանություններ՝ հոգեորականների տգիտությունը, նրանց խոսքերով ասած՝ «խաւարն, որ զլոյսն մերժե», էջմիածնի հարստությունների վաճառքը օտարներին և այլն⁶⁷:

Այսպես էր հոգեորականութեան բարոյական դատաւը և ոչ միայն վատշուեր Մելքիսեթ կաթողիկոսի Համանակ, որի օրոք ալդեբեռութիւններն ավելի բացահայտ դրսևերվեցին:

Յոփ ու շուալ կյանք են վարել ըստ Առ. Դավրիժեցու ոչ միայն

⁶⁶ Առ. Դավրիժեցի. էջ 289 և հետ:

⁶⁷ Տե՛ս Գ. Վ. Սրվանձտեանց. Թորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 279—

հայ հոգևորականության վերնախավը, այլև շարքայինները: «Սոյն-
պէս և գեղական երիցունք՝ տնուամբ միայն քահանայք, այլ ոմանք
առեալ զիշխանութեան մելիքութեան, և ոմանք տանուտերութեան՝
և ոմանք պոռնիկք և երկկանայք, ոմանք յարեցեալք յիշխանս ալ-
աղգեաց, արբանեակք շարեաց գործոց նոցա՝ և մատնիչք քրիստո-
նէից, ոմանք ի մարմնաւոր արուեստս և ի հողագործութիւնս պա-
տաղեալ իբրև զաշխարհականս. և բնաւին թողեալ զժամ և ոլատա-
րադ»⁶⁸:

Սակայն պետք է նշել, որ շարքային հոգևորականության վի-
ճակը, հատկապէս գյուղական վայրերում քիչ էր տարբերվում աշ-
խատավոր ժողովրդի վիճակից:

17-րդ դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ, վաճառական Շար-
դենը, խոսելով հայ գյուղական քահանաների մասին, նշում է, որ
«ներանք բոլորն էլ աղքատ են ու վատ հագնված» և որ «կարիքը
ներանց մշտապես ստիպում է հողալ գոյության միջոցների մա-
սին»⁶⁹: Կասկածից դուրս է միաժամանակ և այն, որ միայն հոգե-
վորականության միջնախավին ու վերնախավին էր հաջողվում հայ
աշխարհիկ ֆեոդալների դասալքման պայմաններում տիրանալ վեր-
ջիններին կալվածքների և գույքերի բեկորներին և տիրապետող դիրք
գրավել հայ իրականության մեջ:

Ե) Կենտրոնական և տեղական ապարատի պետական պաշտոնյաները

Աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանց
թիվը քիչ չի եղել: Այս պաշտոնյաները ֆինանսավորվում էին տե-
ղական բնակչության դաժան շահագործման միջոցով: Պետական
պաշտոնյաների ճնշող մեծամասնությունը, ինչպես այդ մասին
պարզորոշ կերպով վկայում են 16-րդ դարի Արևմտյան Հայաստա-
նին վերաբերող թուրքական օրենսգրքերը, շարաշահում էին իրենց
դիրքը և գործադրում բազմաթիվ բռնություններ:

Արևմտյան Հայաստանում նշված ժամանակաշրջանին վերա-
բերող աղբյուրներում ամենից շատ ու համարյա ամենուրեք հի-

⁶⁸ Առ. Դավրիժեցի, էջ 289:

⁶⁹ Jean Chardin, Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient, հատ. II, էջ 77:

շատակիւում են դեֆիցիտը⁷⁰, ալալքեյին⁷¹, չիրիբաշին⁷², Ենիշերի աղասին⁷³, սուբաշին⁷⁴, մուհթեսիրը⁷⁵, նաիրը⁷⁶ և այլն:

զ) Հայ վաճառականութիւնը Արեւմտյան Հայաստանում
ու նրա դերը 16—17-րդ դարերում

Հայ վաճառականութիւնը 16-րդ դարում ամրապնդւում էր ոչ միայն Հայաստանի սահմաններից դուրս, որտեղ նա ուներ իր վարդացման համար նպաստավոր հող, այլև բուն Հայաստանում:

Ամերիկայի և դեպի Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործութիւններից հետո Առաջավոր Ասիան դեռևս ամբողջապէս չէր կորցրել իր երբեմնի նշանակութիւնը եվրոպական առևտրի համար: Այսպէս կոչված «Եւփանտյան» առևտրի ոլորտները կարևորութիւնից չէին զրկվել:

Սև ծովի ու Տրապիզոնի վրայով կատարվող առևտուրը ինտենսիվ էր և 16—17-րդ դարերում: Հանրահայտ է Սև ծովի դերը Անդրդովկասի և Արևելքի հետ կատարվող առևտրում:

Սև ծովից դեպի Իրան և Հնդկաստան տանող առևտրական ուղիներն անցնում էին Հայաստանի ու Ադրբեջանի վրայով, և Հայաստանի մի շարք քաղաքներն հանդիսանում էին տարանցիկ առևտրի կենտրոններ:

Տարանցիկ ուղիներն հիմնականում հետևյալներն էին՝ Պոլիս — Թոխատ — էրզրում — Թավրիզ, Զմյուռնիա — Թոխատ — էրզրում —

⁷⁰ Դեֆիցիտներն էին կոչվում վիւայեթի ֆինանսական գործերով զբաղվող պետական պաշտոնյաները:

⁷¹ Ալալ բեյի բառացի ալալի (զնգի) հրամանատար, իսկ ալալը հիմնականում կաղմւում էր ավատատիր-ֆեոդալների, այսպէս կոչված թիմարիսու-սիփահինների (հեծյալների) զինվորական ուժերից: Ալալ բեյին էին ենթարկւում խաղաղ ժամանակ երեք-չորս սուբաշիներ, որոնք հետևում էին տվյալ շրջանի կարգ ու կանոնին:

⁷² Չիրիբաշին — սովորաբար զհամեթի տեք ֆեոդալ, որը միաժամանակ հրամանատար էր: Չիրիբաշին սլաւաժոր էր մշտապէս պատրաստ վիճակում պահել իր տրամադրութեան տակ եղած զինվորներին, իսկ խաղաղ ժամանակ հետևել քաղաքի կամ շրջանի կարգ ու կանոնին:

⁷³ Ենիշերիների պետ, որը հետևում էր Ենիշերական կորպուսի բոլոր գործերին, միաժամանակ հանդիսանալով այդ կորպուսի ղեկավարին զլիավոր հրամանատարը, օժտված էր մեծ իրավասութիւններով:

⁷⁴ Ալալ բեյի տրամադրութեան տակ գտնվող պետական պաշտոնյա, որը հետևում էր կարգ ու կանոնին (ստիկանպետ):

⁷⁵ Մուհտասիր (բառացի հաշիվառու): Այն պաշտոնյան, որը լիազորված էր հետևելու արհեստավորների ու վաճառականների յախսած ապրանքների գներին, և ծախված ապրանքների չափի ու կշռի ճշտութեանը:

⁷⁶ Նաիրները տեղերում շարիաթական դատավորներն էին:

Թավրիզ, Տրապիզոն—Էրզրում—Թավրիզ, որոնք, ինչպես մենք արդեն տեսանք, խափանվել էին 16-րդ դարի վերջերին թուրք-պարսկական պատերազմների հետեանքով երկրի ընդհանուր ավերվածության, թուրքերի կողմից Անդրկովկասը գրավելու և հետագայում չալալիների ապստամբությունների պատճառով:

Սակայն, ինչպես կարելի է եզրակացնել աղբյուրների հազորդած վկայություններից՝ 17-րդ դարի 20—30-ական թվականներից սկսած այդ առևտրական ուղիները նորից դարձել էին խիստ բանուկ:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն, խոսելով այդ նույն ժամանակաշրջանի Թոխատի մասին, գրում է. «Հատկապես նկատելին Թոխատում այն է, որ այս քաղաքը հանդիսանում է ղեպի Արևելք տանող խոշոր տարանցիկ կայաններից մեկը: Այնտեղից անվերջ գալիս են կարավաններ Պարսկաստանից, Դիարբեքիից, Բաղդադից, Կոստանդնուպոլսից, Զմյուռնիայից, Սինոպից և այլ վայրերից»⁷⁷:

Որպես տարանցիկ առևտրի կենտրոն, Էրզրումը բոլորովին էլ չէր դիջում Թոխատին. «Էրզրումում,—գրում է Տավերնիեն,—կան շատ կարավանատարայնք: Այս քաղաքը, ինչպես և Թոխատը, հանդիսանում է Թուրքիայի մեծ տարանցիկ առևտրի կայաններից մեկը»⁷⁸:

Այս հայտնի և խոշոր վաճառաշահ կենտրոններում կատարվող առևտրի զգալի մասը գտնվում էր հայ վաճառականության ձեռքում:

«Հայերը կոնտինենտալ նահանգներում,—գրում է 17-րդ դարի Թուրքիայի ներքին կյանքի լավատեղյակ գիտնական Մ. Դ'Օսոնը,—շատ հաճախ են իրենց նվիրում վաճառականությանը: Այդ նրանք են, և ոչ մուսուլմանները, որոնք կաղմում են այդ հարուստ կարավանները, որոնք յուրաքանչյուր տարի գնում են Ասիայի տարբեր շրջանները, որպեսզի այնտեղ տարածեն աշխարհի շուրս մասերի արտադրությունը»⁷⁹:

Որո՞նք էին տարանցիկ առևտրի հիմնական ապրանքները: Համաձայն Հակոբ Կարնեցու՝ տարբեր տեսակի թանկագին քարեր, սմանաքի առարկաները, մուշտակե գորգերը, բրդյա և մետաքսյա

⁷⁷ Les six voyages de Jean Baptiste, Tavernier, հատ. I, էջ 11—12, «Ce qu'il ya enfin de plus remarquable de Tocat, est que cette ville est un des plus grands passages de l'Orient, et qu'il y arrive incessamment des caravanes de Perse, de Diarbequir, de Bagdad, de Constantinople, de Smyrne, de Synope at d'autres lieux».

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 20:

⁷⁹ M. d'Ohsson, Tableau général de l'empire ottoman, հատ IV, էջ 207:

զանազան կերպասները, Գիլանի մետաքսը («Seta Ghella») և այլն⁸⁰:

Հայ վաճառականները շրջում էին Եվրոպայի ու Ասիայի խոշոր վաճառաշահ կենտրոնները ու կնքում մեծ առևտրական գործարքներ: Ուշագրավ է Եվգոկիայի խոշոր վաճառական Հակոբի թողած հիշատակարանը 17-րդ դարի կեսերին, որտեղ նա գրում է. «Դարձնալ յիշեցէր զանարժան մեղօք լի անուրիտան վաճառական Յակոբ որ մինչև Ը ամ ի վերայ աշխարհիս շրջէի բազում բնչիւր ծախիւր վաճառէի զինչս իմս եթէ ծովով կամ ցամաքով. զամենայն զերկիրս տեսանէի: Ի յերկիրն Ֆրանկաց տեսայ բազում անգամ ի Կ. Պօլիս վաճառեցի զինչս իմ, ի յերկիրն Յունաց բովանդակ տեսի. մինչ ի Հայապ, Բաղդատ, Շամ, Երուսաղէմ տեսայ, այլև պարսից երկիրն զամէն մինչ ի Խորասան տեսայ: Բ անգամ յերկիրն Օսբէկոտուն տեսայ: Այլև Ծ անգամ ի յերկիրն Հնդստան գնացի»⁸¹:

Սակայն առևտրական հարաբերությունների զարգացումը մեծապես խանգարում էր Թուրքիայում կարավանային առևտրի անսպառնալիքները: Ժ. Տավերնիեն, խոսելով առևտրական ուղիների վտանգավոր լինելու մասին գրում էր, որ վաճառականներն ամենուրեք ենթարկվում էին ավաղակների հարձակումներին: «Ամբողջ Թուրքիան,—ասում է նա,—լի է ավաղակներով, որոնք թափառում են մեծ բանդաներով ու սպասում ճանապարհին վաճառականներին: Եթե նրանք հանդիպում են հարուստ վաճառականների, ապա կողոպտում են նրանց ու շատ հաճախ զրկում կյանքից»⁸²:

Չնայած այսպիսի դժվարությունների, 16—17-րդ դարերում հայ առևտրականները ունեցան զգալի հաջողություններ Թուրքիայի ներքին ու արտաքին առևտրի ասպարեզում: 16—17-րդ դարերի հայերեն ձեռագրերում հաճախակի են հիշատակվում հայ հարուստ վաճառականների անունները: Հատկապես, այս տեսակետից աչքի են բնկնում Վանի հայ վաճառականները: Եվ պատահական չէ, որ էվլիա Չելեբին, սխալ ընդհանրացումով նշում է, որ Վանի «հայերը հարուստ վաճառականներ են»⁸³: Վանի հայ վաճառականները հայկական աղբյուրներում հայտնի են «գօյաթաւորք» անունով (մեծահարուստ իմաստով):

Հայ վաճառականության դերը մեծանում է, հատկապես 16-րդ

⁸⁰ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ, էջ 568:

⁸¹ Մադատրոս, գործ N 30, էջ 144:

⁸² Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, հատ. I, էջ 2:

⁸³ „Evliya Çelebi seyahetnâmesi“ (Reşat Koçu), İstanbul, 1944, էջ 15.

դարի վերջերից սկսած, երբ Օսմանյան կայսրության մեջ վաշխառուական կապիտալը, մի նորընթաց դարգացում է ապրում:

Հայերեն ձեռագրերի որոշ նյութերից երևում են, որ հայ վաճառականության մի մասը դուրս էր եկել հին ֆեոդալական դասից:

Ունենալով իր տրամադրության տակ մեծ գրամական միջոցներ, ֆինանսավորելով սուլթանական պալատի ֆեոդալներին, և երբեմն էլ հենց իրեն սուլթանին, և որպեսզի կարողանա պահպանել իր կորցրած վաղեմի ֆեոդալական իրավունքները, վաճառականության մի մասը աշխատում էր համագործակցել նվաճող ֆեոդալների հետ: Պետության նկատմամբ ցուցաբերած զանազան ծառայությունների համար, սուլթանական պալատը նրան հաճախ էր տալիս ավատական արտոնություններ: Վաճառականության այս մասն Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նաև առհասարակ ամբողջ Առաջավոր Ասիայում անվանվում էր «չելեբի»: Զելեբիների մի մասը դավաճանում էր իր ժողովրդի շահերին, պահանջելով անտրոսունջ ենթարկվել սուլթանական կառավարությանը:

Փաստորեն, վաճառականության այս թևը ռեակցիոն դեր էր կատարում:

Հայ վաճառականության մյուս մասը հիմնականում նվիրել էր իրեն արտաքին առևտրին: Նրանց անվանում էին «խոջաներ»: Վերջինները բաղմամբիվ թելերով կապված էին իրենց ժողովրդի հետ, և հանդիսանում էին նոր ծնունդ առնող առևտրական բուրժուազիայի առաջադիմական թևը: Սրանց վիճակված էր որոշ դեր խաղալ արևմրտահայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում, հատկապես Եվրոպայի հետ նրա ներկայացուցիչների ունեցած բանավարություններում: Այս ուղղությամբ դեր են կատարել նաև հայ վաճառականները, որոնք ապրում էին Եվրոպայի ու Ասիայի զանազան մասերում (Ղրիմում, Բուլղարիայում, Վալախիայում ու Մոլդավիայում, Լեհաստանում, Իրանում, Հնդկաստանում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Հոլանդիայում և այլն):

է) Գյուղացիության (ռայաթի) դուրսույնը

16—17-րդ դարերում գյուղացիությունը կազմում էր արևմտյան Հայաստանի բնակչության գերակշռող մասը: Հայ գյուղացիությունից բացի, այնտեղ ապրում էին թուրք, բուլղ, ադրբեջանցի ու թուրքմեն գյուղացիներ: Նրանք ըստ երևույթին բաժանում էին շահագործվողների համանման ճակատագիրը: Նրանց ընդհանուր անունով կոչում էին «ռայաթներ»: Այդ տերմինի տակ 16—17-րդ

դարերի սկզբնաղբյուրներում հասկանում էին գյուղական բնակչությանը: Սակայն հետագայում «ռայա» կամ «ռեայա» տերմինը, որը արաբերեն «ռայաթ» բառի հոգնակի ձևն է, Թուրքիայում ստացավ հատուկ իմաստ՝ որպես ջիլիե (գլխահարկ) վճարող կամ ոչ-մուսուլման հպատակ նշանակությամբ⁸⁴:

Ռայաթներն իրենց վրա կրում էին պետական ապարատի պաշտոնյաների ու տեղական կալվածատեր-ֆեոդալների շահագործման ամբողջ ծանրությունը և տքնում էին ինչպես պետության, այնպես էլ տեղական ֆեոդալների օգտին դանձվող բաղմապիսի հարկերի տակ:

Պետության ռազմական հսկայական ծախսերն ապահովելու համար, թուրք ֆեոդալներն ամեն կերպ ձգտում էին օրինականացնել գյուղացիների ամրապնդումը հողին: Այդ մասին պարզ կերպով վկայում են թուրքական կանոննամենները: Համաձայն այդ օրենսդրական վավերագրերի, հատուկ հաշվառման մատյաններում (գաֆ-թարներում) գրանցված գյուղացին իրավունք չունեի ինքնակամ կերպով թողնել իր ապրած վայրն ու գնալ մի ուրիշ տեղ: Իր հողակտորը թողնելու ու հեռանալու դեպքում ֆեոդալին հատուկ իրավունք են վերապահվում փնտրել փախուստ տված գյուղացուն, և եթե վերջինի փախուստից չէր անցել տասը տարի, հետ բերել նրան իր նախկին բնակավայրը, վերցնելով նրանից տուգանք պատճառած «վնասների» համար:

«Եվ եթե ռայաթը,—մենք կարդում ենք էրզրումի կանոննամենում, իր արամադրության տակ հող ունենալով հանդերձ փախչի, ապա սիփահին (ֆեոդալը—Մ. Ձ.) օրենքով իրավունք ունի նրան հետ վերադարձնել իր նախկին վայրը: Սակայն մի տեղում տասը տարուց ավելի ապրողներին հետ բերելն արգելված է»⁸⁵:

Որ գյուղացին փաստորեն կախման մեջ էր գտնվում տեղի ֆեոդալից, երևում է նաև նրանից, որ կանոննամեններում կալվածատեր-ֆեոդալը (sahib-i arz) իրեն շրջանի ենթակա ու գրանցված գյուղացու նկատմամբ անվանվում է «տերն ռայաթի» (sahib-i

⁸⁴ 16—17-րդ դարերի թուրքական վավերագրերում «ռայա» տերմինը հաճախ օգտագործվում է նաև մուսուլման բնակչության համար: Այդ վավերագրերում (կանոննամեն) ամբողջ հողատիր ընկալության նկատմամբ «ռայա» տերմինի օգտագործելու հետ միաժամանակ, մենք հանդիպում ենք այնպիսի բառակապակցությունների, ինչպիսիք են «անհատական ռայաներ» (reāya keferesi) կամ (reāya-i keferesi) «թուրք—ռայաներ» (reāya-i etrak), «մուսուլման—ռայաներ» (reāya-i müsli-mîn). Շուայա—գիմմի» (reāya-i izlmmi): Տես Օ. L. Barkan, Kanunlar, էջ 35, 102, 200, 251, 253 և այլն:

⁸⁵ Օ. L. Barkan, Kanunlar էջ 61:

raiyet): Թուրքական օրենսդրքերում ֆեոդալին իրավունք է վերապահվում, որպես «սահիր ի ույաթի» (ույաթների տերերի) գրանցված գյուղացուց պահանջել կատարելու բաղմաթիվ պարտահարկեր. «անգամ այն գեպքում, — ինչպես այդ մասին ընդգծել է Ա. Ս. Տվերտինովան, — երբ վերջինս ցանքսը կատարել էր ոչ թե իր հոգում, այլ մի ուրիշ կալվածատիրոջ հոգում»⁸⁶:

Գյուղացիները գրությունից փրկվելու ելքը գտնում էին փախուստի և այլ վայրերում վերաբնակվելու մեջ, սակայն ֆեոդալները փնտրում էին փախուստ տված գյուղացիներին ու բերում նրանց իրենց նախկին բնակավայրերը⁸⁷:

Ամբողջ 16-րդ դարում Փոքր Ասիայում հաճախակի բնույթ էին ստացել գյուղացիների ապստամբությունները ֆեոդալական կարգերի դեմ: Այդ ապստամբությունների մասնակիցները հաճախ հանդես էին գալիս տարբեր կրոնական լոզունգներով: Հատկապես ապստամբությունները հաճախակի բնույթ էին ստացել 16-րդ դարի երկրորդ կեսին կայսրության ղանազան մասերում⁸⁸:

Որքան էլ ծանր էր թուրք աշխատավոր ժողովրդի գրությունը, այնուամենայնիվ միանգամայն սխալ կլիներ այն նույնացնել ոչ-մուսուլման բնակչության վիճակի հետ: Ժամանակակից թուրք պատմաբաններից ոմանք կեղծում են պատմական փաստերը և բանն այնպես ներկայացնում, թե իբրեւ Թուրքիայի ոչ-մուսուլման գյուղացիներն ապրել են «գրախտային» պայմաններում: Պատմաբան Հս'ատ Ուրասը այսպես է ներկայացնում իր ընթերցողներին հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (խոսքը վերաբերում է ոչ միայն 19-րդ դարին, այլև նախորդ դարերին). «Օսմանյան հայերը հանգիստ կյանք էին վարում, ղբաղվում էին առևտրով ու արհեստներով և շատ գոհ էին իրենց վիճակից: Զինվորական պարտադիր ծառայությունից ազատված լինելու հետևանքով, աճում էր նրանց ընտանիքի քանակը ու զնալով բարելավվում նրանց նյութական վիճակը»⁸⁹:

Թուրքական պաշտոնական պատմագրության՝ «Թարիխի» մեջ

⁸⁶ А. С. Тверитинова, К вопросу о крестьянстве, *նույն տեղում*, էջ 25:

⁸⁷ *նույն տեղում*:

⁸⁸ Տե՛ս ահադ. Գորգլեսկու հատուկ հոդվածը այդ մասին՝ В. А. Гордлевский, Внутреннее положение Османской империи во второй половине XVI века, (ՄԻВ), сб. № 2, 1940, էջ 87—118:

⁸⁹ Esat Uras, Tarihle Ermeniler ve ermeni meselesi, Ankara, 1950, էջ 152.

պարզորեն շեշտվում է, որ կառավարման օսմանյան սիստեմն իրր ապահովում էր յուրաքանչյուր հպատակի պատիվն, ունեցվածքն ու անձը⁹⁰:

Անվիճելի փաստ է, որ բրիտանյա բնակչության գրույթունն անհամեմատ ավելի ծանր էր: Այդ աչդպես էր ոչ միայն նրա համար, որ, այնուամենայնիվ, գոյութուն ուներ տարբերութուն հարկերի գանձման մեջ (շիդիե, մանկահավաք և այլն), այլև այն բանի, որ բրիտանյաները ենթարկվում էին կրոնական հալածանքների, բրոնության, կամայականության ու նրանց մշտապես սպառնում էր ֆիզիկատես ոչնչանալու վտանգը:

Սակայն թուրք ֆեոդալները միշտ չէ, որ կոտորում էին իրենց ոչ-մուսուլման հպատակներին: Ինչպես շատ պատկերավոր ձևով գրում է 17-րդ դարի ֆրանսիացի հեղինակ Միշել Ֆեբուրը «Նրանք (իմա՝ թուրքական ֆեոդալները—Մ. Ղ.) համբերում են բրիտանյաներին ու հրեաներին այն պատճառով, որ նրանցից ավելի մեծ շահ ունեն, բան իրենց հավատակիցներից, ու թույլ են տալիս նրանց ապրել ձիշտ այնպես, ինչպես դա արվում է ոչխարների ու մեղուների նկատմամբ նրանց կաթի ու մեղրի համար»⁹¹:

Հայ ժողովրդի, ինչպես և թուրքիայի տիրապետության տակ ընկած այլ ժողովուրդների համար թուրքական ֆեոդալների դարավոր լուծն ունեցավ ամենաաղետալի հետևանքներ:

16—17-րդ դարերի հայկական ու թուրքական աղբյուրները վկայում են գլուղացիական հոծ գանդվածների ծանր գրության, գոյութուն ունեցող հարկային սիստեմի անտանելիության, երկրի տնտեսության քայքայման, հպատակների երկրից գանդվածային գաղթների մասին:

17-րդ դարի հեղինակ Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղադիր վերին Հայոց» աշխատության մեջ նկարագրելով հայրենի հողի հարստութունը՝ գլուղատնտեսական մթերքների առատությունը, հակադրում է դրան, մյուս կողմից, իր հարադատ ժողովրդի ծանր վիճակի հետ, մի վիճակ, որը հետևանք էր թուրքական հարկային սիստեմի անտանելիության և թուրք պետական պաշտոնյաների կամայականությանը, նա գրում է. «...Ձի ցեղ ու ցեղ և ազգի ազգի սուտ պատճառաւ հարկապահանջութիւնն և կեղերերն անասելի է և անպատմելի, անողորմ անուշի ի բրիտանէից: Ձի ինձ այսպէս թուի, թէ Դանիել

⁹⁰ „Tarih“, հատոր 3-րդ, էջ 3—4:

⁹¹ Michel Febure, L'état présent de la Turquie, Paris, 1675, էջ 217:

վասն սոցա մարգարէացաւ վասն շորորոգ դաղանին, թէ ահնդ էր և զարմանալի, ուսէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր»⁹²:

16—17-րդ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները լի են արցունքով ու հայ ժողովրդի ծանր վիճակի նկարագրութեամբ: Հաճախակի այդ հիշատակարաններում կարելի է հանդիպել այսպիսի տողերի՝ «...ի դառն և ի նուրբ ժամանակիս որ է տառապեալ ազգն քրիստոնէից ի շար հարկապահանջողաց...»⁹³ կամ թե՛ «...ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս յորում կամք ի նեղութիւնս ի տառապանս ի ձեռն աշխատից աղգեաց զի դամենեսեան շարչարեն և նեղեն, տուժեն և տուգանեն, կեղեն և կեղեքեն, և այլ աղգի աղգի վշտաւք տանջեն...»⁹⁴ և այլն:

Հայ ժողովրդի վիճակը ծանր էր ոչ միայն թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ, այլև 1639 թ. արևելյան երկու պետութիւնների միջև կնքված հաշտութեան պայմանագրից հետո:

Դժգոհութիւնն ընդհանուր էր, ինչպես պատերազմական տարիներին արտագրված հիշատակարաններում, այնպես էլ հետո: Այսպես, 1606 թ. Սարգիս քահանա Հիդանցին իր հիշատակարանում գրել է. «...և քանզի եղև աւարտումն սբ գրքիս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս յորում նեղիմք ի բռնութենէ և ի սաստկութենէ աշխղգեաց և յանօրինաց՝ զի կայ ի մէջ աշխարհիս բազում նեղութիւն և պատուհաս սով սաստիկ, սուր անխնայ, գերութիւն անողորմ, աւերումն աշխարհաց և քանդումն դիւզօրէից, կործանումն տանց և շարժումն յերկրէ յերկիր և ոչ դառնէին բնաւ հանգիստ: Զի ի մայրաքաղաքէն Ստամբուլայ մինչև յայս աշխարհս ուրէք շինութիւն ոչ գտանիր, ոչ ի քաղաք և ոչ ի գիւղ, ոչ ի լեռինս և ոչ ի դաշտս...»⁹⁵: Դրութիւնն ավելի ծանրացավ ջալալի ապստամբների դեմ սուլթանական կառավարութեան ձեռք առած կտրուկ միջոցառումների ու հետևաբար Արևմտյան Հայաստանի շատ վայրերի նոր ավերվածութեան պատճառով:

Որ 1639 թ. իսլաղութեան հաստատումից հետո էլ էական փոփոխութիւն չկատարվեցին հայ աշխատավոր լայն զանգվածների ծանր վիճակի մեջ, երևում է, ինչպես մեր մատենագիրներ՝ Առ. Դավրիժեցու ու Գր. Դարանաղցու, այնպես էլ այդ տարիների գրիչների հաղորդած տեղեկութիւններից: Այսպես՝ 1642 թ. մի Սաղ-

⁹² Հակոբ Կաբեկցի, Տեղագիր վերին Հայոց («Մանր ժամանակագրութիւններ», հատոր Բ, էջ 56):

⁹³ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 8380, էջ 267ա:

⁹⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 4796, էջ 423ր:

⁹⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 4721, էջ 655ր:

մոսսարանի հիշատակարանում Կոզոնիայից (Ղարահիսար) գրիչ Մանուել Ղարահիսարցին գրում է, որ Սաղմոսարանն արտագրված է «ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ընդ բոամբ ածեալ եղև աշխարհս ընդ շարաշուք և ընդ մարգախողող և ընդ գազանազեմ աղգին նետողաց, զոր աղգի աղգի նեղութեամբ և շարչարանաբ և հարկապահանջութեամբ կեղեքեն և աւերեն զաշխարհս, և ոչ ու[ս]տեք հասանի աւգնութիւն, ոչ յերկնէ և ոչ յերկրէ և ոչ այլ ուստեք»⁹⁶:

Մի անանուն հեղինակ 1646 թվականին գրում է թուրքական փաշաների կեղեքումների մասին.

«Ամենայն ապրանք թուրքացն բռնութեամբ է և անիրաւութեամբ. ուստի փաշայքն պարարտանան կար զօրութեամբ բրիստոնէից և հրէից, իսկ թագաւորն գիրանայ ընչիւք փաշայիցն, զոր օրինակ առուքն ընուն և առատացուցանեն զգետոս, իսկ գետքն հուսկ յետոյ իջանեն ի ծովն և կորուսանեն զգալն ևս իւրեանց և զհամբաւ ջրոյն ևս»⁹⁷

16-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ օսմանյան բանակն իր ավարով ու թալանով այլևս չէր ապահովում թուրք պալատականների հարաճուն ու բազմապիսի ծախսերը, սուլթանական կառավարութիւնը փորձում էր հարկերի ավելացմամբ ինչ-որ ելք գտնել: Դրա անմիջական հետեանքն էր ժողովրդի ծայր աստիճանի աղքատացումն ու մասսայական արտագաղթը երկրից: Ահա թե ինչ է գրում 1684 թ. իր հիշատակարանում Ամթեցի Միքայելը, նշելով, որ սբ. Գրքի արտագրութիւնն ավարտել է. «...ի ժամանակս թագաւորութեանն տաճկաց սուլթան Մահմեդի..., որն ...հարկապահանջութիւնս յուրմ... պահանջէր»,—որի հետեանքով,—«...ոմանք գլխովին իսկ անկեալ յաղքատութիւն և բնակութեանց իւրեանց փախուցեալ...»⁹⁸:

16-րդ դարի վերջերին, հայերի վիճակն այնքան ծանր էր թուրքական տիրապետութիւն տակ, որ նրանք, ինչպես արդեն նշվեց, նախադասում էին զվլբաշների տիրապետութիւնը՝ որպես շարժաց փոքրագույնի:

Արդ, ինչպիսի՞ հարկեր էին գանձվում Արեւմտյան Հայաստանի

⁹⁶ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանի միաթարեանց ի Վենետիկ, հատ. Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 321:

⁹⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 1496, էջ 309բ, նաև Հ. Ս. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումները Արեւմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962, էջ 37:

⁹⁸ Մագիստրոսի գործերը, № 30, էջ 55—56:

բնակչությունից⁹⁹։ Դրա մոտավոր պատասխանը գտնում ենք 16-րդ դարին վերաբերող օսմանյան կանոննամենքում։

Այդ կանոննամենքի զգալի մասը վերագրում են թուրքմենական ակ-կոյունլու պետության ականավոր տիրակալ Ուլուն Հասա-էին։ Վերջինս կանոննամենքը հրատարակեց ռայաթների հարկերի ու պարհակների հիշտ ֆիկսացիայի, տեղական ֆեոդալների և պետական պաշտոնյաների հարկահավաքման ժամանակ կամայականությունների ու շարաշահումների վերացման նպատակով։

Ընդհանրապես, Օսմանյան կայսրության մեջ, բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբերի՝

1) հարկեր, որոնք հիմնվում էին շարիաթի վրա (rüsüm-i şeriye կամ tekâlif-i şeriye) և 2) հարկեր, որոնք հիմնվում էին սուլթանության վրա (rüsüm-i örfiye կամ tekâlif-i örfiye)։

Առաջին խմբի մեջ մտնում էին հետևյալ հարկերը՝ աշար կամ ուշր (Öşür աասնորդ) խարաջը և ջիզիեն։ Այս շարիաթական հարկերի հիման վրա տարբեր ժամանակաշրջաններում ու տարբեր տեղերում նշանակվել ու կիրառվել են բազմաթիվ ու բազմապիսի դանձումներ (համաձայն թուրք պատմաբանների ուսումնասիրությունների ալելի քան ութսուն տեսակ)։

Սուլթանության հարկերը նշանակվում էին սուլթանի հատուկ հրամանով մասնավորապես պատերազմների ժամանակ պետության արտակարգ կարիքները ապահովելու համար։ Սկզբնական շրջանում այս հարկերը ժամանակավոր բնույթ էին կրում, իսկ այնուհետև դառնում են մշտական։

Հայկական նահանգներին վերաբերող կանոննամենքի համաձայն ալտուդ զոյուքյուն ունեին ֆեոդալական ոսկուտայի բոլոր երեք ձևերը՝ պարհակային, բնատուրբային և դրամական։ Բայց բոլորից շատ տարածված էր բնատուրբը։

Բնատուրբային ոսկուտայից, կանոննամենքում բոլորից հաճախ հանդիպում են հետևյալ տուրքերը՝ ուշրը կամ աշարը, խարաջը, բահրան և սալարին։

Աշարը կամ ուշրը թուրքերի մոտ նշանակում էր պետության կամ ֆեոդալ-կալվածատերի օգտին մուսուլման ռայաթից վերցված բնատուրբը՝ հողագործության արտադրանքի 1/10-րդի, իսկ երբեմն էլ ալելի չափով։ Սակայն Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող օսմանյան կանոննամենքից պարզ կերպով երևում է, որ «ուշր»-ը

⁹⁹ Արեհիյան Հայաստանում հայ բնակչությունից դանձվող հարկերի մասին տե՛ս Ի. Պ. Պետրուշևսկու աշխատությունը՝ «Очерки...», էջ 265—272։

վերցրել են ոչ միայն մուսուլման ռաջաթներին, այլև ոչ-մուսուլմաններին, տվյալ դեպքում հայերին: Այսպես, էրզրումի կանուննամեկում մենք կարդում ենք. «...Հին արևելյան էմիրների ստանձնած պարտավորությունների, շարիաթական վավերագրերի և աշխարհապալեն փաղեշահի կարգադրության համաձայն նրանց (այսինքն ոչ-մուսուլմաններին—Մ. Ջ.) այգիներն ու հողերը գրանցված են տասանորդի (OŞŪR) և սալարիկ գանձելու հիման վրա»¹⁰⁰:

Խարաջ—ոչ-մուսուլման բնակչությանից գանձվող հիմնական հարկերից մեկն է: 16—17-րդ դարերում այն շարունակում էր մնալ որպես ոչ-մուսուլմաններից գանձվող հողային հիմնական տուրք:

Վավերագրերում «խարաջ» տերմինի տակ երբեմն հասկացվում է «ջիզիև»-ն (ոչ-մուսուլման հպատակներից գանձվող գլխահարկ): Վերջին իմաստով հարկի այս տեսակը կոչվում էր «խարաջ»-ի ուսուս (ուսուս արաբերեն նշանակում է բոս գլխի):

16—17-րդ դարերում Օսմանյան կայսրության մեջ «խարաջ»-ը երկու տեսակ էր. ա) խարաջ ի մուկասսեմ և բ) խարաջ-ի մուվազ-դաֆ:

Խարաջ-ի մուկասսեմն (մուկասսեմ արաբերեն նշանակում է մաս, պրոպորցիա) գանձվում էր ոչ-մուսուլման ռաջաթից հողօգտագործման համար տարեկան բերքի 1/10-րդից մինչև 1/2-ի չափով:

Խարաջ-ի մուվազդաֆ (մուվազդաֆ—արաբերեն նշանակում է պաշտոնի համար) գանձվում էր ոչ-մուսուլման ռաջաթից նրա ստացած տարեկան բերքից, անկախ այն հանգամանքից, թե նա հող մշակել է թե ոչ¹⁰¹:

Նշենք, որ միայն աննշան քաղաքությամբ հաշիական աղբյուրներում «խարաջ» հասկանացության տակ հասկացվում է «ջիզիևն», այսինքն՝ գլխահարկը¹⁰²:

Բահրա.—Բաուցի: Նշանակում է «մաս», «բաժին»—այսպես էր կոչվում հողային սեփական, որը վճարում էր պուղադին կալվածատեր-ֆեհդալին կամ պետությանը տարեկան բերքի 1/5-րդից մինչև 1/3-րդ չափով:

Սալարիկ, (կամ սալարլըկ—պարսկերեն سالا բառից է, որը նշանակում է առաջնորդ, հրամանատար, պետ). տարեկան

¹⁰⁰ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 66.

¹⁰¹ M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, c. I, fas. VII, İstanbul, 1949, էջ 734—73

¹⁰² Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. Բ, էջ 270, 381, 384, 418, 420, 483, 517 և այլն:

բերքի մի մասը, որը գանձվում էր գյուղացիությունից պետական պաշտոնյաների, ղեկավարների (վեզիրների, բեյլերբեյի և երբեմն էլ հենց իրեն սուլթանի) օգտին: «Որպես սալարիե,—կարդում ենք մենք էրզրումի կանոննամեում,—բերքի մեկ տասներորդ մասից մեկ տասանորդ (ճֆնր) վերցնելուց հետո, յուրաքանչյուր քառասուն փլիկից վերցվում է մեկ փլիկ»¹⁰³:

Հատկապես ծանր հարկ էր Արեւմտյան Հայաստանի բնակչության համար «ջիզիե»-ն (զլիսահարկը):

Դա ծանր էր ոչ միայն նրա համար, որ գոյություն չունեւր հաստատուն նորմա, այլև նրա համար, որ ջիզիեն հնարավորություն էր տալիս բացահայտ կերպով կողոպտել ժողովրդին: Թուրք պատմաբան Աբդուրրահման Վեֆիկի բառերով ասած՝ «Երբ պարզվեց, որ ոչ-մուսուլմանից ջիզիեի հետ միասին գանձում են մյուրաշիրին»¹⁰⁴, թախսիլգարին¹⁰⁵, քեֆիլլեմե¹⁰⁶, ղուլամ-հակիր¹⁰⁷ և այլ հարկեր, ապա 1246 թ. (1842—43), որպեսզի վերջ տրվի այդ շարիքին, ընդունվեց հատուկ որոշում [պետություն կողմից]»¹⁰⁸:

Գանձվող ջիզիեի դումարը, որպես օրենք եղել է 25 ալիշ: Սակայն ոչ ամենուր և ոչ ամեն ժամանակ պահպանվել է այդ քանակը: Համաձայն Բիթլիսի կանոննամեի, միևնույն վիճակից, մի տեղի հալ բնակչությունից գանձել են 35 ալիշ, իսկ մի այլ տեղից՝ 55¹⁰⁹:

Սակայն Շերեֆ էդդինի տվյալներով 16-րդ դարի կեսերին Բիթ-

¹⁰³ Քիլեն օսմանյան շափ էր: Գոյություն ունեին Ստամբուլի և Իրադիլի քիլեններ: Ստամբուլյան քիլեն տատանվում էր 18-ից մինչև 20 օկկա, այսինքն միջին 25 կղ (տե՛ս M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, c. II, İstanbul, 1951, էջ 281):

¹⁰⁴ Մյուրաշիրին (mübaşirîye) — արաբերեն «մյուրաշիր» բառից է, որը նշանակում է «հսկիչ», «վերահսկող»: Հետևաբար, մյուրաշիրինն զա ալն դումարն է, որը սովորաբար գրվում է մյուրաշիրին, այսինքն վերակացուն:

¹⁰⁵ Թահսիլգարիե (tahsildârîye — արաբերեն) — Թահսիլգարին, այսինքն՝ ջիզիեն հավաքողին տրված դումարն է:

¹⁰⁶ Քեֆիլլեմե (Kefilleme) — ջիզիեն հաճախ գանձվում էր դյուղախան համայնքից: Որպեսզի ապահովվի ջիզիեի գանձումը, տեղական մուխթարները (լիպարները) տալիս իեն վկայական-գրություններ նրանց, ովքեր այս կամ այն պատճառով ժամանակին չեն կարողացել վճարել հարկերը: Այդ վկայական-գրության փոխարեն, նրանք հպատակներից վերցնում էին հատուկ դումար «քեֆիլլեմե» անվան տակ:

¹⁰⁷ Ղուլամ հակիր (Gulâm hakkı) — ղուլամ նշանակում է ծառա: Խոսքն այստեղ վերաբերում է այն պաշտոնյային, որն ուղարկված էր պետության կողմից «Ղուլամ հակիր» նշանակում է «ծառայի իրավունքը» կամ «ծառայի [ստանալի] հարկը»:

¹⁰⁸ M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri... c. I, İstanbul, 1948, էջ 302:

¹⁰⁹ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 93:

Հիսի վիլայեթի պետական հաշվառումից հետո, Բիթլիս քաղաքի 4000 «անհավատ հայերից» գանձել են 70-ական աղչե, որպես ջիզլե¹¹⁰:

16-րդ դարի վերջին, պետական դանձարանի կատարած գերա-
ծախսերի և ծաղած ֆինանսական դեֆիցիտի հետևանքով, պետու-
թյունն իր հպատակներից որպես ջիզլի սկսեց գանձել, Կոշիբեյի
սովյալներով, մինչև իսկ 240 աղչե¹¹¹:

Այսպիսով, պետական դեֆիցիտի ծածկման կարևորագույն
աղբյուրներից մեկը օսմանցի ֆեոդալների համար եղել է հպատակ
ոչ-մուսուլմաններից գանձվող ջիզլիի գումարի մշտական ավելա-
ցումը:

«Եթե պետութունը դրամի կարիք ունենա,—գրում է 17-րդ դարի
Օսմանյան կայսրության ներքին վիճակին քաջատեղյակ հեղինակ
Էբասկի էլիասը,—ապա հարկի այս տեսակը (իմա՝ ջիզլեն—Մ. Չ.)
կրկնապատկվում է: Եվ այդ կարիքը, որն հաճախ է ծնվում չունի
այլ աղբյուր, բացի այն մարդու երեակայությունից, որին հանձն-
ված է հարկի այդ տեսակի գանձումը»¹¹²:

Ջիզլիի գանձումը երբեք չի թողվել ղախմներին և թիմարխան-
ներին, այլ մշտապես վճարվել է հատուկ պետական պաշտոնյանե-
րին: Միայն Արևմտյան Հայաստանի հարավ-արևմտյան մի շարք
մասերում, օրինակ, Բիթլիսում, ուր փաստորեն տնօրինում էին
բուրդ բեկերը, էլլիս Զեկբու սովյալներով գանձված ջիզլիի կեսը
տրվում էր նրանց: Այդ հանգամանքը վկայում է նաև 17-րդ դարի
մանր ժամանակագիր Վարդան Բաղդեցին¹¹³:

Թուրքիայում 16—17-րդ դարերում, փաստորեն, ոչ-մուսուլման-
ների համար գլխահարկ էր նաև իսպենջը: Այդ բառի ծագումն ու
նշանակությունը ցարդ վերջնականապես չի պարզաբանված: Են-
թաղրվում է, որ իսպենջը պարսկերեն բառ է, բաղկացած երկու բա-
ռից՝ «իդ», որն հայերեն նշանակում է «ից» և «պենջ»՝ հինգ իմաս-
տով, այսինքն՝ հնգից մեկը: Ասիայի ու Եվրոպայի նվաճման ժա-
մանակ, գերիներից թուրքերը վերցնում էին հնգից մեկը տարբեր
ծառայությունների (իսկ հետագայում օսմանյան կանոնադրո բա-
նակի շարքերը լրացնելու) նպատակով, յուրաքանչյուր
գերուն գնահատելով 125 աղչե, վերցնում էին նրանց «արժեքի» մեկ

¹¹⁰ „Chêrêf-nâmeh“, հատ. II, մաս ա, էջ 290—291:

¹¹¹ B. A. Смирнов Кочубей Гѳмюрджинекни..., էջ 142—143:

¹¹² Ebasci Elias, Etat actuel de l'empire ottoman, tome I, Paris, 1792,
էջ 232—233:

¹¹³ Մանր ժամանակագրություններ, հատ. Բ, էջ 396:

հինգերորդը, որպես փրկագին¹¹⁴։ Դա կոչվում էր պենջիկ կամ խումուս։ Ենթադրվում է, որ պենջիկն ու իսպենջը միևնույն իմաստն ունեն։ Ուրեմն իսպենջը գանձվում էր հպատակ ոչ-մուսուլմաններից գիտելով նրանց, որպես թուրքական ֆեոդալների մշտական ստրուկների։

Վերջերս հայտնի արևելագետ Պաուլ Վիտտեկը իր մի հոդվածում գրել է, որ «իսպենջ»-ն ու «պենջիկը» տարբեր հասկացողություններ են, և որ «պենջիկը» հավանաբար սլավոնական ծագում ունի։ Իր այս տեսակետը, նա հիմնավորում է մեջ բերելով մի կանոնամե, ուր ասված է, որ պենջիկ բառը վերցվել է «անհավատների լեզվից»¹¹⁵։

Այստեղից արվում է այն եզրակացությունը, որ «իսպենջը» հոգոգտագործման համար գանձված հարկն է։ Թուրք պատմաբան Օ. Լ. Բարկանը իր հերթին պնդում է, որ իսպենջը նույն ինքը սևամ-ի շիֆթն¹¹⁶ է, որը գանձվում էր մուսուլման ալաթիներից։ «Մենք կարող ենք ասել,—գրում է նա,—որ սա (իմա՝ իսպենջը—Մ. Չ.) սևամ-ի շիֆթն է, կամ նրա տարատեսակը, որը գանձվում էր հարկատու յուրաքանչյուր հասուն ոչ-մուսուլման տղամարդուց»¹¹⁷։

Բարկանի հայտնած այս կարծիքը ճիշտ կարող է լինել, որովհետև էրզրումի կանոննամեում պարզորեն նշված է հետևյալը՝ «Վերոհիշյալ լիվալի (իմա՝ էրզրումի—Մ. Չ.) անհավատներից յուրաքանչյուր հարկատու իր խարաջի վճարումից հետո շիֆթի հարկի փոխարեն իր սփառհուն պիտի վճարի քսանհինգ ալչև իսպենջ»¹¹⁸։

Անուամենայնիվ, իսպենջը փաստորեն իրենից ներկայացնում էր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ զլխահարկ, որովհետև իսպենջը գանձվում էր բոլոր հպատակ ոչ-մուսուլմաններից «անկախ նրանից, թե նրանք հողը մշակում էին, թե ոչ»¹¹⁹։ «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ

¹¹⁴ Aşikpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman, Leipzig, 1929, էջ 50, Oruc Adil, Tevarih-i Al-i Osman, էջ 21—22։

¹¹⁵ Paul Wittek, Devshirme and sharia. Bulletin of the school of Oriental and African studies university of London, vol. XVII, part II, London, 1955, էջ 272։

¹¹⁶ Ռեամ-շիֆթ (resm-i şift) — շիֆթիկն օգտագործելու համար գանձված հարկի անունն է, որը, սովորաբար գանձվում էր մուսուլման զուլադիներից, շիֆթիկը մի հոգադար էր, որը կարելի էր մշակել մի գույզ եղանակով։ «Շիֆթ» պարսկերեն նշանակում է «գույզ», այստեղից էլ շիֆթիկ բառը։

¹¹⁷ O. L. Barkan, Çiftlik (İslam ansiklopedisi), c. II, İstanbul, 1945, էջ 393։

¹¹⁸ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 65։

¹¹⁹ M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri..., c. I, İstanbul, 1951, էջ 88։

«դաֆթար»-ում մատնանշված բոլոր տեսակի հարկերի մեջ իսպեն-
ջը առաջնակարգ տեղ է գրավում:

Մշտական պատերազմների հետեանքով արտակարգ կարիքնե-
րի բավարարման համար, 16—17-րդ դարերում Օսմանյան կայսր-
րության մեջ խիստ տարածված էին հարկերի մի շարք այլ տեսակ-
ներ, որոնք հիմնված էին սովորույթի վրա (tekâlif-i örfiye), գրանք
են՝ ավարիզը, սուրսատը, իմդադի սեֆերինն, ալաֆեն և ուլտֆեն
և այլն, ինչպես նաև բազմապիսի պարհակները:

Ավարիզ—արաբերեն «արիզե» բառի հոգնակի ձևն է, որ նշա-
նակում է «պատահական [հասույթներ]»: Այս տերմինի տակ հաս-
կացվում էր պետության կողմից պտուղափայտների վրա նշանակված
ամեն տեսակի տուրքեր ու պարհակային աշխատանքներ: Ավարիզը
գանձվում էր յուրաքանչյուր շորս-հինգ տարին մեկ անգամ, իսկ
երբեմն էլ ավելի հաճախ յուրաքանչյուր ծխից կամ ընտանիքից:

Հայկական աղբյուրներում բազմաթիվ վկայությունների կա-
րելի է հանդիպել, երբ թուրքական ֆեոդալները ժողովրդի աշխատանքի
(բերդաշինություն, ձանապարհաշինություն և այլն) են լծել Արև-
մուտյան Հայաստանի հայ պտուղափայտային¹²⁰:

Սուրսաթ—թուրքերեն բառ է, որն, ըստ երևույթին, նշանակում
է «պարենամթերքի պարտադիր մատակարարում»:

Սրա մասին Կոչիբեյը տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Այս
հարկը,—գրում է նա,—գրվում է ռայաթների վրա պատերազմի ժա-
մանակ: Սուրսաթը տրվում է ցորենի, գարու ալյուրի, փայտի ձևով,
այն չափով, ինչ չափով որ նախատեսված է. և ռայաթները իրենք
են բերում գրանք նախօրոք պետության կողմից նշանակված վայրե-
րը: Մինչև որ անհրաժեշտ քանակը հավաքված չլինի, հավաքը կա-
տարվում է գիշեր ու ցերեկ, գանձարանը դա չի փակցնում անվերա-
դարձ, այլ վճարում է դրամ: Դրանց (այսինքն՝ պարենամթերքի—
Մ. Չ.) արժեքը վճարվում է փողիչաֆի գանձաբանից, և այսպիսով,
սնդիկանություն իրավունքը չի խախտվում: Սակայն, եթե պատե-
րազմ չկա, ապա ռայաթին սուրսաթ նշանակել չի կարելի, օրենք
չկա»¹²¹:

Այստեղ խոսվում է հատուցման մասին, որը պիտի վճարեին
պետական պաշտոնյաները վերցրած ապրանքի համար, սակայն
իրականության մեջ վերցված «ապրանքի արժեքը չէր վճարվում»¹²²:

¹²⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 6272, էջ 250ա, էջ 466 և
այլն:

VI, ¹²¹ А. С. Твеританова, второй трактат Кочибей (УЗИБ), 1943, том
էջ 245.

¹²² M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri... և. ի. I, İstanbul, 1955, s. 300.

Պարենամթերքի բռնի հավաքման մասին բնակչությունից՝ օտմանյան արշավանքների ժամանակ, շատ արժեքավոր տեղեկություններ գեոեա 15-րդ դարում թողել է իտալացի Անջիուլիլոն։ Ահա թե ինչ է գրել նա. «Եթե պատահի, որ անցնելով սահմանը, բանակը մտնի թշնամու երկիրը ու պարենի կարիք զգացվի,—ասում է նա,— ապա արհամարհանները (այսպես էին կոչվում պարեն հավաքող պաշտոնյաները—Մ. Ջ.) պարտավոր են իրենց տիրակալին հայտնել այն վայրերը, ուր առատ հաց կա ու հրամայել, որ յուրաքանչյուր քաղաք հանձնի որոշված քանակի հաց ու դարի,—անհնազանդության դեպքում,—համայնքը կենթարկվի պատժի ու ոչնչացման»¹²³։

Ալաֆ կամ ռեսմ-ի ալաֆի (ալաֆի հարկ)—«ֆուրած», «կեր» ֆեոդալական աշխարհագրորի կամ ռադմիկների բնոնատար կենդանիների համար, նշանակում է նաև «պարենամթերք», «պարենապաշար» ռադմիկների համար, որ տրվում էր իշխանություններին՝ գյուղացիների կողմից վերջինների կարգադրությամբ ու հրամանով։

Պատերազմների ժամանակ թուրքական զեկավաբուղ շրջանները հպատակներից դանձում էին ևս մի հարկ «իմդագ-ի սեֆերի» (imdad-i seferiye) անունով, այսպես կոչված «Օգնություն արշավանքի կարիքների համար»¹²⁴։ Պատերազմի զեպբում վերցնում էին նաև հետևյալ հարկերը՝ «իմդագ-ի ջիհադի» (այսինքն՝ «Օգնություն սրբազան պատերազմի համար»), «բեդե-ի նյուդյու» («իջևմանի փոխարեն») և այլն։ Այս հարկերի շափր ճիշտ ու որոշակի չէր սահմանված, դա կախված էր տեղական պաշտոնյաների և տեղական ֆեոդալների խզից։

Կանոննամենների ուսումնասիրություներ ցույց է տալիս, որ Արևմտյան Հայաստանում 16—17-րդ դարերում տարածված կրկնվույթ է եղել պարհակային աշխատանքը ֆեոդալի օգտին։ Այդ փաստաթղթերում հաճախակի հիշատակվում է ֆեոդալի օգտին կատարվող պարհակային աշխատանքը «ռեսմ-ի ըրդագիյն» անունով։ Այսպես էր կոչվում գյուղացու պարհակային աշխատանքը տարվա ընթացքում մի քանի օրվա սահմաններում։

Այդ միևնույն հարկը, էրդանի քաղաքի կանոննամեյում, հայտնի է «ռեսմ-ի մուշակ» (resm-i mûşak) անունով։ Մուշակը, ըստ երևույթին, հայերեն «մշակ» բառն է գյուղացի իմաստով, որովհետև այդ նույն կանոննամեյում ասված է, որ այս հարկը «գանձվել է հայերից» և որ «մուսուլմաններից դա չի գանձվել»¹²⁵։

¹²³ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, էջ 261։

¹²⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 487։

¹²⁵ Օ. Լ. Barkan. Kanunlar, էջ 153։

«Ռեսմ-ի մուշակը» իրենից ներկայացնում էր կամ տարեկան 6 օրյա ձրի աշխատանք ֆեոդալի օգտին և կամ թե դրա փոխհատուցումը դրամով տարեկան 24 ալչեի սահմաններում¹²⁶:

Ֆեոդալան ռենտայի գրամական ձևերից հայկական շրջաններին վերաբերող կանոննամեններում առավելապես հանդիպում են հետևյալ հարկերը, որոնք ոչ բոլոր դեպքերում և ոչ ամենուր միատեսակ էին գանձվում՝ ռեսմ-ի բաղ (հարկ ալգիների համար), ռեսմ-ի բոստան (հարկ բանջարանոցների համար), ռեսմ-ի կովան, ռեսմ-ի կովվերե (հարկ մեղվաբուծության համար), ռեսմ-ի աղնեմ (հարկ ոչխարաբուծության համար), ռեսմ-ի արուս (հարկ ամուսնության համար) և այլն:

Կանոննամեններում զգալի տեղ են հատկացված տեղական կալվածատեր-ֆեոդալի և կամ տեղական կառավարչի օգտին, գյուղացիների պարտադիր «նվիրատվություններին» թվարկմանը՝ զանազան մուսուլմանական տոների առթիվ, այնպիսի հարկեր, ինչպիսիք են՝ «բայրամչեք»-ը (տոնականը), «սեյամլըկը» և այլն: Վերջինն իրենից ներկայացնում էր մի հարկ, երբ գյուղացին պարտադիր կարգով նվերներ էր ներկայացնում նոր նշանակված ֆեոդալին, կամ մի որևէ բարձրաստիճան պետական պաշտոնյային:

Կանոննամեններում հիշատակվում են նաև հարկեր, որոնք գանձվում էին կալվածատեր—ֆեոդալների կամ պետական պաշտոնյաների կողմից «բիդ'ատներ» ընդհանուր անունով: Բիդ'ատը արաբերեն բառ է, որը նշանակում է «նորամուծութուն», այսինքն՝ շարիաթի սկզբունքներին չհամապատասխանող և նրան հակասող:

Բացի այդ, եկամտի լրացուցիչ ազդյուններ որոնելու ճանապարհին ֆեոդալները հաճախակի տուգանում էին գյուղացիներին, վերցնելով նրանցից «բադ-ի հավա» կոչված տուրքը:

Արևմտյան և Հարավային Հայաստանի քաղաքները (Վան, էրզրում, Կամախ, Երզնկա և այլն) 16—17-րդ դարերում հանդիսանում էին առևտրա-արհեստագործական կենտրոններ, և տարանցիկ առևտրի գլխավոր կետեր: Կանոննամենների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պետութունը հարկեր էր գանձում փաստորեն բոլոր ապրանքներից, ինչպես տեղում գնված ու ծախվածներից, այնպես էլ տարանցիկ առևտրից:

Այդ հարկերը կոչվում էին «բաջ», «բաջի բազար», «թամդա-ի սիյահ», «բաջի բուզուրգ», «խիթիսար ռեսմի» և այլն:

¹²⁶ Նույն տեղում:

Թուրք պատմաբան Բարկանը տալիս է հետևյալ բացատրություններ այդ տերմինների մասին, որոնց հետ չի կարելի շփամա-
ծայնվել փաստաթղթերի հետ մանրամասն ծանոթանալուց հետո.

«Բաջ բառը օգտագործվել է հարկի իմաստով, բաջ-ի թամզա նշանակում է կնիքի հարկ: Դա յուրաքանչյուր ծախված ու կնքված ապրանքի, մշակված կտորի, քաղաքում մուրթված կենդանու համար գանձվող հարկն է: Այդ հարկը մեծ մասամբ կոչվում էր նաև «թամ-
զա-ի սիյահ» (սև կնիք): Տարանցիկ առևտրի համար գանձված հար-
կը կոչվել է բաջ-ի բուդուրգ, այսինքն մեծ բաջ: Վաճառման ժամա-
նակ գանձված հատուկ հարկը կոչվել է բաջ-ի թամզա. թամզան
այստեղ օգտագործվել է «բաջ», այսինքն ընդհանրապես հարկ
իմաստով»¹²⁷:

Հայ ժողովրդի ստորադրված վիճակն արտահայտվում էր նախ
և առաջ նրա իրավական դրություն և ոչ այնքան հարկային սխառե-
մի մեջ:

Չի կարելի: այստեղ մոռանալ Կ. Մարբաթի դիտողությունն այն
մասին, որ միայն թուրքը պատկանում է իշխող ազգության ու կրո-
նին, միայն նա իրավունք ունի զենք կրել, և որ ամենաբարձր դիրք
ունեցող քրիստոնյան ամենացածր աստիճանի կանգնած մուսուլ-
մանին հանդիպելիս պիտի նրան իր ճանապարհը դիջի¹²⁸:

«Ամենացածր և բարբարոսական ստադիայում գտնվող թուրքա-
կան ֆեոդալիզմի» պայմաններում բացակայում էր կյանքի ու դույ-
քի նկատմամբ որևէ ապահովություն: Զուրկ լինելով մարդկային
ամենատարրական իրավունքներից, կրոնական կույր մոլեռանդու-
թյան պայմաններում, հայ աշխատավորությունը ենթարկվում էր
ամենադաժան հալածանքների ու զրկանքների:

17-րդ դարի սկզբում Արևմտյան Հայաստանի զավառներում
ճանապարհորդած Սիմեոն Լեհացու վկայությամբ, թուրքերն ամեն
կերպ աշխատել են վիրավորել հայաստակ ըրիստոնյաների ինքնապի-
րությունը, ստորացնել նրանց¹²⁹: Ահա իր ուղեգրության մեջ նա աչս-
պես է նկարագրում հայ ժողովրդի տառապանքը.

¹²⁷ Islâm ansiklopedist, c. II, İstanbul, 1952, էջ 139.

¹²⁸ К. Маркс, Национальности в Турции, К. Маркс, Ф. Энгельс, том IX, էջ 374.

¹²⁹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 198.

«Եւ յայնմ ամի (1613 թ.), յորում ես էի Թօխաթ, ել հրաման շար, թե եկեղեցիս և վանորայս մի վառեցեն մոմեղին ճրագ, այլ եղէ, և թէ ուրեք գտանէին՝ տուգանէին: Եւ այսպիսի տառապանք և նեղութիւն էին ի ձեռս Տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղքատ և շրաւոր են, զի միշտ զրկեն, զզլին, տուգանեն, զրպարտեն և առաւել հարկս պահանջեն. և թէ տասն որդի ունիցի որ, ամէնէն խարաճ առնուն. և թէ հեռանայ, դարձաւ առնուն: Եւ Ստամպուլայ դաւառօք ձի, ջորի հեծնուն. և անդի Մեաստ մինչ յԱմիթ էշ և ուղտ. իսկ Սնաստուին տան էշ ոչ ակեմա շերի, ամենն եղ կու բանեցնեն, աղ և բոռն բառնան, այլ և հեծնան»¹³⁰:

Սիմեոն Լեհացիին խոսում է նաև Հայաստանում ենիշերիների կատարած համատարած բռնութիւնների մասին.

«Եւ այնպէս շար էին հանչարիքն, որ քրիստոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ չուխայ ագանիլ, ոչ ալգի, ոչ տուն մեծ, այլ զամենայն չափշտակէին ի ձեռաց: Նաև առաջնորդաց շտային քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել. զի թէ որ կամէր կին առնուլ և չհասութք լինէր, շերթային առ հովիւ կամ առաջնորդ, այլ [երթային առ] ենչարի մի և տային կաշառ, և նա գայր իրիցուն թօփուղով պսակ տայր առնել. և նա ակամայ պիտէր խօսիցն շէնէր, ապա թէ ոչ բաղում շարիս անցուցանէր ի գլուխն և վնաս և տանջանք ձգէր թուրքաց աշխարհն ամենայն այգպէս են»¹³¹:

Այգպիսի վկայութիւնն կարելի է շատ բերել:

Թուրքական ղեկավարող շրջանները ցանկանում էին, որ քրիստոնյա հպատակի արտաքինը արդեն խոսեր նրա ստորացուցիչ վիճակի մասին: Օրինակ՝ նրանց արգելւած էր հագնվել սև գույնի շալմա (գդակ): Արգելւած էր նրանց հագնվել թանկագին կերպասեղենից զգեստներ¹³²: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում քրիստոնյաներին թույլ էր արվում ապրել միայն հատուկ թաղամասերում:

Քրիստոնյա-հպատակը իրավունք չունէր վկա լինելու դատարանում, ուր քննարկվում էր մուսուլմանի դործը:

Հայերի կրոնական հայաժանքները նվաճողների կողմից հաուկադես անտանելի էին դառնում թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ: Հայաժանքները երբեմն հասնում էին ծայրահեղութիւնների, և տարբեր կեղծ ու անհիմն մեղադրանքների հիման վրա

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 159:

¹³¹ Հանդէս ամսօրեայ, էջ 158: Տե՛ս նաև՝ Հ. Ս. Անասյան, XVII դարի աղա-տադրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 37 և հետ.:

¹³² «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. Բ, էջ 422:

սպանվում էին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ: Այդ մասին պերճախոս վկայում են Հ. Աճառյանի և Հ. Մանանդյանի գեռես 1912 թ. վեճե-տիկում հրապարակած՝ «Հայոց նոր վիաները» փաստաթղթերի ժողովածուն¹³³:

Սպանություններն ու բազմապիսի հալածանքներն անմեղ մարդկանց նկատմամբ հատկապես հաճախակի բնույթ ընդունեցին 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին: Առ. Դավրիժեցին իր «Պատմութեան» մեջ բերում է մի շարք այդպիսի օրինակներ¹³⁴:

Հայ բնակչության համար հատկապես մեծ շարիք էին դառնում հավատափոխ հայերը, որոնք օգտագործելով մուսուլմանական դատարանը կողոպտում էին իրենց ազգակիցներին, և ամեն կերպ նեղում ու շարշարում նրանց: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Առ. Դավրիժեցին. «Եւ ոմանք ի նորաժամաւուցն զաւակացն քրիստոնէից թողեալ զլուսապայծառ հաւատս քրիստոնեութեան դարձան և տակալին ևս դառնան յանօրէն օրէնս Մահմետի վասն թերահաւատութեան և զոգութեան և բողոքեան իւրեանց. և միաբանեալ ընդ պարսից ի նեղ արկանին զքրիստոնեայս բազում և պէս պէս հնարիւր: Եւ մանաւանդ աշնու զի տան կաշառս մահմետականաց՝ և կացուցանեն սուտ վկայս և քարշեն քրիստոնեայս առ դատաւորս մահմետականս ի դատաստան, և պահանջեն ի քրիստոնէից զոր ինչ և հնարել կային: Յոմանց թէ պարտք պարտիս ինձ, հատու զպարտքն քո, և յոմանց թէ ազգական քո եմ, ամենայն ինչ և ստացուածք քո ինձ հասանի՝ տուր ինձ: Եւ այլ զրոպարտութիւն զոր ինչ կարին հնարել: Եւ դատաւորն ըստ անօրէն օրինաց իւրեանց իրաւացուցանեն զբանս ուրացողացն, թէ որովհետեւ նա եկեալ է յօրէնս Մահմետի, նմա հասանին ամենայն ինչք իւրոց ազգականաց: Եւ այսպէս զրկեալ զոգորմելի քրիստոնեայս յափշտակեալ զամենայն ինչս և տան ուրացողացն աշնոցիկ»¹³⁵:

«Այդ մաքիավելական հնարանքը,—գրում է միսիոներ Ռ. Դյու-Մանը,—գայթակղեցնում է շատերին կատարելու բազմաթիվ սխալ-ներ,—որովհետեւ,—քրիստոնյաներից որեւէ մեկը, եթե ընդունի իս-լամի հավատը, ապա նույն ազգականների բոլոր ունեցւածքն անց-նում է նրա ամբողջական տնօրինութեան տակ»¹³⁶:

¹³³ Հ. Աճառյան և Հ. Մանանդյան, Հայոց նոր վիաները, Վեճետիկ, 1912, հատ. Բ, էջ 353, 517, 373:

¹³⁴ Առ. Դավրիժեցի, էջ 405—436:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 49:

¹³⁶ Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660*, publié et annoté par Ch. Schéfer, Paris, 1890, էջ 14:

Այստեղ խոսքը Արևելյան Հայաստանի մասին է: Սակայն ավելի վառաբար էր վիճակը Արևմտյան Հայաստանում: Հայաստանի երկու հատվածներում էլ նվաճողները հայ բնակչության նկատմամբ վարում էին ասիմիլյացիայի քաղաքականություն: Այդ քաղաքականությունը հատկապես դրսևորվեց «գեվշիրմե»-ի (մանկահավաքի) պրակտիկայի մեջ (երեխաների բռնի հավաքում օսմանյան կանոնավոր բանակի շարքերը լրացնելու նպատակով)¹³⁷:

«Դեվշիրմե»-ն ինքնին ճրինականացված բռնություն էր: «Դեվշիրմե»-ի փաստը Թուրքիայում ակնառու կերպով ցույց է տալիս նվաճված երկրների բնակչության իրավադուրի ստրկական վիճակը:

Որ «գեվշիրմե»-ն հետապնդում էր հպատակ ժողովուրդների միաձուլում, վկայում են թուրքական աղբյուրների տվյալները: Ալա-էզդինը, սուլթան Օրխանի եղբայրը, որին թուրքական աղբյուրները վերագրում են «գեվշիրմե»-ի հզացման գաղափարը, խորհուրդ էր տալիս իր սուլթան եղբորը՝ ասելով՝ «Պարտվածները հաղթողների պերիներն են, նրանց (հաղթողներին—Մ. Ղ.) են պատկանում նրանց (պարտվածների—Մ. Ղ.) ինչքերը, կանաչք ու զավակները, իբրև օրինավոր ստացվածք: Եթե երեխաները բռնի մահմեդականացվեն ու իբրև մարտիկներ պետական ծառայության մեջ առնվեն, կշահեն իրենց թե ժամանակավոր և թե հավիտենական փրկությունը»¹³⁸:

Ենիշերական կազմակերպության հիմնումը սուլթանական կառավարության կողմից գիտվում էր նախ և առաջ որպես ռազմական ուժի՝ ինչպես սոցիալական, այնպես էլ ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու համար:

Հայկական աղբյուրներում մանկահավաքի սկիզբը նշվում է 1519 թվականը: Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրության մեջ կարդում ենք՝ «ի թուին ԶԿԸ (1519) բարկութիւնն Աստուծոյ սաստկացաւ և սուլթան Սելիմն տղայ ժողովեց ի քրիստոնէից»¹³⁹: Հ. Ն. Ակինյանը սխալվում է, իհարկե, երբ գրում է. «Հայ պատմագիրներու և հիշատակագիրներու քով առաջին անգամ մը կը հիշվի մանկաժողովը 1531 թվականին»¹⁴⁰:

¹³⁷ Այս մասին տե՛ս մեր հոգվածը՝ «Դեվշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ բոս թուրքական և հայկական աղբյուրների», Պատմա-բանասիրական հանդես, 1959, № 2—3, էջ 247—256:

¹³⁸ J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. I, էջ 120—121:

¹³⁹ Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1951, էջ 169:

¹⁴⁰ Ն. Ակինյան, Մաղաբիա Դերջանցի, տաղասաց, շինարար և բարեգործ «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, № 11—12, էջ 591:

Սակայն մենք փաստ ունենք և այն մասին, որ հայերից մանկահավար կատարվել է դեռևս 1464 թվականին՝ Անատոլիայի շրջաններում: Այդ մասին մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է հետևյալը:

«...Իսկ անարէն արքայն տաճկաց ժողովաց զբրիստոնէից մանկունսն և երբ Ըստամբուլ. իսկ հպիսկոպոսն եկեալ ի հետ մանկանցն և երբ զթուղթ ազատութեան հայոց, իսկ անօրէն արքայն ոչինչ համարեցաւ զթուղթն»¹⁴¹:

Ըստ մանր ժամանակագիրների տվյալների, հայկական նահանգներում մանկահավաքներ կատարվել են նաև հետագայում՝ 1531, 1536, 1543, 1547, 1550, 1590 և 1622 թվականներին:

Ինչպե՞ս էին կատարվում «դեվշիրմե»-ները: Այս հարցին հիմնականում պատասխանում են սուլթանական հրովարտակներն ու հյուրմերը (hüküm—վճիռ, հրաման), որոնց Ստամբուլի արխիվներից հավաքել և 1943 թ. հրատարակել է պրոֆ. Ի. Հ. Ուլունչաշլըին, որպես հավելված իր «Osmanlı devleti teşkilâtından kapu-kula ocakları» աշխատության:

Մանկահավաքի պատկերը ավելի պարզ է դառնում, երբ մենք թերթում ենք Թադևոս Սեբաստացու «Ողբ ի վերայ մանկանց որ գերի տարան յըՍտամպուլ» աշխատությունը¹⁴²:

Ըստ սուլթանական հրովարտակների, հյուրմերի, յուրաքանչյուր երկու-երեք կամ հինգ տարին մեկ անգամ 8—20 տարեկան երեխաներից ու պատանիներից ֆիզիկապես «ամենատեղեղներին» ու ղեղեցիկներին ընտրում ու հավաքում էին ենիչերիության համար:

Մանկահավաքի պաշտոնակատարը իրեն հանձնարարված բոլոր դավառները շրջում էր անձամբ և ընտրում էր 8—20 տարեկան երեխաներին ու պատանիներին՝ 40 տնից մի հոգի ու կարգադրում հավաքել նախօրոք նշանակված վայրը: Չէին վերցնում թուրքերեն իմացող, Ստամբուլ այցելած ու աչքաբաց պատանիներին ու ամուսնացածներին:

Երեխաներին ծնողներից բաժանելու պատկերը ներկայացնում է մի կատարյալ ողբերգություն: Ահա Թադևոս Սեբաստացու կողմից նկարագրված մի այդպիսի ցնցող պատկեր.

¹⁴¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 302:

¹⁴² Ն. Ակիմյան, Մաղաբիա Դերջանցի..., «Հանդէս ամսօրեայ», նույն տեղում, էջ 592—595:

Ողորմագին դիմօք արտասուէին
Մնողքն և ազգականքն և եղբարք նոցին
Մինչ զի դամենհսեան ի յուր շարժէին
Զոր ոչ կարէ պատմել լեզու մարդկային:

Սեաղգեստ լինէին քորձ զղենուէին
Մոխրաթաւ անձամբ ազազակէին
Տարակուտաւ հոգով ի տուն նստէին
Հանգուցեալ մեռելոցն երանի տային:

Յորժամ բաժանին զնոսա ի ծնողաց
Անդ եղև աղաղակ մեծ կոծումն և լաց
Որպէս որ բաժանեն, զգառն ի մարեաց
Եւ եղև մեծ աղետ տարակուսանաց¹⁴³:

Մանկահավաքի ժամանակ թուրք պաշտօնյաների գաժանու-
թյուններն այնքան խիստ էին, որ հայերին կարեկցում էին նույնիսկ
հարեան թուրքերը: Այդ մասին Սեբաստացու ողբում ասված է հե-
տևյալը.

«...Եւ զարտասուս ասեմ տղայոց անմեղաց
Յորժամ որոշեցին զնոսա ի ծնողաց.
Պաշտօնցին զնոսա նման զազանաց
Քրիստոնեա այլ ազգի շարժեցին ի լաց»¹⁴⁴:

Այս տողերը պարզ կերպով վկայում են, որ մանկահավաքը
կատարվում էր բռնի կերպով: Հակառակ աղբյուրների ուղեղակի
ցուցմունքներին թուրք պատմաբաններից սմանք ձգտում են ջուլջ
տալ, որ իբր թե մանկահավաքը կատարվում էր կամավոր սկզբունք-
ներով: Այսպես, պատմաբան Ջեվադ բեյը գրում է. «Սկզբում բա-
հանաների զրդումների հետևանքով զժգհսություններ էին լինում
բրիստոնյաների մեջ, որոնք մտնում էին զինվորական ծառայու-
թյան, բայց հետագայում, երբ իմացվեց, որ զինվորական ծառայու-
թյան մեջ մտնողները առաջ էին բաշվում բարձր պաշտոնների և
կրթ համոզվեցին, որ կառավարությունը ոչ մի տարբերություն չէր
դնում քրիստոնյայի և մուսուլմանի միջև, յուրաքանչյուրն շտապեց

¹⁴³ նույն տեղում, էջ 593:

¹⁴⁴ նույն տեղում, էջ 594:

իր որդուն հանձնել զինվորական ծառայութեան՝ առանց սպասելու մանկահավաքին»¹⁴⁵:

Ի հերքումն այս դրույթի, Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրութեան մեջ կարգում ենք հետևյալը.

«Ի Թւին ԶԶ (1531) ազայ ժողովեցին ի բրիստոնէից ահ և փախ, լաց և աղաղակ և խեղճ բաներ շատ եղե»¹⁴⁶:

Մ. Օրմանյանը իր «Աղգապատում» աշխատութեան մեջ մանկահավաքի բռնի լինելու մասին գրում է.

«Իսկ աղաք բռնի կանոններն, ուր որ կշտնվեին, տուներ ալ կսխելով դուրս կհանվեին, և ուր ընդդիմութուն տեղի ունենար, զքնաւ զստութեամբ, կոտորածով և ավերածով կընկճվեին: Մանկաժողովը ավելի ասիական գավառներու մեջ կկայացվեր (sic!) և բրիստոնյա տարրերուն մեջ ավելի հարստահարվողը հայր կըլլար»¹⁴⁷:

Բռնութուններով ու կոպիտ կամայականութուններով լի էր 1543 թվականին հայկական գավառներում կատարված մանկաժողովը, որի մասին Մ. Չամչյանը իր «Հայոց պատմութեան» մեջ գրում է.

«Յետ քանի մը ամաց դարձեալ եղև այսպիսի մանկաժողով, և որք վերակացուք էին արար գործոց՝ բազում աղետալի գործ գործէին ընդդէմ կամաց թագաւորաց խորտակէին զտունս և կողոպտէին. ուրէք-ուրէք այրէին և զեկեղեցիս. որպէս յՆդոկիա (Թոխատ) և տան այրելն և քակելն գոթն եկեղեցիս միանգամայն ի միում աւուր, յապրիլի 9, ի Թուիս Հայոց ԶԴԲ (1543)»¹⁴⁸:

Եվ ահա այս դժոխային դրութիւնն է պատճառը, որ Մաղաքիա Դերջանցին երկրորդ անգամ (առաջին անգամ 1531 թ.) 1543 թվականին մեկնում է Պոլիս՝ Կամախի, Դերջանի և Բաբերդի (Բայբուրդի) գավառներում մանկահավաքը խափանելու նպատակով:

Ինչպես երևում է, Դերջանցուն Պոլսում հաջողվում է սուլթանից գրութիւն ստանալ ու խափանել տալ մանկաժողովը վերահիշյալ գավառներում:

¹⁴⁵ Djavad bey. Etat militaire ottoman depuis la fondation de l'empire jusqu'à nos jours, Paris. 1882, էջ 82: Ժամանակակից թուրք պատմաբաններից Մ. Հիւմին ուղղակի հայտարարում է, որ իբր «Մշտական բանակը կամավոր լինելով (gönüllü olub) բրիստոնյա երեսաններից մանկահավաքի ձեռվէր վերցվում» (տե՛ս M. Hilmi, Kanuni Süleymanın 1533—1535 Bagdad seferi, Istanbul, 1933, էջ 13:

¹⁴⁶ Վ. Ա. Հակոբյան, Մահր ժամանակագրութիւններ, հատ. Ա, էջ 169—170:

¹⁴⁷ Մաղաքիա աբւ. Օրմանյան, Աղգապատում, հատ. 1, էջ 2236:

¹⁴⁸ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 513:

Ստեփան, բայց Գր. Դարանաղցու Մ. Դերջանցին հանձն է առնում մանկահավաքի փոխարեն հատուկ հարկ տալ սուլթանական կառավարությանը «օղլանջի ստակ» անվան տակ: Այդ մասին Դարանաղցին գրում է.

«Եւ այլ ասեն՝ թէ տղայժողովն, որ եղև ի սուլթան Սէլիմի ատուրան, նա՛ գնաց վարդապետն ի յՐստամբօլ, այնքան տքնութիւն արար ի դռնն արքային և ժառթիւն արար, մեծ ստիպով խնդրեաց տեսանել զերեսս արքային, մինչ ծանուցին թագաւորին և նա կոչեաց առ ինքն և հարցց վարդապետն. Զի՞նչ խնդրես... ասէ վարդապետն. եթէ գտի շնորհս առաջի քո, նա՛ կամէ զՀարզուլումի (Կարնոյ) տղայ ժողովելն ինձ օժիտ այնես և ի տեղի գին տղայոցն սահաւ հարկս դնես: Եւ հաճոյ թուեցաւ թագաւորին, հրամայեաց այնպէս լինել, որ կուգայր տղայոց ժողովն մինչ ի Սեաստ, և անդից դառնայր և ոչ գնայր ի մեղ, և գիտեմք, որ երեք տարին անգամ մի կու գայր հարկահանն տղայ, որ օղլանջի ստակ ասէին»¹⁴⁹:

Մեծ չարիք էր հանդիսանում հայ աշխատավոր բնակչության համար հայ աղջիկների բռնի հավաքումը թուրք փաշաների ու սուլթանների հարեմների համար:

Այս բոլորին պետք է ավելացնել նաև աշխատավոր հայ ժողովրդի շահագործումը «սեփական» կեղեքիչների՝ հայ հոգևորականության, ֆեոդալների և վաճառականների կողմից:

Կաթողիկոսական աթոռը Սսից էջմիածին տեղափոխելուց հետո (1451 թ.), վերջինը նորից դարձավ հայ հոգևորականության կենտրոնը: Էջմիածինը ամեն կերպ աշխատում էր իր ձեռքը վերցնել հայերից (որտեղ էլ որ նրանք ապրելիս լինեին) հարկահավաքման գործը: Ստեփան հանրահայտ է և այն, որ բացի էջմիածնից, կալին և այլ կաթողիկոսական աթոռներ՝ Աղթամարում, Գտնձասարում, որը հայտնի էր Աղվանից կաթողիկոսության անունով, և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունը: Ինչ վերաբերում է Սսի կաթողիկոսությանը, ապա կաթողիկոսության աթոռը էջմիածին տեղափոխելուց հետո այն կորցրեց իր նախկին նշանակությունը:

Եվ ահա էջմիածնի ու վերահիշյալ այլ կրոնական կենտրոնների միջև ամբողջ 15—16-րդ դարերում գնում էր կատաղի պայքար հո-

¹⁴⁹ Գր. Դարանաղցի, էջ 339—340:

գեոր տուրքերի գանձման իրավունք ձեռք բերելու համար: Հատուկ համառություն էին ցույց տալիս էջմիածնի գեմ այս հաբքում հատկապես Կոստանդնուպոլսի պատրիարքները, որոնք հաճախ հովանավորվում էին սուլթանական կառավարության կողմից:

Էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին (18-րդ դար) իր «Ջամբու» աշխատության մեջ բերում է շատ հետաքրքիր տվյալներ, որոնք բացահայտում են էջմիածնի կաթողիկոսների իսկական նպատակները: Էջմիածինն ամեն կերպ աշխատում էր բացառիկ արտոնություն ձեռք բերել ալսպես կոչված նվիրական հարկերը գանձելու իրավունքի մեջ¹⁵⁰:

Ելնելով էջմիածնի նեղ ֆեոդալական շահերից, Սիմեոն Երևանցին հանգես է գալիս որպես մասնավոր կաթողիկոսությունների բացահայտ թշնամի¹⁵¹:

Իր հակառակորդների գեմ ծավալած պայքարում, էջմիածինը բերեմն հաջողվում էր ձեռք բերել բոլոր հայերից, որտեղ էլ նրանք ապրելիս լինեին, տուրքեր գանձելու մենաշնորհը:

Թե ինչքան ծանր էին այդ «նվիրատվությունները» աշխատավոր ժողովրդի համար, մենք արդեն ցույց տվեցինք, երբ խոսք եղավ բնագնահատված հայ հողերտականության գերի մասին: Ավելորդ չենք համարում ալստեղ բերել մի շարք տվյալներ 18-րդ դարի կեսերին էջմիածնում կազմված հարկերի մի ցուցակից, որը մեջ է բերել պրոֆ. Լեոն իր «Հայոց պատմության» երրորդ հատորում:

Ըստ այդ ցուցակի հարկերը բաժանվում էին երեք հիմնական խմբերի՝

- 1) կաթողիկոսական հարկեր,
- 2) եպիսկոպոսական հարկեր,
- 3) քահանայական հարկեր:

Առաջին խմբի մեջ, հիմնականում, մտնում էին հետևյալ հարկերը՝ ա) նվիրականը—յուրաքանչյուր հավատացյալ տալիս է բոտ իր կարողության. 2) գանձակադինք՝ դրամահավար «հայ եկեղեցու ծաղկման համար», գ) հողերաժինք «հողու փրկության համար» և կենդանության և մահվանից հետո, դ) խոտամուկը «բարադան աթոռի համար», ե) քառասունական, այն պատարագի համար, որը կատարվում էր հանգուցյալի մահվանից հետո, զ) կտակ՝ հոգու էջմիածնի: Բացի այդ, հավատացյալները պարտավոր էին տալ ոսկյա և արծաթյա եկեղեցական սպասներ: Համաձայն ցուցակի ժողովուրդը

¹⁵⁰ Նվիրակներ էին կոչվում կաթողիկոսի լիազորված ներկայացուցիչները:

¹⁵¹ Սիմեոն Երևանցի. Ջամբու, էջ 63—99:

պարտավոր էր նաև տալ եղներ, ձիեր, կովեր, ոչխարներ, բանջարանոցներ, տներ, յուզ, մոմ և այլն:

Երկրորդ խմբի մեջ մտնում էին նույն՝ վերև հիշատակված տուրքերը, որոնց պարտավոր էր տալ ժողովուրդը հայոց կաթողիկոսին:

Բացի այդ, տուրքեր էին վերցվում երեխայի մկրտման ժամանակ, բաղաբույս ապրող վաճառականներից և այլն:

Իսկ քահանայական հարկերից հիմնականում կարելի է նշել՝ տուրքեր հարսանիքից, մկրտումից, թաղման ժամանակ և այլն:

Իհարկե, այդ բոլոր տուրքերը կոչվում էին կամավոր, բայց գրանք նույնպես պարտադիր էին, ինչպես և պետական հարկերը: Հոգևորականությունն ամեն կերպ օգտագործում էր ժողովրդի սնոտիսպաշտությունը նրանց կեղեքելու համար¹⁵²:

Այս բոլորի հետևանքով հայ եկեղեցու ձեռքում կուտակվում էին հսկայական հարստություններ: Նախ և առաջ դա վերաբերում է էջմիածնին, որի հարստությունները աղջեցրել էին այստեղ այցելած Տավերնիսին:

«Ես երբեք չէի հավատա,—գրում է նա,—որ քրիստոնյա եկեղեցիներում այդքան հարստություն կլինի», և որ «այստեղ (էջմիածնում) կան այնպիսի հարուստ զարդարանքներ, որոնց չի կարելի գտնել և ոչ մի քրիստոնյա եկեղեցում»¹⁵³:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը 16—17-րդ դարերում: Թուրքական տիրապետությունը ամենաբացասական ձևով աղղեցություն ունեցավ դեռևս նախորդ դարերում անկում ապրած երկրի արտադրողական ուժերի վրա: Ամբողջ 16-րդ դարում և մինչև 17-րդ դարի 30-ական թվականները Հայաստանի տերիտորիայում մղված պատերազմները, բնակչության բացահայտ կողոպուտը, գոյություն ունեցող ծանր հարկալիքն ուստեմը, բնական է, նրա տնտեսությանը հասցրել էին զգալի հարված: Դա հատկապես նկատելի է Հարավային Հայաստանում (Բաղեշ, Արճեշ, Մուշ և այլն), ուր 16—17-րդ դարերում տիրում էին կիսաֆեոդալական և կիսանահապետական հարաբերություններ:

Արտադրողական ուժերի հետագա վերելք ու դրա հետ միաժամանակ առևտրական հարաբերությունների որոշ զարգացում ապրե-

¹⁵² Գ. Դաւանադջի, էջ 191:

¹⁵³ Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, հատ. I, էջ 35:

ցին միայն մի շարք վաճառաշահ կենտրոններ: Խոսքը վերաբերում է նախ և առաջ այնպիսի քաղաքների, ինչպիսիք են՝ Էրզրումը, Երզնկան, Թոխատը և այլն: Դա պիտի բացատրել մասամբ նրանով, որ այս քաղաքները հիմնականում գտնվում էին ավերիչ պատերազմների ոլորտից դուրս և տարանցիկ առևտրի մեծ մասրուղիների վրա: Մյուս կողմից էլ, հանրահայտ է հայերի դերը Փոքր Ասիայի արհեստների վարպետան գործում: Հայտնի է, որ դեռևս սելջուկների ժամանակ «հայերի ձեռքին էր գտնվում մետաղամշակութունը, այնքան որքան Հայաստանում հնուց ի վեր մշակում էին մետաղը» և որ «ընդհանրապես տեղական արդյունաբերության մեջ մեծ դեր էին խաղում հայերը»¹⁵⁴:

Հենց այս պատճառով էլ հայ, ինչպես և օտար աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ սկսած սուլթան Մեհմեդ III-ից, Թուրք ղեկավարող շրջանները պարբերաբար հայ արհեստավորներին, Արևմտյան Հայաստանի գանազան մասերից, բռնի բռնել են դեպի Ստամբուլ¹⁵⁵: էվլիա Չիլեբին մինչև իսկ նշում է Ստամբուլի ալն թաղամասերի անունները, ուր բնակվել էին Արևմտյան Հայաստանից ու Փոքր Ասիայից բռնագաղթած հայ արհեստավորները:

Արևմտյան Հայաստանի առևտրա-արհեստագործական խոշոր կենտրոններն էին Էրզրումը, Երզնկան, Վանը, որոշ չափով նաև Բիթլիսը: Այս քաղաքների արհեստագործական արտադրությունը սպասարկում էր ոչ միայն գյուղատնտեսությանը, այլև, հիմնականում, քաղաքային տնտեսությանը:

Արհեստագործական արտադրության ամենախոշոր կենտրոնը Թուրքիայում 17-րդ դարում Ստամբուլն էր, ուր արհեստավորների զգալի մասը կազմում էին հայերն ու հույները: Ստամբուլում բնակչության սննդի ու կենցաղային իրերի, ինչպես և արհեստավորների արտադրական գործիքների արտադրության համարյա բոլոր պահանջները բավարարվում էին տեղական արհեստագործական արտադրությամբ:

16—17-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքները վերածվել էին ռազմական ամրոցների ու քաղաքացիական վարչության կենտրոնների: Արհեստագործական արտադրությունը, որը կարգավորվում ու ռեգլամենտացիայի էր ենթարկվում պետության կողմից, պիտի նախ և առաջ բավարարեր բանակի, սպայատի ու ֆեոդալների պահանջները:

¹⁵⁴ В. В. Гордзевский, Государство сельджукидов.... էջ 103:

¹⁵⁵ I.B. Çark, Türk devleti hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1952, էջ 11:

Աղբյուրների տվյալներից երևում է, որ Արևմտյան Հայաստանում առավելագույն զարգացած էին արհեստագործության հետևյալ ձյուղերը՝ 1) մետաղամշակման հետ կապված արհեստները, 2) տեքստիլ արդյունագործություն, 3) կաշվի արդյունաբերություն, 4) գորգերի արտադրություն, 5) բրուտագործություն և 6) քարակոփություն: Բացի արհեստագործական արտադրությունից, Արևմտյան Հայաստանում որոշ տեղ ուներ նաև արդյունահանությունը: Երկրի ընդերքը հարուստ է եղել օգտակար հանածոներով: Հատկապես մեծ նշանակություն ուներ Գյումուշխանի արծաթի հանքերը, որոնց մասին էվլիա Չելեբին գրում է. «...այստեղ գտնված արծաթի հանքերը ոչ մի երկրում չկան... Բնակիչները ամբողջությամբ ազատված են հարկերից և պարտավոր են արծաթի հանքերը մշակել... Ունի մոտ 70 արծաթի հանք, որոնց մի մասը շահագործվում է ու մի մասն էլ անգործության է մատնված»:

Հանքային հարստությունները մեծ մասամբ պատկանում էր պետությանը, որոնք տրվում էին կամ կապալառուներին (մյուլթեղիմ) և կամ նրանց կառավարում էին պետության հատուկ հավատարմատարները՝ էմինները: Ինչպես կապալառուները, այնպես էլ էմինները պարտավոր էին յուրաքանչյուր տարի պետությանը տալ որոշակի քանակությամբ հանքանյութ, որոշակի ձևով: Նախատեսված քանակից ավելի արդյունահանված հանքանյութը պատկանում էր իրենց: Ուստի և կապալառուներն ու էմինները ամենազաժան ձևով շահագործում էին հանքում աշխատող, այսպես կոչված, ռանչպարներին:

Հայտնի է, որ Թուրքիայում 16—17-րդ դարերում ֆեոդալական հարաբերությունների գերիշխանությունը իր կոնկրետ արտահայտությունը գտավ համբարական կազմակերպության ու պետական ռեզիմենտացիայի առկայությամբ, մի հանգամանք, որը որոշ աստիճանի սահմանափակում էր արտադրողական ուժերի զարգացման հնարավորությունը:

Արդ, արդյո՞ք այդ դարերում հայերը մասնակցել են գոյություն ունեցող համբարություններին, այսպես կոչված, ֆուտավատներին, ուր գերիշխում էր մուսուլմանական ֆանատիզմը¹⁵⁶:

¹⁵⁶ Afet Inan. Aperçu général sur l'histoire économique de l'empire turcottoman, Ankara 1943, էջ 54—61, նաև В. В. Гордлевский, Из жизни цехов в гущи (к истории ахи), изд. сочинения, том I, Москва, 1960, էջ 275—286:

Պիտի ենթադրել, որ հայ արհեստավորները չեն մասնակցել ֆուտավատներին, այլ կազմակերպված կարող էին լինել ուրույն համքարական կազմակերպություններում: Գոնե էվլիա Չելեբու մոտ, այն մարդու, որն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է Ստամբուլի համքարություններն ու խոսում նրանց կանոնադրության մասին, ոչ մի ակնարկ չկա այդ մասին: Աղբյուրների կցկաուր տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ Արևմտյան Հայաստանում արհեստավորների ու նրանց համքարական կազմակերպությունների ներքին կյանքը կարգավորում էին ոչ միայն իրենք, համքարական կազմակերպություններն ու տեղական իշխանությունները, այլև հայ հոգևոր համայնքը, որի կարգադրությունները պարտադիր էին բոլոր արհեստավորների համար: Համայնքը խիստ պատասխանատվություն էր կրելու թուրքական իշխանությունների առաջ, եթե խախտվին սովորական հրամաններում տեղական շուկան ռաջիոնալ օգտագործելու մասին նշված կարգադրությունները:

Այսպես էր երկրի ներքին իրադրությունը, երբ 16-րդ դարի վերջին բռնկվեցին ջալալիների շարժումները, որոնք ամենաբացասական ազդեցություն ունեցան երկրի ընդհանուր էկոնոմիկայի վրա, իսկ նրա բնակչությանը պատճառեցին անլուր գծրախտություններ:

ԶԱՆԱԼԻՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Ինչպիսի՞ տնտեսական-քաղաքական իրադրություն էր տիրում Օսմանյան կայսրության մեջ ջալալիների ապստամբությունների նախօրեին: Որո՞նք էին ալդ հզոր շարժումների հիմնական նախադրյալները:

Սովորաբար, այս հարցերին անդրադառնալիս մասնագետ-հեղինակները (իսկ խոսքն այստեղ առաջին հերթին վերաբերվում է Ա. Ս. Տվերիտինովային) վկայակոչում են մեզ արդեն ծանոթ Կոչիրեյի ու պատմագիր Սեւանիկիի ու այլոց հաղորդած տեղեկությունները¹: Սակայն վերջերս հրատարակված թուրք տնտեսագետ-պատմաբաններ Մ. Ակգազի, Օմեր Բարկանի 16—17-րդ դարերի Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները (ի դեպ այստեղ մասնագետները կհանդիպեն առաջին անգամ հրապարակված բազմաթիվ արխիվային նյութերի) նոր լույս են սփռում 16-րդ դարի վերջերին Օսմանյան պետականության անկումը մեկնաբանող փաստերի վրա: Այդ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները հիմք են առլիս հզորակացնելու, որ Օսմանյան պետությունը սկսվել էր քայքայվել դեռևս շատ ավելի վաղ, քան մատնացույց են անում Կոչիրեյը, Սեւանիկին և այլք:

Որպեսզի մեր առածի մեջ պարզություն լինի, անհրաժեշտ է նախ և առաջ ծանոթանալ «թուրքական Մոնոտեսկիչո»² անվանված Կոչիրեյի հաղորդած մի շարք կարևորագույն վկայությունների հետ,

¹ А. С. Тверитинова, Восстание Кара Языджи..., էջ 36—45:

² J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. IX, էջ 391:

որոնց մի մասն արգեն մեր կողմից վերլուծման ենթարկվեց սույն աշխատութեան առաջին գլխում:

Ըստ Կոչիրեյի օսմանյան պետականութեան անկումն սկսվում է 1582 թվականից: Ինչպես նշել ենք՝ կայսրութեան մեջ մինչև այդ թվականը Կոչիրեյը ամեն ինչ իդեալական էր համարում: Եվ դրա համար էլ նա կոչ էր անում սուլթանին ու բարձրաստիճան տալիս-տականներին վերադառնալ դեպի հինը: Ամրապնդել հողատիրութեան՝ ղեամեթներին ու թիմարներին ավառական սիսեմը, թույլ չտալ, որ ֆեոդալները ներգրավվեն առևտրա-վաշխառուական հարաբերութիւնների ոլորտը ու ամենախիստ կեղծով պատժել այն ֆեոդալներին, որոնք կլքեն իրենց սանջակները ու կմեկնեն այլ վայրեր—սրանք էին Կոչիրեյի հիմնական խորհուրդները: «Յիս սիփահին,—գրել է նա,—մնա իր սանջակում, ապա երկրի սրէ մի անկուտում թշնամու երկալու դեպքում նա պատրաստ կլինի երեք օրվա ընթացքում իր զինվորներով դիմադրութուն ցույց տալու նրան»³:

Սակայն, ինչպես ղեամեթի ու թիմարի տեր ֆեոդալները կարող են կառնած մնալ իրենց հողակտորներին, երբ վերջինները փաստորեն զավթել են մեծ վեզիրներն ու պալատականները,—բացականչում է Կոչիրեյը: «Նրանք (խոսքը խոշոր ֆեոդալների մասին է—Մ. Զ.)—գրում է Կոչիրեյը,—այլևայլ ուղիներով յուրացրին մշակելի հողային տարածութիւններ ու ամբողջ գյուղեր, ումանք, որպես բաշմակլիներ, սուրիշներ՝ որպես արփալիներ և այլք՝ որպես լրիվ սեփականութիւն⁴: Ձեռք բերելով հսկայական հողային տարածութիւններ,—այնուհետև գրում է Կոչիրեյը,—խոշոր ֆեոդալները բաժանեցին դրանք իրենց ազգակիցներին ու կողմնակիցներին: Ստանալով մեծ կաշառքներ, խոշոր ֆեոդալական պետական պաշտոնները հանձնեցին «անարժան ու անպիկար մարդկանց» ձեռքը, որոնք երկիրը հասցրին կործանման եզրին: Եվ այդ է պատճառը,—եղրակացնում է նա,—որ «իրենց տեղում նստած ղաիմներ ու թիմարիտներ բոլորովին չմնացին»⁵:

1582 թվականից հետո, հսկայական հողային տարածութիւններ անցան օտարների («էջներինների») ձեռքը: Իսկ ուլբեհ⁶ր էին այդ «էջներինները», որոնց հեղինակն ուղղակիորեն հայհույում է⁶: Մենք

³ В. Л. Смирнов, Кочибей Гёмюрджинский..., էջ 90:

⁴ նույն տեղում, էջ 107—108:

⁵ նույն տեղում:

⁶ А. С. Тверитинова, Восстание Кара Языджи..., էջ 40:

արդեն տեսանք, թե ինչպես արդի մի շարք թուրք հեղինակներ (Հյուսամամուղին Ամասիացին, Դանիշմենզը և ուրիշներ) բառացի կառուում են 16—17-րդ դարերի թուրք պատմագիրների վկայակոչած հենց այս բառից, ձգնելով ասպացուցել, որ «էջներիներ» բառի տակ պիտի հասկանալ մանկահավաքի հետեանքով օսմանյան ֆեոդալների շարքերն անցած ու ոչ-թուրք ծագում ունեցող քրիստոնյա հպատակների սերունդները: Եվ ամբողջ ջալալիների ապստամբությունները, ինչպես նշեցինք, նրանց կարծիքով հանդիսանում էր բուն թուրքերի ապստամբությունը ոչ-թուրք «ղեկչիւմն» ու «օտար» (էջների) տարրերի կատարած կամայականությունների դեմ:

Ինչպես ձիշտ նկատել է Ա. Ս. Տվերիտինովան «էջների» բառի տակ թուրք պատմագիրները հասկանում էին հասարակության ոչ ազնվական ծագում ունեցող «ստոր» խավերին:

«[Օսմանյան պետականության] պատժադրիման պատճառը,— գրում է պատմագիր Մ. Սելանիկին,— հանդիսանում է այն հանգամանքը, որ հանգուցյալ սուլթան Մուբադ խանի թագավորության ժամանակ հարեմ մտան այլազգի ծագում ունեցող մարդիկ, իսկ սերդարները (զորահրամանատարները—Մ. Ջ.) ստանալով կաշառքներ, հեծելազոր մտցրին պարսիկներին, զնւններին, հրեաներին, լազերին, ռուսներին և քաղաքաբնակներին»: Նույնն է ասում նաև Կոչիբեյը միաժամանակ ավելացնելով, որ հեծելազոր ու առհասարակ պետական հիմնարկներ մտցվեցին «...թափառաշրջիկները, ջորեպանները, ուղտապանները, բեռնակիճները, ավազակները, գողերը և այլ բազմատեսակ մարդիկ», որոնք ոտնատակ էին անում, ամեն մի օրերն, ու զբաղվում իսկ հող նախապատրաստում ամեն աեսակի խռովությունների ու անկարգությունների համար»:

Պաշտոններն ու հողային տարածություններն, ըստ Կոչիբեյի, խոշոր պալատականների կողմից վաճառվում էին սուլթանի անունով կեղծ հրովարտակներ արձակելով: «Մեկ տարվա ընթացքում,— գրում է Կոչիբեյը,— մեկը մյուսին հակասող մոտ հազար նվիրական հրամաններ ու վկայություններ են գրվում»⁷:

Պատմագրի վկայությամբ՝ բանակում խիստ բնիկ էր կարգապահությունը: Ֆեոդալական աշխարհագրի (սիփահինների) պատերազմին մասնակցելուց հետզհետե խուսափելու պատճառով սուլթանական կառավարությունն ստիպված ավելացնում էր ենիչերական կորպուսի քանակը:

⁷ А. С. Тверитинова, Восстание Кара Языджи..., էջ 41:

⁸ В. Д. Смирнов, Кочибей Гёмюрджинский..., էջ 126:

Ըստ Կոչիրեյի, այս հանգամանքը դարձյալ հետևանք էր այն բանի, որ ղինվորականներից խլված ավատները իբրև մասնավոր սեփականություն կաշառքի միջոցով վաճառվում կամ ընծայվում էին պալատական ծառայողներին:

Գանձարանը դատարկվել էր. երկրում ծայր էր առել խոտվու-թյունների մի ամբողջ շղթա: Իսկ «...այդքան շարիքի, խոտվության ու ալեկոծության, բնակչության ու գավառների քայքայման, գան-ձարանում դրամի պակասության պատճառը կաշառակերությունն էր»⁹, — եզրակացնում է Կոչիրեյը:

Իսկ ի՞նչ բանի հետևանք էր կաշառակերությունը: Այդ հարցի պատասխանը մենք չենք գտնում Կոչիրեյի մոտ:

Կաշառակերության արմատները բացահայտելու համար անհրաժեշտ է ժամանակագրական տեսակետից որոշ չափով հետ գնալ ու ցույց տալ այն էական փոփոխությունները, որոնք խոցուտեցին ու թարախապատեցին օսմանյան պետականության առողջ թվացող օրգանիզմը:

16-րդ դարի առաջին կեսին Ասիայի, Եվրոպայի ու Աֆրիկայի ընդարձակ երկրամասերի վրա, օսմանյան տիրապետության հաս-տատումը անտարակույս մեծ վնաս հասցրեց Մերձավոր Արևելքի վրայով կատարվող համաշխարհային առևտրի հետագա զարգաց-մանը: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները փոխեցին համաշխարհային տարանցիկ առևտրի ուղիները: Այնուամենայնիվ այսպես կոչված Լեվանտյան (Մերձավոր Արևելյան) առևտրի շրջա-նառությունը 16-րդ ու հետագա դարերում դեռևս մեծ ծավալ ուներ: Օսմանյան կայսրությունը լայն առևտրական հարաբերությունների մեջ էր ինչպես Եվրոպայի, այնպես էլ Արևելքի (Պարսկաստանի, Ռուսաստանի, Հնդկաստանի) հետ և այլն: Եթե 15-րդ դարում Բուր-քիան հիմնականում առևտուր էր անում միայն Ջենովայի ու Վե-նետիկի հետ, ապա 16-րդ դարի երկրորդ կեսից նրա առևտրական հարաբերությունների ոլորտը խիստ ընդարձակվեց: 1535 թվականին Ֆրանսիայի հետ կնքվեց բարեկամական ու առևտրական պայմա-նագիր, ըստ որի ֆրանսիական վաճառականներին հնարավորություն էր տրվում աղստ առևտուր անել Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում: Այդ նույն տարում Ֆրանսիային ուղեթան Սուլեյմանի կողմից նվիրարեկվեց, այսպես կոչված, «կապիտուլացիա», որը ֆրանսիական առևտրին ու ֆրանսիական հպատակներին ղեկում էր արտոնյալ վիճակի մեջ:

⁹ В. А. Смирнов, Кочинбей Гомюрджинский, т. 2 1971

1579, ապա և 1593 թվականին Անդլիան, ինչպես և հետագայում Հոլանդիան (1598 և 1612 թթ.) նույնպես հաջողեցրին թուրքիայից կորզել նման կապիտուլյացիաներ:

Կ. Մարքսն իր ժամանակին նշում էր այդ կապիտուլյացիաների միակողմանի բնույթը:

«Ուրբանով ուր զուրանը ամեն օտարերկրացու թշնամի է հայտարարում,—գրում է Մարքսը,—ապա ոչ ոք սիրտ չի անում հանդես գալ մուսուլմանական երկրում առանց նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնելու: Ուստի նման ժողովրդի հետ առևտուր անելու համար ձակուձեյան դիմող առաջին եվրոպական վաճառականները փորձում էին սկզբում ապահովել իրենց անձի համար բացառիկ պայմաններ, որոնք, սակայն, հետագայում տարածվում էին նրանց ամբողջ ազգի վրա: Այսպես է եղել կապիտուլյացիաների ծագումը: Կապիտուլյացիաները Բ. Դուան կողմից ղանազան եվրոպական ազգերին տրված զիլլումներ, շնորհագրեր և արտոնություններ էին, որոնցով այդ ազգերի հպատակներին իրավունք էր տրվում անարգել կերպով մուտք գործել մահմեդական երկրները և հանգիստ կերպով զբաղվել իրենց գործերով ու կատարել իրենց կրոնական պաշտամունքը: Պայմանագրերից նրանք տարբերվում են այն կարևոր հատկանշով, որ չեն հիմնվում փոխադարձության վրա, չեն քննարկվում շահագրգռված երկրների հետ համապեղ և չեն հաստատվում նրանց կողմից՝ փոխադարձ շահավետության և ղեջումների հիման վրա: Ընդհակառակը, նրանք միակողմանի կերպով շնորհված արտոնություններ են, որոնք հետևապես, համապատասխան կառավարությունը կարող է, բայց իր հայեցողության, ետ վերցնել»¹⁰:

15—16-րդ դարերում, ինչպես նշեցինք, արդեն, թուրքական աաղմա-ֆեոդալական պետության ղեկավարող շրջանները չէին հետաքրքրվում արտադրության հարցերով ու հիմնականում զբաղվում էին Ֆ. էնդելսի մատնանշած աաղմական գերատեսչությամբ:

Թուրք ֆեոդալները փաստորեն մինչև 16-րդ դարի առաջին կեսը չէին զբաղվում ոչ մշակելի հողային տարածությունների շահագործմամբ, ոչ էլ բառիս բուն իմաստով՝ առևտրով: Հողը նրանց համար հարկերի միջոցով հավաքվող եկամտի աղբյուր էր, որն անհրաժեշտ էր բանակի կարիքներն ապահովելու համար: Թուրքերի հարստացման հիմնական աղբյուրը նոր նվաճված երկրների կողուպուտն էր՝ ռազմավարի (g'anime), ապա և հարկերի ու տուրքերի խիստ ավելացման միջոցով: Այդ նպատակի համար նրանք ստեղ-

¹⁰ К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. X, էջ 8:

ծեցին ուժեղ կարգապահ մի բանակ, որը պիտի պաշտպաներ նորաստեղծ ընդարձակածավալ կայսրությանը: Հենց իրենք թուրքերն իրենց պետության մասին ասում էին, որ նա «սրով է ծնվել և սրով միայն կարող է պահպանվել»¹¹:

Սակայն այս գրությունը երկար չտևեց: Ռազմաավարի միջոցով տեղ գտնալով մեծ հարստությունների, խոշոր ֆեոդալները ձեռք բերեցին հսկայական հողային տարածություններ: Այժմ արդեն նրանք հողը համարում էին ոչ միայն ֆիսկալ, այլև որպես տնտեսական շահագործման օբյեկտ: Դրան մեծապես նպաստեցին և ալն, որ 16-րդ դարի վերջերից թուրքերն սկսեցին ռազմական անհաջողությունների հանդիպել եվրոպական ֆրոնտում: Հողագործության թուրքական տնտեսական հիմքերը խախտվեցին: Հողատիրության ռազմաավտտական սխտեմը, որի վրա հիմնվում էր թուրքական տիրապետությունը, կորցրեց իր նախկին նշանակությունը:

Դրան մեծապես նպաստեցին վերոհիշյալ կապիտուլյացիաների վրա հիմնված այն առևտրական հարաբերությունները, որն ունենում էր Թուրքիան Եվրոպայի հետ: Քայքայում էր երկրի տնտեսությունը նաև Արևելքի հետ կատարվող առևտուրը:

Այսպիսով՝ 16-րդ դարի երկրորդ կեսից օսմանյան պետականության աստիճանական անկումը պայմանավորված էր մեկը մյուսից բխող երկու հիմնական գործոններով: Դրանք են՝ ա) առևտրավաճառական հարաբերությունների թափանցումը օսմանյան հողատիրության սխտեմում, որն իր հետ բերեց հին բազմա-ավատական հարաբերությունների քայքայումը, բաց որը շտեղծեց նորը՝ կապիտալիստականը: Այն միայն խիստ թուլացրեց կենտրոնական պետական ապարատը և Թուրքիան հենց այս ժամանակ էլ վերջնականապես թևակոխեց այսպես կոչված «լճացման շրջանը»: Որ առևտրավաճառական հարաբերությունների զարգացումը չէր կարող ստեղծել նոր արտադրահարաբերություններ, այդ մասին անդրադառնում է Կ. Մարքսը, նշելով, որ ասիական երկրներում «...վաճառությունը կարող է երկար զոյություն ունենալ և ոչինչ չառաջացնել, բացի տնտեսական անկումից ու բազաքական ապականումից,—որ նա պահպանողական է և քայքայում է միայն գոյություն ունեցող արտադրանականակը»¹²:

¹¹ Ա. Д. Смирнов, Кочибей Гѣмюрджинский..., էջ 120—121: Léon Cahen Introduction a l'histoire d'Asie, turc et mongol. Paris, 1896, էջ 3:

¹² К. Маркс, Капитал, т. III, ч. II, էջ 528 և 529:

բ) Ռազմաավարի դադարեցման պայմաններում հենց նույն առևտրա-վաշխառուական հարաբերությունների դարդացումը հասցրեց այն բանին, որ հսկայական հողային տարածություններ անցան խոշոր ֆեոդալների ձեռքը, որոնք փաստորեն դարձել էին մի-մի սատրապներ իրենց խիստ ընդգծված կենտրոնախույս տրամադրություներով:

Սկսած 16-րդ դարի երկրորդ կեսից, Եվրոպան Թուրքիայից հիմնականում արտահանում էր հում նյութ ու փոխարենը Թուրքիայի շուկաները հեղեղում պատրաստի արդյունաբերական ապրանքներով: Իսկ արևելքից Թուրքիա էին ներմուծվում առավելապես տեքստիլ արդյունաբերության ապրանքներ: Ինչպես երևում է Մ. Ակդադի բերած վիճակագրական տվյալներից Պարսկաստանը, Հնդկաստանն ու Ռուսաստանը իրենց վաճառած ապրանքների փոխարեն միայն շնչին քանակությամբ ապրանքներ էին ներմուծում Թուրքիայից: Փաստորեն վերոհիշյալ երկրների վաճառականները Թուրքիայից տանում էին միայն իրացված ապրանքների արժեքը՝ ոսկին ու արծաթը¹³:

Թուրքիայի արհեստագործական արտադրությունը, որը կարգավորվում ու ռեգլամենտացիայի էր ենթարկվում պետության կողմից պիտի նախ և առաջ բավարարեր բանակի, սպայտի ու ֆեոդալների պահանջները: Սկզբնական շրջանում այդ արտադրությունը իրոր բավարարում էր բանակի հարաճուն պահանջներին և Թուրքիան, անտարակույս, 16-րդ դարի առաջին կիսում ուներ ռազմական առավելություն Եվրոպայի նկատմամբ: Դանդաղ էր զարգանում միայն աշտմյան հասկացողությամբ թեթև արդյունաբերությունը, աչն ժամանակ, երբ հատկապես Փ. Ասիայում նրա զարգացման համար գոյություն ունեին բոլոր անհրաժեշտ պայմանները (հումքի առատություն, հայ, հույն և թուրք հմուտ արհեստավորության առկայություն և այլն):

Սակայն 16-րդ դարի կեսերից հատկապես Եվրոպայից ներմուծվող, և թիվս որոնց և ռազմական նշանակություն ունեցող ապրանքները սկսեցին արգելակ հանդիսանալ տեղական արտադրության զարգացմանը:

Տեղական արհեստագործական արտադրության խիստ կրճատումը պետությունը կանգնեցրեց ֆինանսական լուրջ դժվարությունների առաջ:

¹³ Dr. Mustafa Akdag, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadi vaziyeti, Bellelen, 1959, № 3, էջ 510:

16-րդ դարի 70—80-ական թվականներին հում նյութի բացակայության պատճառով արհեստագործական արտադրությունն այնքան կրճատվեց, որ համարյա հավասարվեց զրոյի¹⁴:

Ամենաանհրաժեշտ ապրանքներն իսկ սկսեցին ներմուծվել դրսից: Դրա անմիջական հետևանքը եղավ ոսկու ու արծաթի պաշարի արտահոսումը: Այս երևույթն այնքան մեծ մասշտաբներ ընդունեց, որ կառավարությունն ստիպված եղավ միջոցներ ձեռնարկել վերահաս կործանումից փրկվելու: Դեռևս 1559 թ. մի հրամանագրով կարգադրվում է վիլայեթների բոլոր պետական պաշտոնյաներին ամենախիստ ձեռով հետևել, որ ոսկի ու արծաթ չարտահանվի երկրից¹⁵: Սակայն կառավարության այս և հետագա բոլոր կարգադրությունները ոչ մի դրական հետևանք չեն ունենում¹⁶:

Աղբյուրների վիկայությունների համաձայն խիստ կրճատվում են նաև գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Մ. Ակդադը և մյուս թուրք պատմաբաններն այս փաստը դարձյալ ուղղում են բացատրել արտաքին առևտրի ներգործած բացասական հետևանքներով: Ըստ նրանց կարծիքի Եվրոպան այնքան էր ցորեն արտահանում Թուրքիայից, որ շուտով երկրում ղզացվեց հացահատիկի սուր պակաս¹⁷: Սա միակողմանի բացատրություն է: Կանգնելով ֆինանսական ճգնաժամի առաջ, պետությունը, ինչպես և խոշոր ու մանր ֆեոդալները սաստկացրել էին գյուղացիների շահագործումը ու խիստ ավելացրել հարկերի ու տուրքերի չափը: Քայքայված գյուղացին այլևս ի վիճակի չէր ղբաղվելու գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությամբ:

Տարեցտարի սկսեց ավելանալ դեֆիցիտը օսմանյան պետական բյուջեում: Քյաթիր Զելեբին իր «Դուստուր-ուլ-ամել» աշխատության մեջ այդ մասին բերում է հետևյալ հետաքրքիր տվյալները.

Թվական	Պետ. եկամուտ (յուկերով)	Պետ. ծախս (յուկերով) ¹⁸
Հեյրեի 972 թ. (1564 թ.)	1830	1896
» 1000 թ. (1591/92)	2934	3634
» 1005 թ. (1596/97)	3000	9000 ¹⁹

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 511:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Մեկ յուկը հավասար է եղել 100.000 ալիի (տե՛ս В. Д. Смирнов, Кочнеи..., էջ 161):

¹⁹ Kâtip Çelebi, Düstürü'l'amel (Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի ձեռագիր, էջ 61ր—62ա), А. С. Тверитнинова..., էջ 38:

Պետական եկամուտների ու ծախսերի այսպիսի անհամապատասխանությունը հասցրեց այն բանի, որ 1596 թ. դեֆիցիտը կազմեց 6000 յուկ, այսինքն երկու անգամ գերազանցեց կայսրության եկամուտները²⁰:

Այսպիսի իրադրության մեջ կառավարությունն անընդհատ կտրեւ է տալիս նոր ակզեններ (akçe-icedit), ուր արծաթի տոկոսը գնալով պակասում էր: 1580 թ. եթե ակզեի 20 տոկոսն էր արծաթ, 1610 թ. 10 տոկոսը²¹:

Այդ ակզեններն սկսվեցին անվանվել «կեդծ ակզե»-ներ («կալս», «գուլուֆ», «մաղշուշ» անուններով)²²: Վերջի-վերջո գործն իսկապես հասավ ակզեի իսկական արժեքազրկմանը (kesad-i akçe)²³: Ընկավ նաև ոսկու տոկոսը ոսկեդրամների մեջ, փոքրացավ քաշը:

Ոսկեդրամները,—գրում էր պատմագիր Ալին,—«այնքան բարակ են, ինչպես արմավենու տերեւը, և կշռում են ոչ ավել, քան մի կաթիլ վարդեջուր»²⁴:

«Կեդծ ակզե»-ների շրջանառության մեջ գրվելու պայմաններում, սուլթանական կառավարությունը, ելնելով իր ֆիսկալ շահերից, գյուղերում հղած իր բոլոր հարկահան-ներկայացուցիչներին հրամաններ էր արձակում, որպեսզի հարկերը գանձվեն միայն մաքուր արծաթով կամ ոսկով²⁵: Այդ նշանակում էր գյուղացիության բացարձակ կողոպուտը:

Ինչպես գյուղատնտեսական մթերքների, այնպես էլ արհեստագործական արդյունաբերության ապրանքների դները անշեղորեն բարձրանում են: Միայն 1585—1595 թվականների ընթացքում Ակ-

²⁰ А. С. Тверитинова, *նույն տեղում*:

²¹ М. Akdag, *նշված աշխ.-ը, էջ 519*:

²² Այս մասին ավելի մանրամասն տես F.A. Belin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie*, Journal Asiatique, հատ. IV, Paris 1865, էջ 282—286:

²³ Հիշելի 1005 (1596—159) թվականի դեպքերը շարադրելիս պատմագիր Քյաթիր Չելեբին իր «Ֆեղլեք» աշխատության մեջ գրում է. «Պետության մեջ դրամի վիճակը վատացավ... Հասան փաշայի կողմից կտրված նոր ակզեն շրջանառության մեջ մտավ, ըստ որի Ֆլորինը 220 ակզեից բնկավ 120-ի. իսկ գուրուշը՝ 80-ի» «Fesleke», հատ. 1, էջ 142—143):

²⁴ A. de Lamartine, *Histoire de la Turquie*, հատ. V, Paris, 1855, էջ 195, «Le fabricant Juif des monnaies, dit l'historien Alt, présenta au trésorier du sultan dix pièces d'or aussi minces qu'une feuille d'amendier et ne pesant pas plus qu'une goutte de rosée»:

²⁵ М. Akdag, *նշված աշխատությունը, էջ 528*:

գաղի հաշվումներով գները բարձրանում են մոտ 10 անգամ²⁶։ Իսկ ջալալիների տարտամբությունների ժամանակ, այսինքն՝ 1596 թվականից հետո շտեմանված ու շտված թանկության պայմաններում գյուղացիներն ստիպված իրենց հողակատրոները վաճառում են վաշխառուներին ընդամենը մի քանի կգ ալյուրի փոխարեն²⁷։

Ֆինանսական ճգնաժամից դուրս գալու նպատակով օսմանյան կառավարությունը, աղբյուրների վկայությամբ, «Թեքյալիֆ-ի դիվանիյե»-ն (պետական հարկերը) կամ «Թեքյալիֆ-ի շակկան» (արտակարգ հարկերը) այդ նույն տարիներին ավելացնում է մոտ 25 անգամ²⁸։ Միայն որպես «ավարիլ» յուրաքանչյուր հարկատու տնից պահանջվում է տարեկան 500 ալիշ²⁹։

Պատմագիր Իբրահիմ Փեշևլին միամտորեն այդ հարկերի ավելացումը վերագրում է մեզ նախածանոթ Սինան փաշայի բնավորության չար գծերին ու սպառնում նրան, թե այդ բոլոր շարիքների համար նա պատասխան կտա հանդերձյալ աշխարհում³⁰։ Հատկապես խիստ ավելանում է ջիզիեի չափը։ Եթե Մուրադ III-ի ժամանակ ջիզիեն բարձրացել էր 85-ից մինչև 140 ալիշ, ապա սուլթան Ահմեդի ժամանակ, համաձայն 1604 թ. սուլթանական մի ֆերմանի, ջիզիեի չափը հասնում է 500 ալիշի։ Այդ նույն ֆերմանի համաձայն բրիստոնյա հպատակներից ջիզիե է պահանջվել տասնյակ տարիներ առաջ մահացած նրանց հանգուցյալների համար³¹։

Իրոք, գյուղացիներից և, նախ և առաջ ոչ-մուսուլման հպատակներից գանձվող հարկերը չափազանց ծանր են անդրադառնում վերջինների վրա։ Կոշիբեյը իր ուղերձի 9-րդ գլխում, որը վերնագրված է՝ «Խեղճ ոռյաթներից (գյուղացիներից) գանձվող հարկերի ու տուրքերի արտակարգ ավելացման մասին», գրում է. «Մի խոսքով՝ այն ճնշումներն ու բռնությունները, որոնց ենթարկվում են խեղճ ոռյաթները, ոչ մի ժամանակ, աշխարհի ոչ մի երկրում, ոչ մի պետության մեջ չեն եղել։ Եթե որևէ իսլամական պետության մեջ որևէ մեկին ամենափոքր նեղություն պատճառվի, ապա ահեղ դատաստանի ժամանակ դրա պատասխանատվությունը կրնին տիրա-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 543

²⁷ Նույն տեղում, էջ 532։

²⁸ M. Akdag, նշված աշխատությունը, էջ 539։

²⁹ Նույն տեղում։

³⁰ Նույն տեղում, էջ 331։ (Bu bid'at seyiyeyi Sinan Paşa etmiştir, cevabını ahirette vere")

³¹ Նույն տեղում, էջ 333։

կալի և ոչ թե նրա պաշտոնյաների: Վրա և Եփրատկալը չի կարող արգարանալ տիեզերքի տիրոջ առջև ասելով՝ «Ես իմ հպատակներին հանձնել էի այս մարդկանց: Յրաից սառսուած ձնշվածների հոգոցները խորտակում են տները, իսկ կեղեքվողների արատասուքները խեղդում են զայսրովայունը կորստյան ալիքների մեջ: Անհավատությունից աշխարհը չի կործանվի, այլ կանգուն կմնա, իսկ բռնությունից նա չի կանգնի»³²:

Իր հերթին պատմագիր Մ. Սելանիկին խիստ մոայլ է նկարագրում 16-րդ դարի վերջում Օսմանյան կայսրության մեջ ստեղծված դրությունը: «Պետության նահանգներում,—գրում է նա,—արտակարգ հարկերը հպատակ ժողովրդին հասցրին այն բանի, որ նրա համար զգվելի դարձավ այս աշխարհը և այն ամենը, ինչ գտնվում է այնտեղ: Սիփահինները 20 տարուց ավել է, ինչ զբաղված են կրոնի, թշնամիների գեմ պատերազմով, և քանի տարի է ահա, որ արևելյան նահանգները տանում են պատերազմի ծանրությունը... կառավարիչներն ու դատավորները զգվեցրին երկրի հպատակներին. մեկը մյուսի հետևից անվերջ կրկնվում են սուլթանական միեկնույն հրատապ հրամանները. «Թող գանձեն ավարիդ, նյուզուլ և կյուրեկչի կամ դրանց փոխարենը»: Օտարները (էջնեփինները) [մտնում են] տնից տուն և խեղճերից ու չունեւորներից վերցնում են 300-ական ալլա, և սակայն [այդ եկամուտներն] ամբողջությամբ չեն մտնում պետական գանձարանը, և [դրանց մի մասը] բաժանվում են դատավորների, նախնիների և շավուշների միջև: Իսկ խարաջ վճարող հպատակներից, ահա, արդեն բունի տարի է «բեդելի համբ» («գլխու փոխարեն») — Մ. Զ.) «ավելացում նոր գլխահարկի վրա», «ավելացում դահակալման առթիվ» անուններով հարկադրում են վճարել 300-ական ալլա»³³:

16-րդ դարի վերջին տասնամյակներին վերաբերող հայկական աղբյուրները բացահայտում են հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Արևմրդյան Հայաստանում: 1594 թ. Աստվածատուր Լպիսկուպուր գրում է. «...այսմ ամի թւին Ռեֆ (—1594 թ.) բաղում հարկապահանջութիւն եղաւ ի թաղատրէն և այլ ամենայն զաւրացն նորա, որ անուն ծանր է մեզ գրել. բայց ձեզ ամենեցուն յայտնի է. այս տարի մեկ գլուխ դ. ֆլի խարաջ տուին, շատ մարդ ...Նլան ուրացան զբրիստոս աստուածքն մեր և շատ մարդիկ փախստեալ եղեն այսմ

³² „Risale-i, Kocibey“, էջ 17:

³³ „Տե՛ս A. C. Твeртинoвa, Bocстaниe..., էջ 47—48:

յամի յերկրէ յերկիր և ոչ գոյր հանգիստ նոցա. ամենայն գիւղ և քաղաք միապէս էր և այլ բազում հարկ էր ծանր է մեկ գրեւ. մեկ ֆլի որ ժամ հաց եփեին հանց դառն էր ով որ ուտէր ի խելացն կու թափէր և կմաբէր. այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց, ամէն»³⁴: 1593 թ. Մխիթար զպիրը Սերաստիայից գրում է, որ ապրում է «...ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ բազում զարհուրանս և հալածանս կրեմք ի յայլ ազգաց վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»³⁵: Սրապիտն գրիչը Շատախ-Ջերմաձորից 1596 (Ռեֆ) գրում է, որ «...այլա(ղ)գիքն զօրացեալ են ի վերայ քրիստոնէիցս: Հարկապահանջութիւն անհաս է և անհամար. փախստական (եմք) յաշխարհէ աշխարհ»³⁶:

Իսկ 17-րդ դարի սկզբին վիճակն արդեն բոլորովին անտանելի էր դառնում: Խիարայ գյուղից Ղազար գրիչը 1601 թ. գրում է, որ ավետարանը նա գրել է «...ի թազաւորութեան տաճկաց սուլթան Մ(ա)հմադին, որ յաւուրսն նորին այնչափ հալածումն լինել քրիստոնէից մինչև հարբ զորդիս վաճառէին, աւր մեկ կերակուր և սպաս առնէին...»³⁷:

16-րդ դարի կեսերից, երբ աստիճանաբար սկսում է քայքայվել օսմանյան ավատական հողատիրութեան սիստեմը, երբ վերաբաժանվում են հսկայական հողային տարածություններ, ապա Թուրքիայում իր որոշակի դիրքն է գրավում ոչ անվտանգ ծագում ունեցող տիրապետող մի նոր խավ: Չնոք բերելով ընդարձակ հողային տարածություններ այդ խավը, որն հայտնի է «էհլ-ի օրֆ» (ehl-i örf) անունով կատաղի սլայքար է սկսում նախկին ֆեոդալների՝ այսպես կոչված ալանի և էշրաֆի³⁸ դեմ գլխուղում գերիշխանութեան

³⁴ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց, ի Վիեննա, կաղմեց Յակովսոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 517:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 518:

³⁶ Խ. Լալայան, Ցուցակ վասպուրականի հայերէն ձեռագրաց, էջ 747:

³⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 2875, էջ 267ր:

³⁸ Ալաններ էին կոչվում բաղարների, իսկ երբեմն էլ ամբողջ շրջանների կառավարիչները Մ. Դ.՝ Օսոնը նրանց մասին գրում է. «Վարչական գործերում քաղաքի կառավարչին օգնում էին երկու կամ երեք մարդիկ, որոնք ընտրվում էին դավադի ականավոր մարդկանց կողմից ու հաստատվում Բ. Դոան կողմից: Նրանք կոչվում էին «այաններ, նոտարներ» կամ «իշ էրեբի», այսինքն՝ գործակալներ... որոշ տեղերում պրովինցիալ այս պաշտոնը դարձել էր ժառանգական, սակայն միշտ անհրաժեշտություն է եղել, որ նոր այանն ստանա ականավոր մարդկանց համաձայնությունը (les suffrages des principaux habitants), M. d'Ohsson Tableau général de l'empire ottoman, հատ. VII, Paris 1824, էջ 286, էշրաֆ-ներն էլ այանների նման պետական հովատարմատարներն են եղել նահանգներում:

հաստատելու նպատակով: «էհլ-ի օրֆի» մի զգալի մասը կազմում էին վաշխառուները, այսպես կոչված ուրահուրները (ribahurlar): Վերջինները գյուղացիներին փող էին տալիս տարեկան մինչև իսկ 60% շահույթով: Կարիքի մեջ եղած գյուղացին քայքայվում էր, իսկ վաշխառուն՝ հարստանում, հղիանում ու հաճախ զավթում էր գյուղացիների հողակտորները: «էհլ-ի օրֆ»-ի համար հողատիրությունն արդեն հարստության ոչ թե օժանդակ, այլ հիմնական աղբյուր էր հանդիսանում: Նրանք սաստկացնում էին գյուղացիների շահագործումը, դանձում էին կամայական հարկեր ու տուրքեր, զրկում էին վերջիններից ոչ միայն հավելյալ, այլև անհրաժեշտ արտադրանքի զգալի մասից: Աստիճանաբար այդ հողակտորները նրանք դարձրին իրենց «հայրենիք»-ները, որը կապված չէր պետության նկատմամբ ո՛չ ղինվորական և ո՛չ էլ այլ պարտականության հետ:

Վաշխառուները խեղդում էին ժողովրդին պարտքերի տակ: 1584 թ. (991 թ. հ.) Ամասիայի դատավորին ուղղված սուլթանական մի հրովարտակից իմանում ենք, որ Զափալօղլու Հաջի Մեհմեդ կոչված վաշխառուն կարողացել է կուտակել 30.000 ոսկի (ֆլորի) ու անհաշիվ շարժական ու անշարժ գույք³⁹: Պարտքերը շմարելու ղեկավարում, պարտապանները կորցնում էին ամեն ինչ, մինչև իսկ իրենց անձնական ազատությունը: 1602 թ. Բոխասթից եղած մի բողոքում նշված է. «Պարտքով վերցրած գումարը աղբատնի ի վիճակի չէ վճարելու: Ուստի այգալիսիների մեծ մասի այգին ու պարտեղը, անասուններն ու հողերը զավթվում են»⁴⁰:

Վաշխառուների ամենամեծ զոհերը մարաբա գյուղացիներն էին: 16-րդ դարի վերջերից այս ինստիտուտը, բոտ երեւելթին, տարածված է եղել հատկապես Արևմտյան Հայաստանի հարավում և հարավ-արևմտյան շրջաններում: «Մուրաբայություն» կամ «մարաբայություն» կոչված այս ինստիտուտը վաշխառության կողմից հետևելով ձևով էր շահագործվում. գյուղացին պարտք էր վերցնում վաշխառուից ու իր տրամադրության տակ եղած հողը, անասունները, այգին ու պարտեղը գրավ էր դնում նրա մոտ և պարտավորվում էր տարեկան ամենցրած բերքի կեսը նրան հանձնել: Իհարկե բաժանման ենթակա բերքի մեջ չէր մտնում տասանորդը (ուշրը), չիֆթի հարկը և այլն:

Նման պայմաններում կիսարաբությունը ինչքան էլ հարատևեր, գյուղացին երբևէ չէր ազատվում իր պարտքերից: Եթե գյուղացին

³⁹ M. Akdag, նշված աշխ-ը, էջ 353:

⁴⁰ Նույն աեղում, էջ 367:

հրաժարվելի կիսարարության սկզբունքից, ապա այդ դեպքում նրա ամբողջ ունեցվածքն անցնում էր վաշխառուի ձեռքը: Փաստորեն գյուղացին դառնում էր վերջինի ստրուկը: Ահա և մարաբա ինստիտուտի մասին հիշերեյի 1042 (1632—1633 թթ.) վերաբերվող Մ. Ակդաղի հրատարակած վավերագրերից մեկը, որն ավելորդ չենք համարում թարգմանաբար մեջբերել այստեղ. «Սա է խարպուտի (խարբերդի) ենթակա Կեսրիկ գյուղի բնակիչներից Վարդանը... որդին ու եղբոր տղան Սևմիկը և Մուշեղը և Դավիթի որդի Կոկիսը շարիաթական դատարանում խարպուտի Կասաբայի բնակիչներից էլհաջ Ջաֆերի որդի Հասան Չելեբիի ներկայությամբ մեկ-մեկ խոստովանեցին, որ կարբեի գրգամմար այս Հասան Չելեբուց վերցրել ենք երեք հարյուր ութսու զուրուշ ու փոխարենը նրա համար դարձել ենք մարաբաներ. ցանքսի ենթակա գարու ու ցորենի կեսը հիշյալին է պատկանում, իսկ մյուս կեսը մերն է. մեր մուլք հողերում ինչ որ մշակենք բերքի ժամանակ տասանորդը դուրս գալուց հետո կես առ կես սկզբունքով բերքը պիտի բաժանենք... եվ մեր տրամադրության ներքո գտնվող ունեցվածքն ու մուլքերից նրա մոտ գրավ դրեցինք և երաշխավորեցինք նրան այն մասին, որ եթե երբևիցե կամենանք դուրս դալ մարաբայությունից, ապա դա հնարավոր է միայն հիշյալ Հասան Չելեբուն երեք հարյուր զուրուշ գումարը լրիվ վճարելուց հետո...»⁴¹:

Նման պայմաններն էին, որ ստիպում էին գյուղացուն թողնել իր հողակտորը (չիֆթլիկը), մեկնել քաղաք՝ ու վարձվորություն (irgadlık) անել կառավարական հիմնարկներում ու շինարարությունների վրա: Ընդհանրապես գյուղից փախչողներին անվանում

⁴¹ M. Akdag, *Նշված աշխ.-ը, էջ 36* «Budur ki kasaba-i Harput muza-fâtinden karye-i kesrik sâkinlerinden Vartan veled-i... ve karındaşı oğlu Semik ve Muşih ve Kokis veled-i David meclis-i şer’de kasaba-i Harput sâkinlerinden Hasan Çelebi bin Elhac Cafer muvacaheşinde her biri ikrar ve itiraf edüp dediler ki işbu Hasan Çelebiye vacib-ül edâ üçyüz riyalî kuruş verecek deynimiz olup mukabelesinde kendüye muraba’a olduk ki arpa ve bugday’in nısıf tohumu mezburun olup ve nısıf-i ahiri bizim olup kendü mülk tarlalarımızda her ne ziraat edersevuz harman zamanı humsu çıktıktan sonra münâsafa üzere taksim edecek olduk... ve tasarrufumuzda olan emvâl ve emlakımızı yanında rehin ve vaz’eyledik ve hem birbirimize kefil-i bil-mâl dahtı olduk her ne zaman murâbaalıktan çıkarsavuz meblag-i mezbur olan üçyüz kuruşu bî’t—teman mezbur Hasan Çelebiye edâ edüp bâdehû çıkacak olduk... Evasit-i Zilkade 1042 (Diyarbakır müzesi, Harput sc № 386, էջ 134):

էին «չիֆթբոզաններ» (çiftbozanlar), այսինքն՝ չիֆթբ բայբայոդներ: Այդ պրոցեսն սկսվել էր դեռևս շատ ավելի վաղ, քան մեր ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող ժամանակաշրջանը: Այդ մասին Էն վկայում 0. Բարկանի հրատարակած կանոննամաները, ուր հանդիպում ենք չիֆթբոզանների մասին բազմաթիվ հոդվածների⁴²: Չիֆթբոզանների մի զգալի մասը դառնում էին ուղղակի ձամփա կտրող ավադահներ, որոնք գործում էին ամեն տեսակի հանցագործություններ: Այս մարդկանց անվանում էին նաև լելենդներ (դատարկապորտ թափառաշրջիկներ): Սրանք դարձել էին մի սոսկալի պատուհաս ժողովրդի գլխին: Հենց այս դատաբկապորտ քալառաշրջիկներն էին, որոնք դարձան ջալալի ապստամբների հիմնական ուժը: Եվ պատահական չէ, որ հայ մատենագրության էջերում ջալալիներ անվանվել են «զօրպայք լիտիք», «եւուլակք», «զոդք աւադակք» և այլն:

Ջալալիների ապստամբությունների նախօրեին չիֆթբոզանները, լելենդները և Առ. Դավրիժեցու մոտ մատնաշված սուլթանները⁴³ մի իսկական զենք էին դարձել այս կամ այն ֆեոդալի ձեռքին: Նրբեմն 100—200 հոգուց բաղկացած ու ֆեոդալների կողմից վարձակալված այդ ավադահախմբերը ունենալով իրենց տիրոջ՝ ֆեոդալի հրամանը, հարձակվում էին հարևան ֆեոդալի իրավասության ներքո գտնվող տեքիտոքիայի վրա ու զբաղվում կողոպուտով: Նրանց կրթման օգտագործում էին նաև կառավարական պատժիչ ջոկատներ-

⁴² O.L. Barkan, Kanunlar, էջ 56, 65, 76, 87 և այլն:

⁴³ Առ. Դավրիժեցի, էջ 632: Սուլթանները (բառացի մուսուլմանական դպրոցում՝ մեդրեսեում սովորողները) հիմնականում գյուղացու երեխաներ էին, որոնք իրենց ծնողների կողմից հանձնվել էին մուսուլման հոգևորական հիմնարկները կրթություն ստանալու նպատակով: Դյուղերում տնտեսական վիճակն ստիպում էր ծնողներին իրենց երեխաներին մասսայաբար հանձնել մուսուլման հոգևորականների ձեռքը: Տարրական կրթություն ստանալով, սուլթանները դուրս էին գալիս դպրոցներից ու նորից լրացնում հարկատու գյուղացիության շարքերը: 16-րդ դարի վերջին տասնամյակներում թուրքական գյուղում տիրող աղքատության պայմաններում, նրանք կազմում էին ավադահախմբեր ու զբաղվում կողոպուտով: (տե՛ս M. Akdag՝ նշված աշխատությունը, էջ 379—380):

Հետաքրքիր է այստեղ նշել, որ 1601 թ. գրված մի հիշատակարանում գրիչ Գրիգորը երիտից սուլթաններին նույնացնում է ջալալիների հետ: Գրիչը նշում է, որ ավետարանը գրված է. «...ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք ի յանօրինաց, եւս առաւել ի սովոյ, որ ԹՔ (900) դրամ ալիւր Թ ինը, փառայ գնէինք. ու յիտոյ եւս այս նեղութեանց, այլ շար յարեաւ ի վերայ, որ շար ազգն սօղրիցն եկն ի վերայ նորաշէն եկեղեցեաց (ընդգծումը մերն է.—Մ. Զ.)» Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 4515, էջ 355:

րի դեմ այն ժամանակ, երբ տվյալ ֆեոդալը չէր ենթարկվում պետութեանը, ասենք պաշտոնազրկող սուլթանական հրաման ստանալու դեպքում:

Հետաքրքիր է նշել, որ Աղարիա Սասնեցին հենց այս հանգամանքի մեջ է տեսնում ջալալիների ապստամբությունների հիմնական պատճառը, գրելով հետևյալ չափածո տողերը.

«Եւ փաշայից սանճախ տրեալ
յորմէ խընդամբ Էղեն զնացեալ:
Եւ յիտ սակաւ աուրց անցեալ,
կրկին դայն տեղն ալլոց տրեալ:
Եւ նա զընացեալ զնա հալածեալ,
և ի թախտէն ըզնա հանեալ.
Իսկ նա Էղև յոյժ աատանեալ,
յամենեցուն անարգ թրեալ:
Վասն այն եղև ապստամբալ,
յիւրմէ մեծէն զրուխ քարշեալ»⁴⁴:

Սակայն ամենից շատ աչգ «ալտուղախամբերն» օդտադործում էին հատկապես քրիստոնյա հարուստ վաճառականներին կողոպտելու համար⁴⁵:

Այս բոլորը վերջնականապես կազմալուծում էին երկրի տնտեսությունը և օսմանյան պետությունը դնում անելանելի փախուղու առաջ:

Քայքայված երկրագործությունն այլևս ի վիճակի չէր բավարարելու երկրի ներքին կարիքները: Սովի ահարկու վտանգը ջալալիների ապստամբության նախօրեին դարձել էր միանգամայն ռեալ փաստ: Երկրագործության համար միանգամայն պիտանի հսկայական հողային տարածություններ վերածվել էին մարգագետինների: Հենց այս ժամանակաշրջանում է, որ խիստ ավելանում են հարավային ու հարավ-արևմտյան Հայաստանում քոչվորական և կիսաքոչվորական ցեղերի քանակը⁴⁶:

Կառավարությունը չէր կարողանում ապահովել ոչ միայն խոշոր քաղաքների, այլև մինչև անգամ մայրաքաղաք Պոլսի պարենավորումը՝ ղյուղատնտեսական մթերքներով: Պետությունը հատուկ

⁴⁴ Տե՛ս Աղարիա Սասնեցույ, Ողբ ի վերայ հարուստ արևելեան դատառացի և աշխարհին հայոց ի ձեռաց ճկլախանց, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 326:

⁴⁵ M. Akdag, նշված աշխատությունը, էջ 384—385:

⁴⁶ Տե՛ս՝ Ahmet Refik, Anadolu'da Türk aşiretleri, էջ 13, 19, 24 և այլն:

զինված ջոկատներ էր ուղարկում հեռավոր նահանգները պարենամթերք հավաքելու: Սակայն գյուղացիները հաճախ չէին ենթարկվում սուլթանական հրովարտակներին ու տեղ-տեղ ընդհարվում էին ուղարկված զինախմբերի հետ, որոնք մեծ մասամբ բաղկացած էին լինում ենիչերիներից⁴⁷:

Ջալալինների ապստամբություններին նախորդող՝ 1573, 1574, 1575, 1576, 1583 թվականները եղել են իսկական սովի տարիներ⁴⁸: Այդ տարիներին կառավարական զինված ջոկատները մտնում էին գյուղերը և բռնադրավում գյուղացու վերջին ունեցվածքը: Մի շարք վավերագրերի համաձայն, հնգապատիկ, տասնապատիկ զներով պետական պաշտոնյաները վաճառում էին գյուղացուն հենց նրա ձեռքից խլված պարենը⁴⁹:

Փաստորեն մինչև 1595 թ., այսինքն՝ Ջալալինների ապստամբության սկիզբը Մ. Ակդաղի ասելով «Անատոլիան (իմա՝ Փոքր Ասիան—Մ. Ջ.) ամբողջությամբ սովի մեջ էր»⁵⁰:

Սոսկալի պատուհաս էին դարձել ժողովրդի զլխին համաճարակն ու բնական աղետները՝ պարբերաբար կրկնվող երկրաշարժերը: 4 սեպտեմբեր 1615 թվակիր իր նամակում իտալացի ճանապարհորդ Դեկա Վալլեն նշում էր, որ «համաճարակը համարյա մշտապես թագավորում է...» Թուրքիայում⁵¹ ու խլում տարեկան հարյուր հազարավոր մարդկային զոհեր⁵²:

⁴⁷ Չայ և օտար աղբյուրների վկայությամբ ենիչերիների կողմից խաղաղ բնակչության նկատմամբ կատարված կամայականությունները չափ ու սահման չեն ունեցել: Եվ պատահական չէ, որ Գր. Դարանաղցին «ենիչերի» բառը թարգմանում է «նոր չարիք» (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, էջ 108):

1592 թ. էրզրումի ու նրա շրջակայքի բնակչությունը ոտքի է կանգնել ու թույլ չի տվել, որ պետական պաշտոնյաները ենիչերիների հետ միասին կողոպտեն նրանց ցորենի ու գարու վերջին պաշարները: Կառավարությունը ստիպված է եղել ւրացուցիչ դրրե ուղարկել էրզրում ու ձեռքի հանդուգն բմրսատներին (տե՛ս I.H.Danışmend, նշվ. աշխ.-ը, հատ. II էջ 12):

Հիշերթի 1000 թվականին (1591—92 թթ.) հարկահավաքման ժամանակ բնկլերբեկ Իրրահիմ փաշայի կողմից ցուցաբերած չափից դուրս դաժանության պատճառով ապստամբություն բռնկվեց նաև Դիարբեքիլում (տե՛ս Asaf Halef Celebi Nâima, Istanbul, 1953, էջ 19—20):

⁴⁸ M. Akdag, նշված աշխ.-ը, էջ 491:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 403:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 405:

⁵¹ Voyages de Pietro della Vallé, Rouen MDCCXIV, էջ 70:

⁵² Վասն այն սաստիկ մեծ սով եղեալ,

Եւ հաց ուրէք չեղև գրտեալ,

Զի լիտր մի հաց տասն ոսկի լիալ,

Եւ դայն ոչ եղև գրտեալ»:

Խոսելով այդ տարիներում տեղի ունեցած երկրաշարժերի մասին, Առ. Դավրիժեցին գրում է. «Թուին Ռ՝Գ (1583) շարժ եղև յնդրնական, յունիսի ժն քաղաքն առհասարակ փլավ. ժն այր և կին մեռան: Եթև մարդ այլ ի ներքև հողոյ մնաց, չորս կիսամահ հանեցին, որն ապրեցաւ՝ որն մեռաւ և որն սախաթ մնաց»⁵³: 1598 թվականին մեծ երկրաշարժ է տեղի ունենում Ամասիայում և Չորումում⁵⁴:

Գյուղացիները մեծապես տուժում էին նաև համաճարակի հետևանքով իրենց անասունների մասսայական կոտորումից. «Թվ. ՌեԴ (—1595),—գրում էր Գր. Դարանաղցին,—արջառաց չորքոտանեաց մահն անկաւ և տարածեցաւ յարեւելից մինչև ի մոտս արեւիս: Եւ նեխեցաւ երկիրն ի դիշոյ հոտոյն, որ ամառային էր եղանակն...»⁵⁵: Սրեմտյան Հայաստանի վանքերից մեկի արեղա գրիչ Սվետիսը 1596 (ՌեՆ) թվականին, որպես ականատես գրում է. «...ի թուականիս հայոց ՌեՆ (1596) ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ յայսմ ամի խաշանց մահ էրեկ, բազում տաւար հատաւ վտան ծովացեալ մեղաց մերոց»⁵⁶:

Այսպիսով, 16-րդ դարի վերջին տասնամյակներին Թուրքիայում հաստունանում էին այն պայմանները, որոնք 17-րդ դարի նախաշեմբին ծայր տվեցին ջալալիների ապստամբություններին:

Ջալալիների ապստամբությունների պատճառը թաքնված էր օսմանյան պետության սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած խորը փոփոխությունների հիմքում: Ժամանակագիրները և մասնավորապես Գր. Դարանաղցին սուլթանի թուլամբությամբ ու վեղիրների կաշառակերությամբ էին բացատրում ապստամբության պատճառները: Սակայն նրանք նկատել են ուշագրավ փաստեր, որոնք կասկած չեն թողնում, որ ապստամբության հիմքում ընկած են եղել սոցիալ-տնտեսական պատճառները: Այսպես, օրինակ, Գր. Դարանաղցին գրել է. «Եւ այս Սուլթան Մուհամմատիս (խոսքը Մեհմեդ 3-րդի (1595—1603 թթ.) մասին է—Մ. Գ.) թոյլամորթ լինելոյն և անփութ առնելով աշխարհացն, որ ամենայն իշխանք և դատաւորք և դօրք և վօրականք և բազումք ի ռամիկ վօրացն և ի շինականացն նեղեալ յանիրաւ դատաստանէ թաղաւորին և վաղիրացն, որ կաշառովք տալին զիշխանութիւն գաւառապետութեանց և աշխարհակալութեանց և դատաւորութեանց, և տակաւին դեռ ի տե-

⁵³ Առ. Դավրիժեցի, էջ 631 և հետ:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 632:

⁵⁵ Գր. Դարանաղցի, էջ 24:

⁵⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 4515, էջ 416:

զին ոչ էին հասնալ, մանզուլ (պաշտոնազուրկ) առնէին և զտեղի նորա այլ ումեմն տալին: Եւ յորժամ յետինն դայր, առաջին եկեալ շտայր մտանելոյ և նստելոյ ի տեղին և երկորքին մարտնչէին ընդ միմեանս ի վերայ տեղւոյն: Եւ զօրաժողով լինէին, ի հողագործ բռամկաց ժողովէին և մեծ բանակ լինէին. ևս այնպէս լինելով աստամբը՝ եղեն ամենեքեան և թագաւորէն և եղեն ջալալիք»⁵⁷:

Խոսելով Զալալիների աստամբությունների նախագրչայների մասին, չի կարելի աչքաթող անել և հետևյալ կարևոր մտնետը. այդ շարժումը լինելով, ըստ էության սոցիալական, միաժամանակ կրօնական շղարշով պարուրված ժողովրդա-ազատագրական շարժման որոշակի երանգ է ունեցել: Զալալի հրոսակախմբերին միացել են հատկապես շիա դավանանքին պատկանող մուսուլման բրդերը, և ոչ միայն նրանք, այլև թուրքերի դավանակից արարները: Երեմիա Զեկերին նշում է, որ ջալալիներին հետևում էին «Մարք-արա-պիկը»⁵⁸: Քյաթիր Զեկերին ակնարկելով շարժման մեջ քրդերի մասնակցության մասին, գրում է. «Երբ զինվորները էնգերուսի (Հունդարիայի) նվիրական պատերազմին գնացին, անգիտակից թուրքերից և խավարամիտ քրդերից մի շարք ավազակներ, հպատակությունից դուրս եկան ու բռնեցին դավաճանության և աստամբության ուղին»⁵⁹: Եվ վերջապես չի կարելի աչքաթող անել, պատահականություն համարել և այն, որ աստամբության ղրուխ կանդնած էին ոչ թուրք ծագում ունեցող առաջնորդներ, ինչպիսիք էին Զանփուլագոյլին և այլք:

Այս հանգամանքը բացատրելն այնքան էլ դժվար չէ: Նվաճելով շատ երկրներ և հպատակեցնելով նրանց ժողովուրդներին, թուրքերը չկարողացան, հակառակ իրենց կամքի ու ցանկության, լուծել իրենց մեջ տեղական ժողովուրդներին ամբողջովին: Հպատակեցված ժողովուրդները թուրքերին դիտում էին որպես սոսկ զավթիչների ու կեղեքիչների: Եվ ահա, 16-րդ դարի վերջերին հպատակ ժողովուրդների դաժան ու աներևակայելի շահագործումը խոր դայրույթ ու վրդովմունք առաջացրին թուրք զավթիչների նկատմամբ: Բռնատիրվածները միայն պատեհ առիթ էին փնտրում աստամբելու և ներկայացավ այդ առիթը: Օսմանյան կենտրոնական պետական ապարատի թուլացման պայմաններում նվաճված ժողովուրդները

⁵⁷ Դր. Դաբանադյի, էջ 14:

⁵⁸ Երեմիա Զեկերի. Պատմութիւն համառօտ Դճ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 85ա:

⁵⁹ Kâtip Çelebi, Fezleke, հոտոր Ա, էջ 127—128.

ասլի կանգնեցին ու փորձեցին թոթափել թուրքական ատելի լուծը: 1595—1601 թվականներին ապստամբեցին վալաքները, Միքայել քաջ վոյեվոդը անկախություն էր հռչակել Վալաքիայում իր իշխանության ներքո միացնելով նաև Մուդավիան ու Տրանսիլվանիան⁶⁰: 1606 թ. Կիպրոսում 80.000 հույներ ապստամբության դրոշ պարզեցին, բայց շուտով ճնշվեցին⁶¹: Այդ նույն թվերին հատկապես մեծ ապստամբություն բարձրացրեց Լիբանանի ժողովուրդը⁶²: Այս շարժումները համընկնում էին ջալալիների ապստամբությունների հետ: Անշուշտ սխալ կլինեք անգիտանալ այդ երկու շարժումների մեջ հղած օրգանական կապը: Մյուս կողմից բրդերի շարժումները նույնպես դնում էին ուղղակիորեն ջալալիական շարժման գրոշի ներքո: Զպիտի մոռանալ և այն, որ 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին ամեն մի հակապետական շարժում համարվում էր ջալալիական:

Քրդերի շարժումը սակայն համընդհանուր և եթե կարելի է այդպես ասել համացենդային բնույթ էր կրում: Առանձին բուրդ ֆեոդալները ոչ միայն չէին հովանավորում ջալալիներին, այլև որոշ թշնամանքով էին վերաբերվում կամ ուղղակի մարտերի բռնվում նրանց հետ: Այսպես, Աղարիա Սասնեցին խոսելով ումն ջալալի ղեկավարներից մեկի՝ Իպրիմ պեկի (ըստ երևույթին Իրրահիմ բեկի—Մ. Զ.) Մուշում կատարած ավերածությունների մասին գրում է.

«Եւ երկրորդին Իպրիմ պեկ լեալ,
որ ի Ղուփայ էր նա ելեալ,
երեք հազար զարբս կալեալ,
եւ զամս վեց դՄուշ աւերեալ:

Այնուհետև խոսելով Իպրիմ բեկի կատարած ավերածությունների ու կողոպուտների մասին, նա շարունակում է.

Իշխան տեղւոյն որ էր տիրեալ,
Շարաֆ անուն էր կոչեցեալ
երեք անգամ հեծեալ բերեալ
եւ ընդ նմա պատերազմեալ»⁶³:

⁶⁰ Th. Lavallée, Histoire de l'empire ottoman, Paris, 1855, էջ 275—278:

⁶¹ Գր. Գաւաճաղցի, էջ 98—100:

⁶² Th. Lavallée, նշված աշխատությունը, էջ 46:

⁶³ Ագարիա Սասնեցի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 332:

Արդ՝ նորից անդադարողները Հյուսամասուղիներ, Դանիշմենդի և այլ ժամանակակից թուրք պատմաբանների ջալալիների ապստամբություններին տրված մեկնություններին: Իր անդում ցույց տվեցինք, որ վերոհիշյալ հեղինակների բացատրությունը միտումնավոր է ու սխալ: Մեր կարծիքով Ա. Ս. Տվերիտինովան անհարկի տուրք է վճարում թուրք ժամանակակից հեղինակներին, երբ գրում է. «Պարզ է, որ բնիկ թուրք ֆեոդալները չէին կարող հանգիստ կերպով հաշտվել պետության ղեկավարման շրջանակից դուրս մնալու, իրենց իրավունքների ու արտոնությունների ուղուբայացիայի գաղափարի հետ. դա հասցրեց այն բանին, որ նրանք օպոդիցիայի մեջ մտան սուլթանական կառավարության նկատմամբ:

Այդ օպոդիցիան ճամբարին,—շարունակում է նա,—նախ և առաջ հարում էին մանր ու միջին ֆեոդալները, որոնք չունեին այնքան տնտեսական ու բաղաքական ուժ, որպեսզի կարողանային պաշտպանել իրենց, և դրա համար էլ ավելի շուտ, քան ուրիշները, նրանք սկսեցին դուրս մղվել իրենց տոհմական տիրույթներից»⁶⁴:

Զմամարտություն է, որ մանր ու միջին ֆեոդալները գտնվում էին օպոդիցիայի մեջ սուլթանական կառավարության նկատմամբ, որը պաշտպանում էր խոշոր ֆեոդալների շահերը ու հանգիստնում էր վերջինների հենարանը: «Թվին Ռեհ (1595),—պատմում է անանուն տարեգրողներից մեկը,—մեռաւ սուլթան Մուրատն և նորա որդի իւր սուլթան Մահմատն, որ է այժմ ի մերում ժամանակի, որ կատաղի և մոլեգին է դարձեր, գրեթե չկա թագաւոր... դատաստանն բարձեալ է և ոչ կայ քննութիւն և իրաւունս զրկելոյ, զի դարձեր են իբրև ձկունս մեծամեծս որ զգոքունս կլանեն... Թուի թէ լցեալ է Հափ մեղաց դոցա, զի կարի շփոթեալք են, զմիմեամբք ելանելովն աշխարհի, և կուտեն զմիմեանս առանց օտար թշնամեաց, ալ թշնամիք են առ ընտանիք իւրեանց...»⁶⁵:

Իսկ ո՞վքեր էին այդ մանր ու միջին ֆեոդալները՝ «բնիկ թուրքերը»: Ենթադրենք մի բուլե, թե խոշոր ֆեոդալների մեծ մասը ոչ-թուրքական ծագում ունեցող, ինչպես Ի. Դանիշմենդը կասեր «ղեմլշիրմն»-ներ են: Եվ իրոք դա այդպես է: «Լինի պալատում, լինի կայսրության մեջ պաշտոններ ունեցողները ընդհանրապես դուրս են եկել պատերազմում գերվածների երեխաներից, և իրենց մոր ձեռքերից ինք տասը տարեկան հասակում խլված երեխաներ

⁶⁴ А. С. Тверитинова, Восстание Кара Языджи..., էջ 45:

⁶⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 273. էջ 66ր—67ա:

են»⁶⁶,—գրում է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն: Կոշիբեյի, ինչպես և թուրք մյուս պատմագիրների հաղորդած տեղեկություններից մենք արգեն դիտենք, որ խոշոր ֆեոդալների հողերը վերաբաժանում էին իրենց ազգակիցներին ու գաղափարակիցներին: Մյուս կողմից, մենք արգեն տեսանք, որ հակառակ խոշոր ֆեոդալների կամքի, հողերն անցնում էին նաև էհլ-ի Օրֆի ձեռքը, որը հենվելով վաշխառուական կապիտալի վրա պայքարում էր խոշոր ֆեոդալների դեմ կուլ չգնալու նպատակով: Մ. Ակդագի ուսումնասիրությունից երևում է, որ մանր ու միջին ֆեոդալների զգալի մասը կազմում էին հիմնականում ենիշերինների սոլայական կազմը և նախկին պետական զանազան պաշտոնյաները⁶⁷: Հանրահայտ է, որ ենիշերինները նույնպես ծագումով թուրքեր չէին: Այսպիսով, դուրս է գալիս, որ «գեվլշիրմե» խոշոր ֆեոդալները պայքարում են նույն «գեվլշիրմե» մանր ու միջին ֆեոդալների դեմ: Ակնհայտ է, ուրեմն որ այսպես կոչված «բնիկ թուրք ֆեոդալները» թուրք հեղինակների մոլի ազգայնականութամբ թունավորված երեակայության արդյունք են: Զալալիների ղեկավարներից մեկի մասին աղբյուրներում ասված՝ «թիւրքճէ պիլմեզ» (թուրքերեն չիմացող): Զի բացառված այն, որ այդ մեկը եղած լինի «գեվլշիրմե» ֆեոդալ⁶⁸:

Օսմանցի ֆեոդալների միջև ծավալված պայքարը գնում էր ոչ թե ազգային, այլ դասակարգային հողի վրա: Ոչ մի քննադատություն չի կարող դիմանալ, այսպես կոչված «բնիկ թուրք ֆեոդալներին» որպես թուրք գյուղացիության շահերի արտահայտիչներ ներկայացնող տեսակետը: Իրականության մեջ դասակարգային պայքար էր գնում մի կողմից գյուղացիության և տեղական ֆեոդալների, իսկ մյուս կողմից վերջինների և կենտրոնական վարչության միջև: Այդ պայքարում հաղթող էին դուրս գալիս խոշոր ֆեոդալները, քանի որ նրանց ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ ռազմական ուժը: Այդ բոլորի հետևանքով «Նրանց (իմա՝ խոշոր ֆեոդալների—Մ. Ջ.) մեջ կան մարդիկ,—գրում է Կոշիբեյը,—որոնք ունեն 20—30 և անգամ 40—50 մեծ ու փոքր ավատներ»⁶⁹:

⁶⁶ J. B. Tavernier, Nouvelle relation de l'intérieur du sérail, Amsterdam, 1678, էջ 2—3

⁶⁷ M. Akdag, նշված աշխատությունը, էջ 371 և հետո

⁶⁸ Տե՛ս երևիա Չելեբի. Պատմության համառոտ ԴՃ տարալ սոմանցոյ ըա-գաւորացն, ձեռ. № 1675, էջ 881:

⁶⁹ В. Д. Смирнов, Кочибей Гомюрджинский էջ 124:

Արդ, որոնք էին ջալալիներ ի ապստամբությունների նախադրյալները.

ա) Օսմանյան ֆեոդալական հողատիրության մեջ առևտրավաշխառուական կապիտալի ներթափանցման հետևանքով առաջացած օսմանյան հին ռազմա-ավատական սիստեմի քայքայումը, որը կենտրոնական պետությանը զրկում է հողերից ստացվող հրակայական եկամուտներից, որի զգալի մասն անցնում է վաշխառուներին և կապալառուներին:

բ) Կապիտալիզացիաների միջոցով Եվրոպայի, ինչպես նաև մասամբ արևելյան երկրների հետ ունեցած առևտրական հարաբերությունները քայքայիչ ազդեցություն են թողնում Թուրքիայի ընդհանուր տնտեսության վրա: Չտեսնված անկում է ապրում ինչպես արհեստագործական, այնպես էլ գյուղատնտեսական մթերքների արտագրությունը: Պետությունը կանգնում է ֆինանսական լուրջ ճգնաժամի առաջ:

գ) Օսմանյան ավատական հողատիրության սիստեմի քայքայումը հասարակության տիրապետող խավերի մեջ առաջ է բերում նոր փոխհարաբերություններ: Եթե մի կողմից խոշոր ֆեոդալները ձգտում են զրկել մանր ու միջին ֆեոդալներին իրենց ավատական տիրույթներից ու իրավունքներից, ապա մյուս կողմից հասարակության մեջ իր որոշակի տեղն է գրավում ոչ-աղնվական ծագում ունեցող տիրապետող մի նոր խավ (էհլ-ի օրֆ), որն իրեն հակադրում է խոշոր ֆեոդալներին: Այդ երկու խավերի միջև ծավալված պայքարը հետզհետե թուլացնում է օսմանյան կենտրոնական պետական ապարատը:

դ) Պետության տնտեսական ու ֆինանսական դժվարությունները ամենաժանր կերպով անդրադառնում են երկրի բնակչության և հատկապես հպատակ ոչ-մուսուլմանների, ի թիվս որոնց հայերի վրա: Խիստ ավելանում են հարկերն ու տուրքերը. ֆեոդալների կամայականություններն անցնում են ամեն մի սահման: Գյուղացիությունը քայքայվում ու ապագասակարգայնանում է: Գյուղացիների մի զգալի մասը վերածվում է չիֆթբոզանների, լեվենդների, սուխտանների, որոնք դառնում են իսկական չարիք և պատուհաս ժողովրդի, նախ և առաջ հպատակ ոչ-մուսուլման ժողովրդի զինին: Սրանք հետագայում կազմում են ջալալիների հիմնական կորիզը:

ե) Հարկերի ու տուրքերի խիստ ավելացումը ոտքի են հանում հպատակ ժողովուրդների մի մասին Ասիայում և Եվրոպայում: Այդ շարժումները թուրք զավթիչների առեղի լծից ապատագրվելու նույն-

տակ էին հետապնդել: Շարժումների մի մասն ընթացել է ջալալի-ների դրոշով (շիա բրդեր): Հետևաբար շարժումն իր դարդացման որոշ աստիճանում ուներ նաև ժողովրդա-ազատագրական բովանդակություն:

դ) Երկրի ներսում եղած ծանր կացությունը բարդանում է և նրանով, որ կայսրությունն այս ժամանակ վարում է պատերազմ երկու ճակատում, արևելքում՝ Իրանի հետ (1578-ից մինչև 1639 թիվը), իսկ արևմուտքում՝ Ավստրիայի հետ (1593-ից մինչև 1600 թիվը): Հատկապես եվրոպական ճակատում Թուրքիան կրում է պարտություն պարտության ետևից: Այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունն անկում է ապրում, նրա գլխավոր ռազմական թշնամիները ամրապնդվում են: Եվրոպայում աճում են նոր արտադրա-ուժեր, ծնունդ են առնում բուրժուական-կապիտալիստական հարաբերություններ այն ժամանակ, երբ Թուրքիան մտնում է այսպես կոչված «լճացման ժամանակաշրջանը»: Օսմանյան պետությունը նման պայմաններում գրկվում է իր ամենահիմնական եկամուտի աղբյուրից՝ ռազմաավարից (g'animet):

Վերահիշյալ սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին ծնեցին քաղաքական մի ճգնաժամ, որն իր արտահայտությունը գտավ ջալալիների հոդր շարժումների մեջ:

Օսմանյան պետության վիճակի հետաքրքիր բնութագիրն է թողել 1592 թ. ռուս դեսպան Նաշչոկինը. «Թուրքիայում հիմա ամեն ինչ փոխվել է,— ղեկուցում է նա իր կառավարությանը,— սուլթանը և փաշաները տարված են միայն ընչաքաղցությանը. առաջինը հարստացնում է գանձարանը, բայց թի ինչի՞ համար հայտնի չէ, ոսկին թաքցնում է սուեղուկներում և ոռճիկ չի վճարում ղորբին, որը սոսկալի խոռվք բարձրացնելով մոտենում է արքունիքին պահանջելով դեֆթերարի կամ գանձարանապետի գլուխը: Պետության մեջ ոչ կարգ կա, ոչ արդարություն: Սուլթանը կողոպտում է պաշտոնյաներին, պաշտոնյաները՝ ժողովրդին և ամենուրեք թալան ու ապստամբություններ. չկա անվտանգություն ոչ ճանապարհների վրա՝ ուղևորների համար և ոչ էլ առևտրի մեջ՝ վաճառականների համար: Երկիրը ամայացած է Պարսկաստանի հետ մղած պատերազմի և բռնությունների հետևանքով...»⁷⁰:

⁷⁰ Н. М. Карамзин, История государства Российского, СПб, 1824. Т. X էջ 175 և հետ.: Քաղվածքը վերցված է սկզբ. Ա. Գ. Հովհաննիսյանի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» գրքից, հ. 2, էջ 66:

1599 թ. իտալացի դեսպան Նիկոլո Մոտինոն իր զեկուլյցներում հաշտնում էր հետեւելը. «Այժմ կաշարությունը գտնվում է լրիվ անկման մեծագույն վտանգի մեջ, այդ քանում ոչ ոք չի կարող կասկածել, չեամանավանդ եթե նկատի առնվի նրա բանակի ոչ կատարելագործվածությունը, որպես հետեւանք զինվորների աննշան քանակի, նրանց անհնազանդություն, նաև դրամի պակասություն, արքայի անընդունակության և արտաքին ու ներքին պատերազմների գոյություն: Ահա արդեն քանի տարի է անհաջող պատերազմում է թուրքը (իմա՝ թուրքական սուլթանը) նորին մեծություն կաշսեր հետ, նրան հանգիստ չեն տալիս վրացիներն ու կազակները, օրը օրին պատրաստվում է նրա վրա հարձակվել Պարսիկը (իմա՝ Պարսկաստանը):—Ապստամբեց Կարամանի Հյուսեյն փաշան, իր կողմնակից մեծ թվով զինվորներով: Այս ապստամբությունը, եթե հունգարական պատերազմը շարունակվի, սպառնում է վերջանալ, հույս ունենք, թուրքի ամբողջական կործանումով...»⁷¹:

Առհասարակ պիտի նշել, որ Եվրոպան ու Պարսկաստանը ուշի ուշով հետեւում էին Թուրքիայում տեղի ունեցող ամեն մի իրադրության և պատեհ առիթ էին փնտրում հարձակվելու նրա վրա: Եվ ինչպես հաշտնի է արդեն, Պարսկաստանը օգտագործելով ջալալիների ապստամբությունը ներխուժեց Թուրքիա, հտ խլեց նրանից ամբողջ Անդրկովկասը:

⁷¹ А. С. Тверитинова, Восстание Кара Языджи..., էջ 32:

ԶԱՆԱԼԻՆՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ
ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐՆ ՈՒ ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ջալալիների ամենախոշոր ապստամբությունը բռնկվում է 1598 թվականին՝ Ուրֆայի շրջակայքում: Շարժումը գլխավորել է Աբդուլ Հալիմ անունով միջին դիրքի մի ֆեոդալ, որը ապստամբյան մեջ հայտնի է Կարա Յաղըջի անունով: Այդ ապստամբության համար հիմնական շարժառիթ է հանդիսացել, ինչպես այդ մասին վկայում են թուրքական ժամանակագիրներից մի քանիսը, հետևյալը. խոշոր ֆեոդալների շահերն արտահայտող սուլթանական կառավարությունը փորձել է զրկել վերոհիշյալ Կարա Յաղըջիին իր ավատական տիրույթներից ու իրավունքներից: Ահա ի. Փեչևու հաղորդած հետաքրքիր տեղեկություններն այդ մասին. «Կարա Յաղըջին,—գրում է նա,—հանդիսանում էր Սիվասի սանջակներից մեկի միրիլիվայի կայմակամը (կառավարիչը—Մ. Ջ.): Միրիլիվան [այդ ժամանակ] գտնվում էր արշավանքում: Հիշված սանջակը Ասիթանի² կողմից տրվում է մի ուրիշին, երբ դալիս է նոր միրիլիվայի մուսալլիմը (տեղակալը—Մ. Ջ.): Կարա Յաղըջին թույլ չտվեց, որ նա տիրի [սանջակին]: Երբ միրիլիվան մեծ թվով մարդկանց հետ որոշեց հարձակվել [իր վրա], Կարա Յաղըջին ևս մարդիկ հավաքեց և [նոր] նշանակված միրիլիվային սպանեց: Այնուհետև երբ հայտնի դարձավ, որ հնարավոր է նոր հարձակում իր վրա, նա ապստամ-

¹ «Նախ դարայ նազիջին բազում հեծելօր, որ ի Ռեկե (—1598) թվին ապրստամբեցաւ ի թաղաւորէն» (Առ. Դավրիմեցի, էջ 86, 632):

² Այդպես էր կոչվում Սուլթանական մայրաքաղաքը՝ Ստամբուլը:

բության դրոշ բարձրացրեց և իր շուրջը համախմբեց այդ շրջաններում եղած ավազակներին, լեվենդներին»³։

Այդ ապստամբության հետագա ծավալմանը մեծապես նպաստել է պատմական հետեյալ իրադրությունը։ 1596 թ. հոկտեմբերի վերջին ալթատրիական ֆրոնտում Կերեստեշում (Հաջ Օվա) տեղի ունեցավ մեծ ու արյունալի ճակատամարտ թուրքերի և ավատրոհոնդարացիների միջև, որը վերջացավ թուրքերի հաղթանակով։ Սակայն ճակատամարտի ժամանակ թուրքերի մոտ նկատվել էին մասսայական փախուստի դեպքեր։ Ճակատամարտից հետո, ինչպես այդ մասին վկայում են թուրքական աղբյուրները, Զղալազգե Սինան փաշան երեք օր համընդհանուր քննության է ենթարկել բանակը և տեղն ու տեղը զլխատել է ավել մի շարք ֆեոդալների։ Հետակա կարգով բնդամենը 30.000 հոգի զրկվում են իրենց հողա-կտորներից։ Հատուկ հրամանով կարգադրվում է բոլոր վիլայեթների դատավորներին ձերբակալել և սպանել բոլոր փախստականներին, այսպես կոչված «ֆիրարիներին»։

Մահվան դատապարտված ֆեոդալներն անցան Փոքր Ասիա և բարձրացրին ապստամբության դրոշ։ Շուտով «ֆիրարի» ֆեոդալների շուրջը հավաքվեցին «չիֆթբեղանները», «լեվենդները», «սուխտանները» և առհասարակ սուլթանական կառավարությունից դրժող ու տարրերը։

Եվ այսպես «ֆիրարիները» նոր թափ, նոր շունչ ու լիցքավորում են հաղորդում արդեն սկսված շարժմանը (ի դեպ, նշենք, որ ոչ մի վկայություն չկա այն մասին, որ Կարա Յաղըջին մասնակցած լինի Կերեստեշի ճակատամարտին), որն բնգունում է խիստ վտանգավոր բնույթ սուլթանական կառավարության համար։

Կենսագրական տվյալները Կարա Յաղըջիի մասին աղբյուրներում խիստ սակավ են և երբեմն էլ հակասական։ Ըստ Հյուսամամադինի, Կարա Յաղըջին եղել է՝ «Ուրֆայի շրջաններում բնակվող

³ I. Peçevi, համ. II, էջ 252.

قره یازجی سیواسی آواسندن برنده به میر لویه قائمقام ایری
ومیرلوا عسکرایله سفرد ایری اتقاق سنجایی آستاددن آخره ویرلمیش
میر جددین مسلمی گلدگده قره یازجی ضبست ایترمدی میرلوا
گلیمخک نیاده آدم ایله گلمهسی مقرر اولمنمین قره یازجی نخ
آدم جمع ایتمدی وکلن میر لویای قتل ایتمدی صفره اوزرینه زیادهجه
عسکرایله کلتمک احتمالی او لنجاق نصیان علمی قالدردی وحمله اول
سمتیرین اشتقیلن ولوندن دیر. دی.

⁴ Hüsamuddin „Amasya tarihi“, համ. III, էջ 348, „Urfa dahilinde sâkin kılıçlı aşretli efradından Ali'nin oğlu“

Կլըջլու ցեղի երեւելիները՝ Ալիի որդին»։ Մ. Սեւանիկին նրան հին շահական ծագում է վերագրում⁵, ըստ երեւոյթին, նրա համար, որ հետագայում ապստամբած Կարա Յաղըջին իրեն սուլթան է հայտարարում և անվանակոչվում է «Հաղթական Հալիմ շահ» (حلیم شاهی مغناص): Նախման, Քյաթիր Զեւերին նրան անվանում են «Սեկպանների» վաշտի պետ»։ Առ. Դավրիժեցին հաղորդում է մեկ այսպիսի կենսագրական տեղեկություններ Կարա Յաղըջիի մասին. «Այս Եազիչիս աշխարհաւ էր Կապաղովկիոյ, Սուխթայ գոլով՝ և ժամանակս ինչ եկաց ի յՈւրհայ առ մօլլայ մի ուսման աղաղաւ և յետոյ եղև թֆանքչի և եկաց զինուորութեամբ ի սպասաւորութիւն յալոց իշխանաց, յաղթող ի պատերազմունս, և յետոյ ինքնազուրիս եղևալ ժողովեաց զընկերս՝ ապստամբեալ ի թագաւորէն, բազմացոյց զզօրս իւր, մինչ զի ասէին թէ, զերեսուն և զվեց հազարապետս ունէր, որ բօլուկբաշի կոչէին»⁷: Աղարիա Սասնեցին Կարա Յաղըջու մասին գրում է, որ նա «ի Սեւերակն եղև սընեալ, ալլև անդէն զինուորեալ»⁸:

Ամենից համանականը պիտի համարել Առ. Դավրիժեցու հաղորդած կենսագրական տեղեկությունները, այսինքն՝ որ նա ունեցել է հասարակ ծագում, եղել է սուխտան, սակայն հետագայում վարել է մի շարք ոչ-բարձր պաշտօններ: Եղել է զինվորական և սեկպանների պետը: Իրեն շահական ծագում վերագրելը ապստամբներին խաբելու մի միջոց էր միայն: Շատ շուտով ապստամբությունը լայն ծավալ է ընդունում: Ամենուրեք հանդես են գալիս ապստամբ ղեկավարներ, որոնց յուրաքանչյուրի տրամադրության տակ եղել են երեք-հինգ հազար⁹, Երեմիա Զեւերիի բառերով ասած՝ «խառնիճաղանճ գունդը խուժագութը»¹⁰:

Ապստամբությունը հենց սկզբից ընդգրկում է ընդարձակ տիրուորիս և շարժմանը ակտիվ մասնակցում են ոչ միայն մեկ նախաձանոթ փաստորեն ապագաասկարզայնացված շիֆթրոզանները, լեվենդները ու սուխտանները, այլև արարներն ու թուրքմենները: Խոսելով Կարա Յաղըջիի ապստամբության մասին Կոչիրեյը գրում

⁵ I. H. Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 194:

⁶ Սեկպանները կազմում էին հնիշերական զորքի մի մասը, որի պարտականությունն էր հսկել արքունու որսորդական շներին:

⁷ Առ. Դավրիժեցի, էջ 632:

⁸ Աղարիա Սասնեցի, Ողբ..., «Հանգես ամսօրեայ» 1937, էջ 327:

⁹ Hüsamuddin, նշված աշխ., հ. III, էջ 361:

¹⁰ Երեմիա Զեւերի, Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց վաղաւորացն, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 58ր:

է. «Այսպէս մի ժամանակ, այն է 1004 (1595—96) թվականին¹¹ անատոլիական նահանգներում հանդես եկան ջալալի ավաղակները: Անատոլիայի նահանգներում գտնվող Կարամանի, Սիվասի, Մարաշի, Հալեպի, Դամասկոսի, Ուրֆայի, Դիարբեքիւրի, Էրզրումի, Վանի և Մուսուլի գյուղերն ու բնակիչի վայրերը կողոպտվեցին և ավերվեցին, որոշ շրջաններ հիմնահատակ արվեցին: Անգամ հին մայրաքաղաք Աստվածախնամ Բրուսան նույնպէս ավերվեց և նրա մի շարք թաղամասեր այրվեցին: Եվ որովհետեւ արաբ ու թուրքմէն ցեղերը նույնպէս գուրս եկան հնազանդությունից, ու նրանց խեղճ ռայաթները վրա կատարած հարձակումներն ու կամայականություններն անցան ամեն մի սահման, ուստի այս բոլորի հետեւնորով մի շարք գյուղեր նույնպէս ավերվեցին»¹²:

Աղբյուրների, համարյա միաբերան, վկայութեամբ, Կարա Յազըլին սկզբնական շրջանում իր շարժումը ծավալում է Ուրֆայի շրջանում, գրավում է քաղաքն ու շրջակայքը, մեծ ավերածություններ գործում: Այդպիսի Սասնեցին Կարա Յազըլիի մասին նշելով, որ՝

«Սա ձեւալոց սկիզբն եղեալ,
 եւ աշխարհի աւեր ածեալ,
 Անտի յառաջ լճւրֆա դիմեալ,
 Քառասուն հազար զօրօք հեծեալ.
 եւ ըզքաղաքն պաշարեալ,
 ամիսս երկու շրջապատեալ:
 եւ յետ աւուրց ի նա մրտեալ,
 եւ ըզղղեակն անդէն ստեալ:
 Զիւր մեծամեծսն ղլխատեալ,
 եւ ի նոցա տեղսն նքստեալ:
 եւ ըզքաղաքն աւար առեալ,
 դամենեւանսն կողոպտեալ:
 Նաեւ զօրացն իւր ցրուեալ,
 զերկրան ամէն շուրջ տարածեալ.
 Զամենեւանսն զո և զրտեալ,
 ի շարշարանս, ի մահ մատնեալ:
 Զբաւոր զերկիրն աւերեալ,
 րնաջինչ զամենն արարեալ»¹³:

¹¹ Չնայած որ այստեղ որպէս ապստամբության սկիզբ մատնանշված է 1596—96 թ., սակայն ըստ երևույթին Կարա Յազըլին կառավարությանը սկսում է անհանգստացնել միայն սկսած 1598—1599 թվականներից:

¹² Risale-i Koçibey, էջ 18—19

¹³ Ազարիա Սասնեցվոյ Ողբը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 327:

Առ. Դավրիժեցին իր հերթին գրում է, որ Կարա Յազըչին «...ապստամբեցաւ ի թագաւորէն, և եկեալ յՈւրհայ բաղաք հմուտ ի բերդն, և ամրացաւ¹⁴»։ Դրիգոր Դարանաղցու մոտ մենք կարգում ենք լրացուցիչ տեղեկություններ. «Թվ. Ռեք (1597) ոմն ապստամբ Ազիճի անուն ել ի միջոյ իւրեանց և ապստամբեցոյց զբաղումս ընդ իւր և անթիւ զօրս զումարեաց և ապականեաց զբաղումս գաւառս։ Նախ ամրացաւ յամուր գղեկին Եդեսիոյ մի ամ և կէս, և եկին շատ իշխանք բաղում զօրօք ի թագաւորէն, բաղում ժամանակ պատերազմեցան ընդ Եդեսիոյ և անկարացան առնուլ զնա։ Յոր կողմն որ խրամահատէին ի գրսեէն՝ նա ի ներքուստ արագ ամրցընիք ի զիշերի»¹⁵։ Եվ վերջապես հավաստի տեղեկությունների հիման վրա գրված «Յեզլեքե»-ի մեջ Քյաթիր Չելեբին գրում է, որ Կարա Յազըչին «...ավազակների գլուխն անցած... Ռուհայի (Ուրֆա) շրջակայքում ապստամբության գրոշ բարձրացրեց»¹⁶։

Շուտով շարժումն այնպիսի վտանգավոր ընթացք է ստանում, որ կառավարութիւնը Եթովպիայի նախկին բեկլերբեկ Հյուսեյն փաշային զորք տրամադրելով ուղարկում է Ուրֆա Կարա Յազըչի ապստամբութիւնը ճնշելու նպատակով։ Սակայն Հյուսեյն փաշան անցնում է ապստամբների կողմը¹⁷։ Ի. Դանիշմենդը Հյուսեյն փաշայի այդ քայլը դարձյալ փորձում է բացատրել ելնելով իր սխալ կոնցեպցիայից։ Նա գրում է. «Ամասիայի թուրք էշրաֆներից Բուդակ բեյի որդին հանդիսացող... այս [Հյուսեյն փաշան], իմանալով ապստամբության ազդային (sic!) պատճառները գործի է անցել և ժողովրդի նկատմամբ բռնութիւններ գործադրող ղեկիւններին պատժել և նրանց տեղ ապստամբ ղեկավարներին է նշանակել, որի համար էլ գեւղջիւմների կողմից նրա հասցեին [Կ. Պոլիս] են տեղացել բողոքագրեր, ուր նրան ներկայացրել են որպէս մի մարդու, որը ժողովրդի նկատմամբ բռնութիւններ է գործադրում»¹⁸։ Փաստորեն Հյուսեյն փաշան ապստամբած կարող էր լինել որեւէ պետական գործչի հետ ունեցած թշնամանքից մղված։ Սխալ է նույնիսկ նրան թուրքական ծագում տալը։ Իտալացի նիկոլա Մուտիոյի մոտ, որը մեջ է բերել Ա. Ս. Տիերիտինովան իր աշխատության մեջ, Հյուսեյն

¹⁴ Առ. Դավրիժեցի. էջ 86։

¹⁵ Գր. Դարանաղցի. էջ 24—25։

¹⁶ Kâtip Celebi, Fezleke, հատոր Ա, էջ 127։

«... اشتقيا... اولوب... روها اطرافند... عصيان ايتعشدي»

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 128։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 196։

փաշայի մասին կա հետևյալ կենսագրական տեղեկությունը, «Մի սուլթանուհու կողմից ծնված այս Հյուսեյնը, որը Մինան փաշայի ազգականն էր... սերալ (սպառնալի) բարձրացավ և ղինվորական իր կարիերան անցկացրեց հիշատակված Մինանի ղեկավարությամբ...»¹⁹։ Կարծում ենք, որ այս վկայությունը հազիվ թե կասկած առաջացնի։ Իսկ Մինանի ղեկավարման լինելը հանրահայտ է։

Այս դրությունն առաջ Ստամբուլի կառավարությունը երրորդ վեզիր Մեհմեդ փաշային նշանակում է Անատոլիայի սերգար (սուրահամանատար), և ուղարկում ասպտամբների դեմ։ Հյուսեյն փաշան համաձայնության գալով Կարա Յազըջիի հետ, բաշվում է Ուրֆա։ Այստեղ կազմվում է ասպտամբ կառավարությունը, որի ղուլի կանգնում է «Արգուլ-Հալիմ շահը», նույնիսկ՝ Կարա Յազըջին։ Սադրազամ է նշանակվում Հյուսեյն փաշան, հետագայում նշանավոր ասպտամբ ղեկավարներից մեկի՝ Կալենդար օղլիի փոխարեն²⁰։

Մինչ Մեհմեդ փաշայի սերգար նշանակվելը կառավարության կարգադրությամբ Կարամանիայի մութասալլիմ Զավուշ Մեհմեդ փաշան փորձում է ճնշել Հյուսեյն փաշայի ասպտամբությունը, սակայն, Ակսարայի մոտ ասպտամբների հետ ունեցած երկու ժամվա մարտերից հետո Մեհմեդ փաշան պարտություն է կրում ու փախչում Կոնիա²¹։

1599 թ. օգոստոսին (մուհարրեմ 1008 թ.) սերգար Մեհմեդ փաշան հաղար ենիչերիներով անցնում է Իսկյուդարը և շարժվում Հյուսեյն փաշայի վրա։ Սակայն վերջինը խուսափում է սերգարի հետ մարտի բռնվելուց, և ինչպես ասացինք, գալիս Ուրֆա ու միանում Կարա Յազըջիի հետ։ Մեհմեդ փաշան գալիս ու պաշարում է Ուրֆան, սակայն գրավել այն չի կարողանում։ Պաշարվածների վիճակն էլ խիստ ծանրանում է։ Ուստի նրանք համաձայնվում են հանձնել իշխանության ներկայացուցիչներին Հյուսեյն փաշային և փոխարենը, ինչպես գրում է Քյաթիր Զելեբին, Ամասիայի սանջակը տրվում է Կարա Յազըջիին²²։ Հյուսեյն փաշային տանում են Պոլիս։

¹⁹ А. С. Тверитинова, Восстание էջ 37։

²⁰ J. H. Danişmend, նշված աշխ.-ը, հ. Բ, էջ 195։

²¹ Kâtip Celebi Fezleke հատ. II, էջ 128։

J. H. Danişmend, նույն տեղում, էջ 196։

²² Kâtip Celebi, նշված աշխ., էջ 128։ Համաձայն Առ. Դավրիժեցու հաղորդած վկայությունների, Կարա Յազըջին Ամասիայի սանջակի կառավարումն ստացել է կաշառքով. «Ի ծածուկ կաշառք կուրացոյց զայս վեզիրին», (Առ. Դավրիժեցին, էջ 633)։

գլխատում ու անդամահատված մարմինը ի ցույց բռնորին պատեց-
նում են փողոցներում²³:

Այս դեպքերի մասին Գր. Դարանաղյուս մոտ կան հետևյալ տե-
ղեկությունները. «...Եւ յորժամ որ ոչ կարացին առնուլ (խոսքը
սերդար Մեհմեդ փաշայի զորքի մասին է—Մ. Ա.) զբերդն բաղա-
քովն, և մին փաշա մի այլ ապստամբեալ էր ի թագաւորէն և եկեալ
յարեալ էր առ Աղիճին (խոսքը Հյուսեյն փաշայի մասին է—Մ. Ա.)
և ասացին պատերազմողքն թէ՛ զայն փաշան առ մեզ առեւք, որ թո-
ղեալ զնամք: Նա զառաջինն ոչ կամեցաւ տալ, նա քաղաքացիքն և
իւր զօրքն ամենեքեան միարան աղաղակեցին թէ տուր զինչ նորա
խնդրեն, զի կու նեղիմք յերեսաց սովին: Լաւ է մին մարդ կորնչիլ,
քան մեք ամենեքեանքս: Յակամայ և ի հարկէ ետուր ի ձեռս նոցա,
և նորա կախեցին զպարսպէն և իշուցին առ նոսա: Եւ նորա առեալ
զնացին ի բաց և այլ ոչ կամեցան պատերազմել առ ժամանակ մի»²⁴:

Այսպիսով՝ Կարա Յաղըջին փաստորեն զաւլաճանում է իր ղի-
նակից խոշոր ֆեոդալ՝ Հյուսեյն փաշային և դառնում Ամասիայի
սանջակի կառավարիչ: Դրանով նա զաւլաճանում է նաեւ իր զորքին,
որը բաղկացած էր թուրքական աղբյուրներում հիշատակված «ավա-
ղակներից» (اشقيا) «թափառաշրջիկներից և հարբեցողներից»
(اوابشي و قنلاش)²⁵: Ապստամբներն, իհարկե, չէին կարող ներել իրենց
առաջնորդի նման քայլը, և նա հաջորդ տարվա զարնանը նորից
կանգնեց ապստամբության գլուխ, այս անգամ արգեն դրսևորելով
հեռու զնացող փառասիրական ձգտումներ:

Մեհմեդ փաշայի կառավարական զորքերի և ապստամբների
միջև շուտով բնդհարումը դառնում է անխուսափելի: 1600 թ. աղ-
բիլ ամսին Դիվրիկի շրջակայքում «Ջեհննեմ-դերե» («Դժոխքի հո-
վիտ») կոչված վայրում ունեցած ճակատամարտում, Կարա Յաղը-
ջին պարտություն կրելով շարժվում է ղեպի Սերասուիա ավարի ու
ավերի ենթարկելով ճանապարհի վրա գտնված գյուղերն ու բնակա-
վայրերը²⁶: Այդ մասին Աղարիա Սասնեցու «Ողբ»-ում կարդում ենք.

«Եւ Եաղըճին դարունն Էկեալ,
Եւ ի Սեւաստ դիմաւորեալ,
Եւ ըզբաղարն կախեալ առեալ,
բազում աւարս ժողովեալ.

²³ Kâtip Çelebi, նույն տեղում:

²⁴ Դր. Դարանաղյի, էջ 25:

²⁵ Kâtip Çelebi, Fezleke, հ. Ա, էջ 127:

²⁶ նույն տեղում: I. Peçevi, հատ. II, էջ 252 և աղին

Զրուոր երկիր գերեցուցեալ
 դինչս և դապրանս. յափըշտակեալ:
 Վասն այն սաստիկ մեծ սով եղեալ,
 և հաց ուրեք շնգն զըտեալ.
 Զի լիտր մի հաց տասն ոսկի լեալ.
 Լև վայն ոչ որ եղն զըտեալ.
 Քանզի արտերն ամէն այրեալ
 և զհասկ նոցա հետ իւր տարեալ²⁷,

Մի ձեռագրի հիշատակարանում գրիչ Մելիքսեֆ եպիսկոպոս Սեբաստացին ուշագրավ մանրամասնություններ է հաղորդում Կարա Յազըջիի կատարած ավերածությունների, ավարի ու գերեվարության մասին, «...Զի ի յայսմ ժամանակի որ վասն ի բազմանալոյ անաբլնութեան մերոյ և ի թոյլ տալոյն ամենաղաւթին աստուծոյ,— կարգում ենք հիշատակարանում,— եւ ժանտաբարոյ և պիղծ թիւնաւոր մի տաճիկ Ղարայ Աղիճի անուն ի հիւստոս (sic!) կողմանէ ի եկն ի վերս Սեփաստիա քաղաքին և տէրն Սեփասթիու բերթին Մահմադ փաշան գեռ մանուկ գոլով երեկաւ ի նմանէ և զսղեցաւ բազում և անթիւ հեծեալաքն ի մէջ բերդին. և ամրացան ինքեանք և մատնեցաւ քաղաքն և երկիրն մարդով և անասնով, ընշուքն և սպարանաւքն ի ձեռն արեանարբու գաղանին որ անխնայ կռուորեաց բազում քրիստոնեայս և զմանկունս նոցա գերի տարեալ և հանդերձիւք զարդարէին և ի սուրբ հաւատոցն մերկ արարին: Եւ բազում աւուրս նստեալ յեղր քաղաքին այրեաց և աւերեաց զգեղեցկայշէն քաղաքն և զաւանքն մինչ զի ամայի մնաց Սեփաստիա թեմովն ու վիճակովն բազում ժամանակս: Բայց գոհանամք զաստուծոյ, զի յետ սակաւ ժամանակի եղև կրկին խաղաղութիւն որ ցրուեալ և ճապաղեալ ժողովուրդն հաւաքեցաւ ի թուին ՌԾԳ (1604)»²⁸:

Մի այլ հիշատակարանում ապստամբներ ի կողմից Սեբաստիայում սպանվածների թիվը ավելի քան 20 հազար մարդ է յուլյոյ տրրվում: Կարա Յազըջին,— կարգում ենք հիշատակարանում,— «...աւելի քան ԻՌ (20 հազար) այր ջարդեաց և սրախողխող արար. և ութ հարիւր անմեղ տղայս ի հայոց և ի հռոմոց գերի վարեաց և յետոյ զբաղաքն ամենայն հրով այրեաց...»²⁹:

Անշուշտ, սխալ կլինեի եղրակացնել, որ Կարա Յազըջիի ջալա-

²⁷ Ագարիա Սասնեցվոյ Ողբը, «Հանդէս ամսորեայ», 1936, էջ 328:

²⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Հեռ. № 1875, էջ 229բ:

²⁹ ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Մագիստրոսի գործերը, գործ № 30, էջ 91, գործ № 41, էջ 149 և այլն:

լինեիր կողոպտում, սպանում, գերեվարում էին միայն բրիտանյա հայերին:

Նույն դաժանությունը գործադրվում էր նաև տեղի «տաճիկ» բնակչության նկատմամբ: Այս տեսակետից շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում իր հիշատակարանում, Հակոբ Թոխաթեցին, ՌՃ (1601) թ. «...գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի շարականք ձեռամբ Յակոբ Երիցու ի քաղաքն Թոխաթ, ի Թաղն Պաղարձուխ, ի դառն և ի դժար ժամանակի, որ Ղարտեաղընի ոմն յարեաւ հակառակ Թաղաւորին, և ժողովեց իւրեան համախոհ քսան հազար ալր պատերազմող: Նախ էառ զՈւսհայ քաղաք, և տիրեց իւր բոլոր գեղի և մանր քաղաքացն: Եւ դամենեցուն զապարանքն և զմալն առեալ, զոմանս սպանեալ, և... զտղայքն գերի առեալ: Եւ տարի մի ալ ևկեալ ի Մալաթիայ բնակեալ և զնոսա ալ Թալանեալ և մերկացուցեալ ի հոգեւոր և ի մարմնաւոր բարութեանց: Եւ անտի ևկեալ բազում զօրօք ի Սեբաստիայ քաղաք և մտեալ անդ. զիաշաշն ի բերդն փախոյց. և զբազումս ի անկիշերացն, և ըսպահացն (սիփահիների) և շատք ի գեղէ և ի քաղքէ սպանեաց և ի սուր մաշեաց. և զտունս և զբնակութիւնս զպաղատանս և զչարշտներն նախ Թալանեցին և ապա հրով այրեցին. և զնոցա տղայքն գերի առին, և իւրեանց շար գործոց կցորդ արարին, ոչ հալ ոչ տաճիկ ասին, զամենայն սրով մաշեցին (ընդգծումը մերն է—Մ.Զ.)»³⁰:

Գրիգոր Դարանաղցին գրում է, որ ջալալիները «...չատուկ չատուկ շրջէին և աւար հարկանէին, սպանանէին և հրձիգ առնէին, զմանկունս և զկանայս խաչատուկէին: Ոչ թէ բրիտանէից միայն առնէին, մանաւանդ տաճկաց առաւել անողորմաբար գործէին զամենայն շարիս, որպէս ասէ Մեծն Ներսէս թէ՝ գերեցին զմարմինս բազկի իւրեանց, աչսինքն՝ յաղգայինսն ոչ խնայեսցին: Որպէս յայտ է յերզնկա քաղաքին, որ զամենայն քաղաքն զիւրեանց մաշեցնին ալ հրով տոշորէր էին, և եօթն ժամ կայր, իւրեանց խցերովն ամբողջ անարատ մնացեր էին Աստուծոյ խնամարկութեամբն»³¹:

Գրիգոր Դարանաղցու մի ալ վկայությունից իմանում ենք, որ Սեբաստիայի պաշտպանության համար տեղի փաշան մոբիլիզացրել է քաղաքի բոլոր տաճիկ և հայ բնակչությանը Կարա Յաղըջիին գիմադրելու համար, սակայն վերջինիս հաջողվել է պարտության մատնել նրանց, մտնել քաղաք և մեծ ավերածություններ գործել: Զալալիները, գրում է Ժամանակագիրը, «...ևկին ի Սեբաստիա մե-

³⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1875, էջ 299ր:

³¹ Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, էջ 144:

ծաւ բարկութեամբ պատերազմել ընդ քաղաքին և ամրոցացն: Եւ փաշան մուսնետիւ ձայնեցուց ի քաղաքացեացն՝ եթէ տաճիկը, եթէ հայք իցեն ամենայն ռամկաց ելանել ի պատերազմ ընդդէմ Հասան տէկին, և վայ է նոցա յորժամ ոչ ելանել կամեցին: Յետ այս սպառնական բանիցս և կողմանցս, տաճիկը և հայք դրոհ տուեալ և ելին ճակատեցան ընդդէմ նոցա: Զառաջինն սաստիկ կոտորումն եղև յերկուց կողմանցն, և յետոյ ոչժ տուեալ ի հրամանէն Աստուծոյ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, կոտորեցին զօրսն փաշային և զինքն ի փախուստ դարձուցին: Եկաւ մտաւ ի միջնաբերդն և նոքա մտին ի քաղաքին և անխնայ կոտորեցին զհայ և զտաճիկ և ոչ ումեք ողորմէին: Եւ ոչ թէ միայն իւր սեփական բնակիչք միայն էին, այլ մերձ եղեալ շրջակայ աշխարհաց և գաւառաց մարդիկք անդ էին հաւաքեալ ի շարութենէ ժամանակին և յերեսաց սաստկութեանց սովոյն:

Եւ յորժամ սաստկացաւ սուր նոցա, ելին հայք և տաճիկք արամբք և կանանմբք և տղայովք ստընդիովք մաղապուրծ եղեալ զիմելով ի լերինս: Աստ էիր տեսանել զբարկութիւնն աստուծոյ, որ ի յերկնից ուժգին հովմունք և յորդահոս անձրեք և ճայթմունք ամպոց և փայլատակմունք և կայծակունք և շաշիւն կարկտոց և յարուցմունք հեղեղաց ի վերայ փախուցելոցն: Անդ էիր տեսանել զվայ յղեացն և ստնդիացւոցն յաւուրսն յայնոսիկ, որպէս ասաց Տէրն զաղիոդոբմ կականմանց մօր և մանկանց դստնացելոց:

Եւ յետ այնորիկ ի վերայ ամրոցացն մարտնչէին հետ երկուց բերդիցն: Զմինն աւին և լցան ընչիւր և շատ արու մանկամբք, քանզի ասախ էր հրամէր թէ՛ վայ անոցիկ, որ ի կոյս աղջիկ և կամ ի կին մերձենայցէ ոք, բայց միայն՝ արու մանկանց, որ շատ մանկունք յաղչկան կերպիւր աղատեցան, որ մին ամիս յաւելի նոցուն ի յեղեք քաղաքին ի վերայ Ալիս գետոյն»³²:

Ազատվածների մեջ է եղել և մեր ժամանակագրի եղբայրը՝ Մարկոսը. «Որ ի ժամանակին յայնմիկ,—գրում է Գր. Դարանաղցին,—մեր ըստ մարմնոյ եղբայր մահտեսի Մարկոսն, որ անդ լինելով ի տիս մանկութեանն չորեքտասանամեալ գոլով, աղջիկակերպ բաղում աւուրբք կու շրջէաք ի մէջ նոցա, և այնպիսի հնարիւր հաղիւ ազատեցաք, ասէր»³³:

Կառավարութիւնը խիստ մտահոգված ստեղծված դրութիւնից, աշխատում էր ամեն կերպ ապստամբութեան առաջն առնել: Եվ ահա Ավստրիայի ճակատամարտից վերադարձած Սեբաստիայի բեկիր-

³² Գր. Դարանաղցի, էջ 26—27:

³³ Նույն տեղում, էջ 27:

բնկ Զերբեղ Մահմուդ փաշան սուլթանական դիվանում հայտնում է, որ Կարա Յաղըջիի այս երկրորդ խոշոր ապստամբության պատճառ է դարձել սերդար Մեհմեդ փաշայի թշնամական վերաբերմունքը ապստամբության ղեկավարի նկատմամբ այն ժամանակ, երբ վերջինս «բարձրագույն էմիրություն ընդունվելու արժանի մարդ է»³⁴։ Զերբեղ Մահմուդ փաշայի միջամտությունն այն հետևանքն ունեցավ, որ Կարա Յաղըջին ոչ միայն ներում, այլև Զորումի սանջակն ստացավ կառավարելու համար³⁵։ Կարա Յաղըջին համաձայնվեց, բայց շուտով նորից ապստամբության դրոշ բարձրացրեց։ Ինչպես՝ սբաքատուրիկ Կարա Յաղըջիի նման քայլը։ Մեր կարծիքով, ապստամբության մասնակիցների նրա վրա գործադրած ճնշմամբ։ Կերեշտիսի ռազմի դաշտում մահվան դատապարտված միջին ու մանր ֆեոդալներն ուրիշ ելք չունեին, բացի բռնի միջոցներով տապալելու իրենց կյանքի թշնամի Պոլսի սուլթանական կառավարությունը, ուստի խորապես շահագրգռված էին ապստամբության հետագա ծավալմամբ։ «Փախստական» («Ֆիրարի») հասարակ ղինվորները նույնպես շահագրգռված էին ապստամբությանը, բանի որ 1) նրանց նույնպես մահապատիժ էր սպառնում և 2) Եվրոպայում մղվող պատերազմներն այլևս հարուստ ավար չէին խոստանում, մինչդեռ ապստամբությունը ավարառության լայն դռներ էր բացել նրանց առաջ։ Չիֆթեղանները, լեվենդներն ու սուլթաններն առավել ևս շահագրգռված էին ապստամբության հետագա ծավալմամբ, նամանավանդ, որ այդ շարժումները վերջնականապես քայքայել էին երկրի գյուղատնտեսությունը ու գոյության միակ միջոցը մնում էր բնակչության և, նախ և առաջ, քրիստոնյա բնակչության կողոպուտն ու գերեվարումը։ Նրանց երեակայությունը շոշում էին հատկապես նրա ավանտյուրաները։ Իսկ տեղ-տեղ, եթե ապստամբներին միանում էին և երկրագործ գյուղացիները, ապա դա տեղի էր ունենում հողագործության քայքայման և հողամշակմամբ զբաղվողների դատաբանական պայմաններում։ Գյուղացիները միանում էին Կարա Յաղըջիի «ավազակախմբերին» իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու նպատակով։ Գյուղացիների մի մասի շարժմանը միանալու փաստը պիտի բացատրել նաև կեղծքիչ սուլթանական կառավարության նկատմամբ նրանց ունեցած խորը դժգոհությամբ ու անտեղությունով։ Իսկ Կարա Յաղըջին հանուն իր կարիերայի, ինչպես դա կտեսնենք իր տեղում, գյուղացիներին խաբկապտիր խոստումներ

³⁴ Kâtip Çelebi, Fezleke, հատ. Ա, էջ 130։

³⁵ Նույն տեղում, էջ 143։

էր անում: Նա գլուղացիների շահերի արտահայտիչը չէր. հենց նրա համար, որ նա հետապնդում էր պարզապես ուրույն ավատական շահեր: Կարա Յաղըջին պարզապես ձգտում էր ստեղծել Թուրքիայից տարանջատված իր տիրույթը ու դառնալ նրա միանձնյա սեփականատեր: Եթե նա ապստամբ Հյուսեյն փաշային հանձնեց իր թշնամիների ձեռքը, ապա այդ արեց նրա համար, որ նա խիստ վախճնում էր, թի նա կարող էր դառնալ ապստամբութեան ղեկավարը: «Հյուսեյն փաշան արտակարգ խելացի, ձեռներեց և ազդեցիկ մարդ էր,— գրում է Հյուսամամուդինը,— նրա մասնակցութեանը ապստամբութեան, նույնքան վտանգավոր էր բարձրագույն դառն համար, ինչքան վնասակար ապստամբների ղեկավար Աբդուլ Հալիմի համար, քանի որ [շարժման] ղեկավարութեանը պիտի անսպասման անցներ Հյուսեյն փաշայի ձեռքը»³⁶:

Այսպիսով՝ մի կողմից ապստամբության մասնակիցների զործադրած ճնշումը, մյուս կողմից իր փառասիրական տենչերն իրազործելու սին ձգտումը ստիպեցին Կարա Յաղըջին նորից շարունակելու ապստամբութեանը: Իրեն արված վիջումները նա դիտում էր որպես կառավարության թուլության նշան: Եթե սկզբնական շրջանում նա իր առաջ նպատակ էր դրել վերահանգնել իր կորցրած ավատական տիրույթն ու իրավունքը, ապա այժմ հասկանալի պատճառներով նրա պահանջներին սահման չկար:

Կարա Յաղըջիի նոր ելույթը ճնշելու նպատակով, կառավարութեանը նոր զորք ուղարկեց վեցերորդ վեդիի Հաջի Իբրահիմ փաշայի ղեկավարությամբ, նրանց առաջ խնդիր դնելով՝ «ինչ գնով էլ լինի ձերբախել»³⁷ Կարա Յաղըջիին ու արդեն այս ժամանակ անուն հռչակած նրա եղբորը Դեհի-Հասանին («Գիթ Հասանին»): Սակայն Իբրահիմ փաշայի հետ Կալսերիի (Կեսարիո) մոտ տեղի ունեցած կատաղի մարտում Կարա Յաղըջիի 20.000 հոգուց բաղկացած զորքը հաղթանակ է տանում ու ռազմի հաշտում սպանվում են «...ավելի քան հազար ենիչերի»³⁸: Հաղթանակից հզիսացած Կարա Յաղըջին նոր անկախ սուլթանութեան է հռչակում իրեն վերապահելով սուլթանի գերք: Նա ամենուր արձակում է «Սրբազան հրաման»-ներ (فرمان) որոնցից մեկը մեզ է հասել պատմագիր Նախմալի շնորհիվ: Ահա այդ հրամանը. «Այս նվիրական հրամանը բերում է Կալսերիի բնակիչներից Մուհամմեդ անունով մեկը, որը Աստուծո եղբոր

³⁶ Hüsamuddin, Ամասիայի պատմություն, հատոր III, էջ 347:

³⁷ „Tarih-i Nâima“, հատոր I, էջ 232:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 233:

մությամբ, օսմանյան պետության սերգար Հաջի-Իբրահիմ փաշայի պարտությունն [կրած] պատերազմում, կատարյալ անկեղծությամբ հպատակություն ցույց տալու համար, [նրան] բոլոր տեսակի տուրքերից և պարտքերից ազատել եմ և ներում շնորհել: Այս կայսերական հրովարտակը նրան տվի և հրամայեցի, որ օսմանցիների իշխանությունը այս կողմերում բոլորովին վերջացած է և սուլթանությունը անվիճելի կերպով ինձ է հանձնված: Իմ կողմից տրված [սուլն] հրամանի և հրովարտակի համաձայն, նա ազատված և ներված լինելով, ոչ մի ռեսմ-ի թեքյալիֆիյե չդեսք է պահանջվի նրանից, ով չի հպատակվի սուլն հրամանին՝ կպատժվի: Այս սրբազան հրամանը ստանալիս պիտի վարվել նրա կայսերական բովանդակության համաձայն: Գրված է 1009 (1600—1601) Ռեբի-ուլ-էվլեի կեսին»³⁹:

Այսպիսով՝ Կարա Յազըջին իրեն կայսր է հռչակում: Փաստաթղթում պարզորեն ասված է. «Կայսերական հրաման տվեցի»: Այս բոլորից հետո դժվար է նրան որեէ կերպ ներկայացնել ազատամբ գյուղացիների շահերի արտահայտիչ: Ընդհակառակը, թույլ ենք տալիս մեզ ասելու, որ նա շարժումը սոսկ իր փառասիրական նպատակներին էր ծառայեցնում: Այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս նաև, որ Անատոլիան փաստորեն արդեն անջատված էր Օսմանյան կայսրությունից:

Այսպիսի վտանգավոր իրադրության առաջ, օսմանյան կառավարությունը մեծ զորք է ուղարկում ապստամբների դեմ սերգար Հասան փաշայի ղեկավարությամբ: Թշնամի ուժերն, համաձայն Քյաթիբ Չելեբու տվյալների, հանդիպում են «էլբիստանի յալլազում Սեփեղու կոչված վայրում»⁴⁰: Կատաղի մարտից հետո, ապստամբ-

³⁹ Tarih-i Nâimâ, հատ. II, էջ 237—239: „Kaysariyye sâkinlerinden işbu hamîl-i Hükmi-i şerif Mehmet nâm kimesne Osmanîyan tarafından bi-inâyet-illahi-Teâlâ mühezim olan serdar Hacı İbrahim Paşa muharebesinde bu cânîbe kemâl-i ihlas ile itaât itmegle cemî tekâlif—ü rûsumdan mutlak muâfi eyledim ve eline bu Hükmi-i Hümâyûnu verdim ve buyurdum ki taşa:İllahu—Teâlâ dest-i Osmâniyân bu taraflardan bi-l-küllîye munkatî'olup saltanat bilâ' nîzâ' bana mukarrer ve mukadder oldukda tarafından ta'yin olunan ümerâ bu hüküm mucibince mezburî muaf-u müsellemler dâim rûsum-i tekâlifden bir nesne teklif etmiyeler. Her Kim bu hükme itaât eylemezse cezası vîrilup ve bu Hükmi-i şerifimi elinde ibkâa idüp mazmûn-u Hümâyûnu ile amel eyliyeler, şöyle bileler. Tahîrîren fi evasittî Rebî-ül-evvel sene tî'sa ba'del-elf“.

⁴⁰ „Fezleke“, հատ. II, էջ 143.

ների «Երկու երրորդը»⁴¹ կոտորվում է և Կարա Յազըջին փախչում է դեպի «Ջանիկի լեռները»⁴²։ Քյաթիր Չելբեու այս տվյալները լրիվ համապատասխանում են Աղ. Սասնեցու վկայություններին, երբ նա գրում է.

«Յետոյ Սարտարն յԱմեթայ ելեալ,
եւ Եազըճուն վերայ դիմեալ.
Ալպաստանու դաշտըն հասեալ,
անդէն զբանակըն հաստատեալ:
եւ Եազըճին անդէն հասեալ,
դէմ յանդիման ճակատ եղեալ,
Պատերազմի պատրաստ եղեալ,
եւ ի յիրեարս մարտուցեալ:
եւ Եազըճին փախուստ առեալ
դէպ ի Ճանիկ դիմաւորեալ:
եւ Սարտարին անդէն ելեալ,
եւ ի Թօխաթ ձմեռնացեալ»⁴³։

Այնուհետեւ, Թոխատից Հասան փաշան ումն Օսման փաշայի ղեկավարությամբ ղուրբ է ուղարկում դեպի Ջանիկ՝ Կարա Յազըջինն վերջնականապէս ոչնչացնելու նպատակով, սակայն, ըստ երեւութիւն, անհաջողության է մատնւում։

Սերգար Հասան փաշան, գրում է Աղ. Սասնեցին՝

«Զօրագլուխ մի մեծ հանեալ,
եւ Եազըճուն վերայ յըղեալ.
Իսկ Եազըճին ըզնա կալեալ,
եւ զօրսն ամէնըն կոտորեալ:
Զօրագլուխ որ էր կալեալ,
Օսման փաշայ էր անուանեալ.
Զնա պարզեօր եղև թողեալ,
թէ ես ձենէ շեմ երկուցեալ:
Բալց յետ երկուց ամսոց անցեալ,
պիղծ Եազըճին այն սատակեալ»⁴⁴։

Եւ այսպէս, Ջանիկի լեռներում տարած նոր հաղթանակից երկու ամիս հետո 1602 թ. փետրվարին մահանում է Կարա Յազըջին

⁴¹ Նույն տեղում։

⁴² Նույն տեղում։

⁴³ Աղաթիա Սասնեցվոյ Ողբը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 328։

⁴⁴ Նույն տեղում։

վերոհիշյալ վայրում⁴⁵։ Համաձայն «Ամասիայի պատմության» հեղինակ՝ Հյուսամամուդինի, ապստամբները պահանջել են հանրապետության հռչակումը, սակայն Կարա Յազըջիի կողմից սուլթանության առաջբաշումը իր դեմ է լարել ապստամբներին, և նրանց կողմից էլ սպանվել։ Հեղինակը գրում է «...1010 (1601/2) թվականին բարձրագույն Դուռը, որպես սերդար ուղարկեց Սոկոլլու Մեհմեդ փաշայի որդի՝ Հասան փաշային։

Սակայն Աբդուլ Հալիմը (Կարա Յազըջին) վերջնականապես դուռողացավ։ Մի կողմ թողնելով ապստամբության մասնակիցների հիմնական նպատակները, նա ստիպեց նրանց կատարել միայն իր սեփական ձգտումներն ու թաղավորական ցանկությունները, [որի հետևանքով] նրանք (ապստամբները—Մ. Ձ.) չճանաչեցին այլևս նրա ղեկավարությունը։ Այնինչ ապստամբության մասնակիցները ձգտում էին հասնել իրենց նպատակին, ընդունելով կառավարման հանրապետական ձևը։

Աբդուլ Հալիմի շարժումը գրգռում էր ապստամբներին։ Ապստամբների ճամբարում եղած ներքին վեճերի ու հակասությունների հետևանքով 1010 թ. ռեջեբ ամսում (1601 ղեկտ.) Աբդուլ Հալիմն սպանվեց։ Սրանից հետո երկար վեճերից ու տատանումներից հետո ապստամբները [նոր] ղեկավար ընտրեցին Աբդուլ Հալիմի եղբայր Դեփի Հասան աղային⁴⁶։

«Ամասիայի պատմության» հեղինակի այս վկայությունը ինչքանով է հավաստի, դժվար է ասել, որովհետև ինչպես ցույց են տալիս մյուս աղբյուրները Կարա Յազըջին մահացած պետք է լինի կամ իր բնական մահով և կամ թե վերջին հակառակորդներում ստացած վերքերի հետևանքով⁴⁷։ Ի. Փեչևիու մոտ վկայություն կա այն մասին, որ Կարա Յազըջիի քեթխուդա (ավագ) Շահվերդին հայտնել է, որ Կարա Յազըջիի դիակը 40—50 կոտորի են բաժանել ու թաղել առանձին-առանձին, որպեսզի օսմանցիները չկարողանան գտնել և այրել ամբողջական դիակը⁴⁸։

Նշանակում է, որ Կարա Յազըջին կարողացել է սրբազործել իր անձը և ղեկավարության ու ապստամբների միջև ծագած հակասությունների և դրանց հետևանքով Կարա Յազըջիի սպանվելը նվազ հավանական է թվում։ Ապստամբների մեջ նախապես զոյություն

⁴⁵ „Fezleke“ հատ. I, էջ 173—174։

⁴⁶ Hüsamuddin, նշված աշխ.-ը, հատ. III, էջ 351 /հմտ. A. C. Тве-рпичкова, նշված աշխ.-ը, էջ 74։

⁴⁷ J. H. Danişmend, նշվ. աշխ.-ը, հ. III, էջ 208։

⁴⁸ I. Peçevi, նշվ. աշխ.-ը, հ. II, էջ 253։

ունեցած սուր հակասությունները հետզհետե մեղմացան և նույնիսկ երբեմն վերացան: Կարա Յաղըջիի մահից հետո ջալալիների ապստամբությունները դնալով մեծ ծավալ են ստանում: Հենց այս ժամանակաշրջանին են վերաբերում Գր. Դարանաղցու հետևյալ տողերը. «...այնպես զօրացան ջալալիքն՝ որպէս զարծուի և կամ որպէս զհուր որ յեղեղն ընթացի...»⁴⁹: Նույն հեղինակը մի այլ տեղ գրում է, որ սուլթան Ահմեդի (1603—1617 թթ.) ժամանակ «...ջալալիքն զաշխարհն Անատոլեաց ծածկեալ էին որպէս զձին»: Ակադ. Վ. Ա. Գորդլեսկու բառերով ասած այս ժամանակ «նրանք (ջալալիները—Մ. Ձ.) ամենուր հանդես եկան ինչպես պղպղակները եռացող ջրից»⁵⁰: Ինչ վերաբերում է հանրապետություն հռչակելու վերսիային՝ պիտի համաձայնվեն Ա. Ս. Տվերիախնովայի այն եզրակացութեանը, որ «...հաղիվ թե կարելի է թույլ տալ «հանրապետություն» տերմինի օգտագործումը 17-րդ դարի սկզբի համար՝ Թուրքիայում»⁵¹:

Անուամենայնիվ, սխալված կլինեինք, եթե ամբողջովին ժխտեինք գոյություն ունեցող հակասությունները ապստամբների մի մասի (նկատի ունենք միայն պուղաթիությունը) և ղեկավարութեան միջև: Այստեղ մի անգամ ևս պուղաթիները կարող էին հուսախար լինել շարժմանը մասնակցելուց: Ժիշտ պիտի համարել Հյուսսամուդիին այն եզրակացութեանը, որ Կարա Յաղըջին ղեկավարում էր շարժումը, ունենալով «սեփական ձգտումներ» և «թագավոր դառնալու ցանկություններ»: Չինք կարող հրաժարվել այն մտքից, որ Կարա Յաղըջիին հարած զանգվածները վերջ ի վերջո կարող էին հուսախար լինել նրանից: Կարա Յաղըջիի մահից հետո ապստամբութեան ղեկավարի գերն իր վրա է վերցնում նրա եղբայր՝ Դելի Հասանը, որին միանում են ևս երեք ապստամբական խմբեր՝ Շահվերդիի, Յուլար Կասդըջի և Թավիլի ղեկավարութեամբ:

1602 թ. դարնանը Դելի Հասանի գործը Ջանիկի լեռներից շարժվում է դեպի Արևմուտք: Իր հերթին Հասան փաշան իր գերակշռող բանակով շարժվում է Դելի Հասանի դեմհանդիման: Անցնելով Ափանաղ կամ երկրորդ Եփրատ կոչված գետը, ինչպես այդ մասին վկայում է Գր. Դարանաղցին, Դելի Հասանի ապստամբները «...զլօրքն (փաշային)՝ կոտորեցին և այլքն ցրուեցան: Առին զխաղինան և բազում ոճիրս գործեցին... և զինչ որ հաճոյ թուեցան աչաց

⁴⁹ Գր. Դարանաղցի, էջ 41:

⁵⁰ В. В. Гордлевский, Внутреннее состояние Турции во второй половине XVI века (ТИБ АН СССР), сб. 2, 1940, էջ 80:

⁵¹ А. С. Тверитинова, նշված աշխատությունը, էջ 74:

նոցա՝ առին և զայլ մնացեալքն թէ հանդերձեղենք և դիպակը պատուականք ոսկեթել և ոսկեղօծ վրանաւն՝ հրծիգ արարին և թողեալ դնացին ի բանալին իւրեանց»⁵²։ Հասան փաշան խուճապահար փախչում է դեպի Թոխաթ, նրան կրնկախօխ հետևում է Դելի Հասանը։ «Եւ Հասան պէկն յորժամ ետես զիւր աշողութիւնն ի վերին զօրութենէն լինելով, — շարունակում է Դարանաղցին, — դարձեալ ուժ առեալ գրոհ տալով զնաց ի Թոխաթ ի վերայ փաշային ի պատերազմ»⁵³։

Ապստամբները շուտով պաշարում են քաղաքը։ Մի ամիս տևած այդ պաշարման ընթացքում քաղաքի բնակչութիւնը՝ հայ թե թուրք ապրում են դժնդակ օրեր։ Օրերից մեկում սպանելով իր պարտեղում նստած Հասան փաշային, ապստամբները խուճապ առաջացրեցին պաշարվածների մոտ, մտան քաղաք, կատարեցին չլսված վալրադութիւններ, կողոպտեցին ու գերեվարեցին բնակչութեան մի մասը և հրդեհի մատնեցին ամբողջ քաղաքի ծաղկուն թաղամասեր։ Ա. Ս. Տվերիտինովան հենվելով ի. Փեչեթու հաղորդած տեղեկութիւնների վրա, գրում է, որ իբր թե բնակչութիւնը աջակցել է Դելի Հասանին ընդդէմ Հասան փաշայի⁵⁴։ Կարծում ենք, որ պաշարված բնակչութեան մեջ հազիվ թե գտնվեին մարդիկ, որ գործակցեին Դելի Հասանին այնքան, որքան չէր բացառված, որ Զանիկից սկսած մինչև Թոխատ նրանց կատարած ավերածութիւնների մասին լսած շիններ բնակչութիւնը։ Ի միջի այլոց, Թոխատի պաշարման ու դրավման ու այնտեղ կատարված չլսված խժոժութիւնների մասին, հայ աղբյուրներն հաղորդում են ընդարձակ տեղեկութիւններ, որոնք բացակայում են թուրքական աղբյուրներում։ Այստեղ՝ Թոխատում ու նրա շրջակայքում հայ բնակչութեան համար ստեղծված ծանր վիճակի մասին չափածո ողբեր են գրել Ստեփանոս Թոխատեցին⁵⁵, Հակոբ Բաթուկենցը⁵⁶, Աղարիա Սասնեցին և այլն։

⁵² Գրիգոր Դաւանաղցի. էջ 28։

⁵³ Նույն տեղում, էջ 29—30։

⁵⁴ А. С. Твeритинова, նշվ. աշխ-ը, էջ 75։

⁵⁵ Ստեփանոս Թոխատեցի, Ողբ և ոտանաւոր տաղ ի վերայ եղովկիա մեծի քաղաքին որ այժմ Թոխաթ ասի, զոր անօրէն և անհաւատ տէրու Հասան Ղարայ Եաղըհի դալի և Ճելալի յայտնեցաւ և գերկիրս հայոց և հոռոմոց յմուհայո մինչ ի յմակուտարն՝ ծովեղերօր և բոլորօրն հանդերձ երեց և անբեց, թալանեց և դերեց. զբաղումս սպանեց և դշատս փախոյց։ (Տե՛ս Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 605—608)։

⁵⁶ Հակոբ Թարսկեց, Ողբ ի վերայ եղովկիա քաղաքին՝ որ այժմ ասի Թոխաթ, զոր ոմն անօրէն Տէլու Հասան ասեն որ էկաւ այրեաց և անբեաց զաշխարհն, (տե՛ս Ղ. Ալիշան, նույն տեղում, էջ 608—610)։

Աղ. Սասնեցու հաղորդած տեղեկությունները լրիվ համընկնում են թուրքական աղբյուրների սուլթաններին: Ողբասածը նկարագրում է, թե ինչպիսի համեմատաբար փոքրաթիվ զորքով Դելի Հասանը նենդության ու խաբույթյան միջոցով հաղթեց կառավարական հիսուն հազարանոց (sic!) բանակին, մտավ քաղաք... Սակայն լսենք դեպքերի ժամանակակիցին:

«Իսկ Հասան պէկն զարունն էլեալ
Հասան փաշին վրայ եկեալ.
Ոչ թէ բազում զօրօք դիմեալ,
միայն հաղար արամբ գրնացեալ:
Յորժամ եղև Թոխաթ մերձեալ,
և մեծ Սերտարըն դայն լրեալ.
Անթիս զօրս նա ժողովեալ,
յիսուն հաղար արբս կազմեալ:
Իսկ Հասան պէկն կեղծաւորեալ,
և ըզՍերտարն նենդիս խափեալ,
Իէ ևս չեկի պատերազմել,
կամիւմ հետ քեզ միարանել:
Եւ նա ի բան նորս պատրեալ,
եղև անհող ուրախացեալ:
Զհեծեալ այսր անդրո թողեալ
ըզՀասան պէկն ի միտ շածեալ:
Յանկարծակի փողըն զոչեալ,
զօրք՝ ճելալուն պատրաստ դրտեալ
Փուլք ի փուլաք ներս մըտեալ
ըզմեծ Սերտարըն փախուցեալ:

Ձոր Հասան պէկն ըզհետ մըտեալ,
Հասան փաշան բերդըն մըտեալ:
Իսկ ճելալեաց զորքս գըտեալ,
զամենեանս ընդ սուր անցեալ:
Զտուն և զտեղ քաղքին առեալ,
գինչս և զրարիսն ժողովեալ:
Յաւուր միում փաշայն ելեալ,
ընդ պատուհանըն նայեցեալ.
Իսկ թշնամեաց ըզնա տեսեալ,
հարեալ ըզնոյն և սատակեալ:
Եւ Հասան պէկն դայն իմացեալ,
զամէն քաղաքն ի հուր այրեալ.
Զմարդիկ նորա բրնաւ չընչեալ,
երիս ամիսս աւեր ածեալ»⁵⁷:

⁵⁷ Ա. Գաւրիւս Սասնեցիոյ Ողբը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 329—330:

Թոխատի ու նրա շրջակայքում Դելի Հասանի կատարած ավերածութիւնների, քաղաքի հրկիզման, բնակչության կոլոսական, գերեզման ու ֆիզիկական ոչնչացման մասին սրտաձմլիկ չափածո տողեր են թողել նաև, Ստեփանոս Թոխատեցին և Հակոբ Բաթուկենցը: Այս երկու հեղինակներն էլ եղել են ղեպերի անմիջական ակնատեսներ կամ վերապատմել են իրենց լուծը: «...Եւ Ստեփանոս Թոխաթեցին երեցս զորն աշօք տեսի և զորն ակընջօք լուայ, և զսակաւ բանս ասասցի անյարմար զոլով»⁵⁸, — գրում է Ստ. Թոխատեցին:

Ստեփանոս Թոխատեցին խոր կսկիծով է նկարագրում իր հայրենի քաղաքի կործանումը: Արհավիրքներից մազապուրծ, գտնվելով տարագրութեան մեջ Ղրիմի Կաֆա քաղաքում, նա գունեղ պատկերներով նկարագրում է իր քաղաքի հարստութիւնը, այնտեղ գոյութիւն ունեցող կյանքի բազում բարիքներն ու հեշտ ապրուստը մինչև վերահաս աղետը: Զաւալիների ապստամբութիւնների նախօրէին հայրենի քաղաքի մասին Ստեփանոս Թոխատեցին գրում է.

Շատ զեղօրայք շէն, բարեկի
Այգով, արտով, պաղշով ի լի
Ջրով առատ բոյս բանջարի
Եղեմ յրախտին էր նրմանի:

Կամ՝

Շուկայքն քարով ի լի
Վայ ինձ որ ես անտի Էլի,
Վաճառականաց էր նա տեղի,
Ի շորս կողմանց դային յայտնի,
Սախվէր բեռնով ապուրշումնի
Եւ այլ զինչ որ բեռով լինի:

Կամ՝

Վաճառականք, հանապարհորդք
Գնային Շիրվան և Շամախի,
Շամ և Հալապ և յխտամպոյի
Պուռոսայ և այլ բազում տեղի»⁵⁹:

⁵⁸ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մ. II, էջ 605:

⁵⁹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մ. Բ, էջ 606, 608, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 2672, էջ 401բ, 402բ:

Գտնվելով տարանջիկ առևտրի ամենաբանուկ ճանապարհի վրա, Թոխաթում կային, ինչպես իր տեղում մենք նշել ենք, բոլոր անհրաժեշտ պայմանները հայ մեծատուն-վաճառականների ուժ-ճացման համար: Սակայն տարբեր վիճակում էին գտնվում հայ աշխատավոր ցամաքները և հազիվ թե շուկայքն բարով ի վաճառ-ից կա-րողանային օգտվել նրանք:

Գալով ջալալիներին կողմից Թոխատի պաշարման մեղ առավել հետաքրքրող հարցին, Ստ. Թոխատեցին գրում է.

«Քաղաքացիքն հազար բարով
Ըղտունն և զտեղրն ձրգեցին,
Ելեալ փախեան, ոմն ի բերդին,
Ոմանք լերին, շատք ի սարին.
Ոմանք զմիմեանս կորուսին
Եւ զբռանել ոչ կարացին.
Ոմանք բոկիկ և զլլխիբաց
Եւ թալանած ի շուրջ գային.
Ոմանք ամսով հաց չըզբտին
Եւ բզկեանց խոտն ուտէին,
Զխրեանց բարիքն ալլը ուտէին՝
Ինքեանք հեռուստ հայեալ լային»⁶⁰:

Այնուհետև գրավելով քաղաքն ու նրա շրջակայքը՝

«Զգեղ և քաղաք թալանեցին,
Ոչ հոր թողին ոչ պահունի
Զամէն հանին նրման նեոին.
Յետոյ հըրով բորբոքեցին
Զոսկով նախշած ըղշարդիսին.
Նման տաճարին հանց քակեցին
Մինչև ի հիմքն հասուցին.
Էրեցին դատն և բղետեղի.
Զմանուկ տղայքն արին ղերի,
Ոսկի արծաթ և զգումաշնի՝
Զայն թալանեցին անյազելի.
Ըղշուրջառներն և զբզկեանի,
Զոսկի ծածկոց սուրբ սեղանի՝
Զիոց ծածկոյլ արին յայտնի.
Եւ զայլս՝ հազուստքս ճիւղանի
Զխաչ և զբոկի՝ զարծաթ-ոսկին
Ի ալլ սրբութիւնքս տաճարին՝
Զիոց ըրախտ (զարդ) շինել տրին.
Եւ խընդային վերայ նոցին:

⁶⁰ Վ. Ալիշան, նույն տեղում, էջ 606:

Իրոք, Թոխատում կողոպուտի հետեանքով ջալալիների ձեռքն ընկած հարստությունը եղել է շատ մեծ. «...փողերը վաճանով, իսկ մահուգը, շուխան և այլ թանկագին ապրանքները թուրով շափում և իրար մեջ բաժանում էին», — վկայակոչում է պատմագիր Նախման⁶¹:

Խոսելով ջալալիների կատարած սպանությունների մասին Ստ. Թոխաթեցին այնուհետև շարունակում է.

Ըսպանելոցն թին ոչ ասին
Կամ փախուցեալք լեր ւ ի սարին,
Ոմանք քաղցած և ծարաւի
Մերկ և բոկիկ և անեթի.
Եւ ըսպանեալն ի փողոցին՝
Շունք և զապանք զայն ուտէին.
Եւ ոչ սր էր թաղեր զնոսինս⁶²:

Քաղաքի կործանումն այն աստիճան դարհուրելի էր, որ Հակոբ Բաթուկենցը բացականչում է՝

«Թոխաթ քաղաք աւաղելի
Քո ճոխութիւնդ յէ՛ր շերնի
Արդ ևս եղեալ զու ամայի
Եւ նըշաւակ ամէն ազգի»⁶³:

Թոխատը ջալալիների ձեռքն ընկնելու անմիջական հետեանքն էր տեղի հայ բնակչության տարագրությունը հյուսիս, արևմուտք և արևելք.

«Քո բնակիչք միանգամայն
Եղեն ամենրն ցիր և ցան.
Յօտար երկիր պանդխտեցան
Ի Յոանկատան և Պարսկաստան»⁶⁴:

զրում է Հակոբ Բաթուկենցը:

⁶¹ Տե՛ս Naimâ, նշվ. աշխ., հատ. I, էջ 245:

⁶² Ղ. Ալիշան, նույն տեղում, էջ 609: Հակոբ Բաթուկենցն էլ իր հերթին հետևյալն է գրում ջալալիների կատարած սպանությունների մասին.

«Յայնժամ ըզծերսն կոտորեցին,
Ջերխաասարդան զխատեցին,

⁶³ Եւ զգեղեցիկ մանկունքս բոլին
Ի ձնոզացրն զատեցին» (տե՛ս Ղ. Ալիշան, նույն տեղում, էջ 609):

⁶⁴ Նույն տեղում:

Այսպիսով, Թոխատի անկումով սկսվում է հայերի զանգվածային փախուստը Արևմտյան Հայաստանից ու Անդրեփրատյան հայաշատ շրջաններից դեպի Կ. Պոլիս, Արևելյան Եվրոպա: Հետագա տարիներին այդ փախուստը գնալով ավելի մեծ ծավալ է ընդունում:

Թոխատը ջալալիների կողմից գրավվելուց հետո, Դելի Հասանի հրամանով քաղաքի կառավարումն հանձնվում է ունի Մահմուդ շափուշին, որը շարունակել է ավարառումն ու ավերումը: Այդ մասին Թոխատցի Մաղաթիա գրիչը հաղորդում է. «Նոր Թիմուրլանկ՝ Մահմուտ Չափուշն եկեալ բազում քրիստոնեաց տաճիօք յաշխարհն մեր, թվ. հայոց ՌՃԱ. (1602) եկն ի վերայ Եւփոկիոյ զղօրս քաղաքին պարտեաց եւ արար բազում աւեր եւ թաղթան (ծաղրի առնել) եւ հըրձիգք եւ բազումք ի դեւաց իմոց հրձիգ եղեալ եւ զբազումս թաղթան արարեալ, որոց մեծն այս էր, եւ յետ երից ամսաց գրի զայս ոչ բրիստոնէի միոյ ձեռն եւ բազում ծախիւք հազիւ թափեցի»⁶⁵:

Թոխատի անկումից հետո՝ Հասան փաշայի սպանության լուրը երբ հասնում է մայրաքաղաքը, սուլթանական կառավարութիւնը կարգադրում է Դիարբեքիւրի բեկլեբեկ խոսրե փաշային Դամասկոսի, Հալեպի ու Մարաշի գործերի հետ դուրս գալ Դելի Հասանի դեմ: Իմանալով այդ մասին Դելի Հասանը Թոխատում ունեցած իր գլխավորույս հաջողութիւններից արբեցած, 20—30 հազարանոց զորքով⁶⁶ շարժվում է Արևմուտք՝ արևմտյան Անատոլիայի նահանգները գրավելու⁶⁷: Այդ շրջանների ռազմական նահանգապետը՝ Մուհաֆիզ Ահմեդ փաշան իմանալով թշնամու գերազանց ուժը փախչում է դեպի Քյութահիա⁶⁸: Դեկտեմբեր ամսին Քյութահիան պաշարվում է Դելի Հասանի կողմից, սակայն սաստիկ ցուրտ ձմեռն ստիպում է նրան թողնել Քյութահիայի պաշարումը ու գնալ Կարահիսար ձմեռելու:

Դելի Հասանի արևմտյան Անատոլիայում կատարած ավերածութիւնների մասին, Ազ. Սասնեցին գրում է.

Եւ Հասան պէկն անտի (իմա՝ Թոխաթից—Մ. Չ.) ելեալ,

Եւ յԸստամպօլ դիմաւորեալ.

Եւ յինչ երկիր որ պատահեալ,

Քար վրայ քարի չեղէ թողեալ⁶⁹,

⁶⁵ Արշակ Ալպոյանյան, Պատմութիւն Եւփոկիոյ Հայոց, էջ 263:

⁶⁶ I. Peçevi, նշվ. աշխ.-ը, հատ. II, էջ 270:

⁶⁷ Kâtip Çelebi, նշվ. աշխ.-ը, հատ. Ա, էջ 184:

«ويانمه جمع اولان اشقياء يكيهوى اوتوز بيندن ارتق ايدى»

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Ազարիա Աստենցվոյ Ողբը, «Հանդէս ամսորեայ», 1936, էջ 330:

Սուլթանական կառավարութիւնը ստիպւած էր նոր սերդար նշանակել Գյուլելիք Մահմուդ փաշային և ուղարկել Դելի Հասանի դէմ: Սակայն 1603 թ. հուլիսին Պուլիս է գալիս Դելի Հասանի պատգամաւոր Շահվերդին և ներողամտութիւն խնդրում սուլթանից՝ «իր գործած ոճիրների համար»⁷⁰: Թագաւորը ներում է Դելի Հասանին ու «...սիրով զնա ընկալեալ»⁷¹: Դելի Հասանին շնորհւում է Բոսնիայի սանջակը: Ներողութիւն են արժանանում նաև Դելի Հասանի վեց մոտիկ աջակիցները, որոնք նույնպես պարգևատրւում են բարձր պաշտոններով: Դելի Հասանի մարդկանցից 400 հոգի ընդունւում են սուլթանական կանոնավոր բանակի շարքերը ու ուղարկւում սկզբում Ռումելի, ապա և ավստրիական ճակատը⁷²:

Սակայն, թուրք պատմագիրների տվյալներով Դելի Հասանը Բոսնիայի սանջակում շարունակում է իր ապստամբական շարժումները: «Նա սերդար Մուհամմեդ փաշային տարօրինակ վերաբերմունք էր ցույց տալիս, մերթ հպատակւում և մերթ ըմբոստանում նրա դէմ»⁷³: Բոսնիայի բնակչութիւնը նրա կարճատե իշխանութիւն ժամանակ ենթարկւում էր բացահայտ կողոպուտի ու վաշտազ բռնութիւնների: Դելի Հասանը բանակցութիւնների մեջ է մտնում վենետիկի և Հռոմի պապի հետ՝ ծախելով Դալմատիայի Դեսնե բերդը 100.000 ոսկով: Շուտով Քյաթիր Զելեբիի բաւերով ասած՝ «մեծ դավաճանութիւնը» բացահայտւում է և 1605 թ. վերջին Դելի Հասանը գլխատւում է Բելգրադում⁷⁴:

Այսպես է վերջացնում իր արկածալի կյանքը նաև Կարա Յադըջիի եղբայր՝ Դելի Հասանը: Ինչպես մի ժամանակ իր եղբայրը, նաև ստանալով սուլթանական կառավարութիւնից շնորհներ, դադարում է ապստամբական շարժումը ղեկավարելուց: Այստեղից էլ պարզորեն հետևում է, որ երկու եղբայրներն էլ շեն հանդիսացել շահագործվող թուրք գյուղացիութիւնի շահերի արտահայտիչներ:

Դելի Հասանի մահից հետո, ջալալիների շարժումը շարունակւում ու էլ ավելի էր ընդարձակւում: Կողմակիքովում են բազմաթիվ ապստամբական նոր խմբեր, դրանց ղեկավարների մականուն-

⁷⁰ Kâtip Celebi, նշվ. աշխ.-ը. հատ. 1, էջ 193:

⁷¹ Ազ. Սաֆեցի, նույն տեղում:

⁷² Kâtip Celebi, նույն տեղում:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 272—273:

ները միայն շատ բան են տեսնում ապստամբների վարքի ու հետապնդած նպատակների մասին: Քյաթիր Չելեբիի բառերով ասած, սրանք «...ղենք ու զինամթերք ձեռք բերելով, հեծյալ ու հետևակ առանձին խմբերով ցրվեցին երկրի տարբեր մասերը ու շարունակեցին թալանն ու կողոպուտը, բռնություններն ու բռնաբարությունները»⁷⁵: Երեմիա Չելեբին մեկ-մեկ թվարկում է ջալալի նոր ալլստամբների ղեկավարների անունները, միաժամանակ տալով նրանց համապատասխան բնութագիրը:

Ջենճիր—զրոան Ալի փաշայն,
 Քան զանճոռնիսն ցասուցեալ.
 Ճանփուլատ—Օղլինի զինի
 Կիւճիւկ Ահմետըն յըջացեալ
 Հիսէին փաշայն հալի.
 Եփրատիւով մըրըրկացեալ.
 Բաւիլ պիղծն յերկարածդի
 Եւ արկածիւրն էր զաղբաղեալ:
 Ինճե-Ղարան ըստուաբացաւ
 Եօյալ-սըղմազըն լայնացեալ.
 Ղապաշ-դուռնան էր բարձրացեալ.
 Իւրար-դստին էր խըստուցեալ:
 Ղալենտեր-օղլին զումուս
 Ապտալ-զասըմըն սասուկացեալ.
 Քեօսէ-Սէֆէրն փասըուսեալ.
 Եւ ղէսէքէսըն սրածու լեալ:
 * * * * *
 Սիքի-պօյուկն անպատկառի
 Եւ Սաթրուճին զսուրըն սրեալ,
 Կիճ-Մուհամետն ղկիճըն ցուցեալ,
 Քան զթունաւորս թունաւորեալ:

Այսպիսով «քեսեքես» (կտրի հա կտրի), «քեօր դայա» (կուլլոսպառաժ), «Թանկրի-թանըմաղ» («անաստված»), «Թուփուզի պօյուկ» («Մեծ թուփուկավոր»), «Ապուլեանչեր» («Դաշույն պահող»), «Սիքի-պօյուկ», «զարա-սահաթ» («չարժամ») և այլն մականուններ են, որոնք խոսում են այն մասին, թե ինչպիսի շարագործություններ կարող էին գործել նրանք⁷⁶:

⁷⁵ Kâtip Çelebi, նշվ. աշխ., հատ. 1, էջ 339:

⁷⁶ Երեմիա Չելեբի. Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցդ լազաւորացն. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 88ա և 88բ:

Առ. Դավրիժեցին հիշատակում է հետևյալ ջալալի ապստամբ զեկավարների անունները: «Հուսեյին փաշայ՝ Ռեհ (1529) թուին ապստամբեցաւ ի թաղաւորէն: Բօսայ Սաֆար Ռեհ (1599) թուին ապստամբեցաւ: Ահմատ փաշայ ՌՄ (1601) թուին ապստամբեցաւ: Ինչաղան ՌՄԳ (1603) թուին ապստամբեցաւ: Յուլարդստրին ՌՄԴ (1605 թուին ապստամբեցաւ: Թաւուլն ՅԲԴ (12.000) մարդով Ռեհ (sic!) թուին ապստամբեցան: Այս թաւուլիս եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտար: Մահմատ փաշայ (20.000) մարդով: Մանօղլի: Զանփօլատօղլի Ալի փաշայ: Սորին եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գրտար, Քօռօղլի, այս այն Քօռօղլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն եղանակին: Դիլիֆօղլի Մուստաֆայ բէկ Ռ (1090) մարդով. և առ ես ընկեր է Քօռօղլայն՝ զոր յովով տեղիս ի մէջ իւր խաղին զսա յիշէ: Միւս Մուստաֆայ բէկ: Ղարաղաշ: Դաւունասի: Եօլայ սըղմաղ, թանգրի թանխմաղ: Գօկապախան Զըփլախ: Քէսսարէս : Քըլու: Ղարասահաթ: Աղաջղանփիրի: Սորա ամենեքեան ջալալիք էին, որք ոչ հնդանդէին թագաւորին. և ոչ ի տեղի ուրեր զիլայ առեալ բնակէին, այլ աշխարհաւորք և աշխարհակործանք. և ուր և լսէին զհամբաւ շինութեան, դիմեալ անդր հասանէին, աւերեալ կողոպտէին և զշինուածսն հրդեհեալ այրէին:

Ի մերձակայից Կոստանդնուպօլսի՝ մինչև ցերեան քաղաք. ի Բաղդասալ մինչև զԴամուրղափուն, զսպիտակ ծովու մէջն և զսևաւ ծովու մէջն. այս եղերս՝ զորս ծրագրեցի, զսոցա մէջն զայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին»⁷⁷:

Այսպիսով, ամբողջ Փոքր Ասիան ոտնատակ է արշլում ջալալիների կողմից: Շարժումը այնքան մեծ ծավալ էր ընդունել, որ սպառնում էր մինչև իսկ մայրաքաղաքին: Դարգանելից ոչ հեռու Այդինն ու Սարուխանը թալանման ու հրկիզման էին ենթարկվել:

Ապստամբութեան նոր զեկավարներից աչքի ընկնողները շարունակում էին փաստորեն այն նույն գիծը, որը մի ժամանակ վարում էին իրենց նախորդներ՝ Կարա Յաղբջին և Դելի Հասանը: Ըստ «Ամասիայի պատմութեան», երբ Դելի Հասանին կառավարութեան կողմից նվիրաբերվում է Բոսնիայի նահանգը, ապա այն նույն ժամանակ ապստամբութեան նոր զեկավարներ՝ Կարակաշ Ահմեդին տրվում է Ռեվանը (Երևանը), թեքելու Մեհմեդ աղային՝ Դավրիզը, Կալինդար-օղլի Մեհմեդ աղային՝ Դյանջան և Դելի Զուլֆիզարին էլ Մարաշի սանջակները⁷⁸: Սակայն վերջինները հրաժարվում են կա-

⁷⁷ Առ. Դավրիժեցի, էջ 86—87:

⁷⁸ I. N. Danişmend, նշված աշխ.-ը, հատ. III, էջ 219:

ռավարակոն այդ պարգևներից և շարունակում են աստամբուլյու-
նը: Դա, մեր կարծիքով, բացատրվում է նրանով, որ նախ նրանք
կասկածանքով էին մոտենում կառավարութան այդ առատաձեռ-
նությանը, և երկրորդ՝ հատկապես Դելի Հասանի Թոխատի շրջա-
կայքում ձեռք բերած մեծ հարստությունը շլացրել էր նրանց և նրանք
պատրաստ էին արշավանքներ կազմակերպելու նոր ավարի ու թա-
լանի համար⁷⁹: Այդ նպատակին հասնելու համար ջալալի ասլոս-
տամբների նոր ղեկավարները հարձակվում էին մեկը մյուսի վրա,
ավարում ու ասպատակում էին ամբողջ շրջաններ: Այդ պարագային
դարձյալ խաղաղ բնակչությունն էր, որ ենթարկվում էր հաղթող կող-
մի վայրագություններին ու կոռուպուտին: Այսպես, 1603 թ. օգոստոսի-
սին, վերոհիշյալ Կարակաշը կամ Ղարաղաշը Երզնկայից հարձակ-
վում է Բարբերդում ու Գյումյուշխանեում հաստատված ջալալիների
վրա ու հաղթում նրանց: Սարսափահար տեղի բնակչությունը փա-
խուստ է տալիս մոտակա լեռներն ու ձորերը: Այդպես են վարվում
նաև Վահանշենի վանականները, որոնց մեջ է եղել և մեր ժամանա-
կադիր Գր. Դարանաղյին, որը հաղորդում է այդ դեպքի հետ կապ-
ված մանրամասնություններ. «Դարձեալ յայսմ ամի և թվ. ՌՄԲ
(1603 թ.)-ին,— գրում է նա,— յորժամ էաք ընդ վարդապետին ի
վանս Վահանշենին և յօգոստոսի ամսոյն ժԹ. նա բօթալից դուժկան
երեկ առ էրիզ փաշացիքն, որ մեկ եզրայրն ի մեր վանաց դիւզն ի
Վահանշեն նստէր և միւս եղբայրն՝ յՕձագեղն: Եւ Մուրատխանցի
Ալի փաշան և Մուստաֆա պէկն և Իբրահիմ պէկն ի Կումիւշխանային
ձորին, նոցա ալլ գուժկան զնացին թէ Ղարաղաշ անուն զօրսպ պա-
շի բազում զօրօք ջալալովք ևկն նստաւ յԵրզնկան: Թէ սոքա և թէ
նորո՞ւ ձայն տուեալ միմեանց զնացին ժողովեցան ի մեծ բլուրն և
եղեն բանակ մեծ և իկալ միաբանութեամբ խորխտաբար զնացին
ի վերալ նոցա, և նոցա լուեալ զգալուստ նոցին պատրաստեցին
զինքեանս պատերազմի: Եւ սոքա կամեցան ի զիշերի զնալով ի վե-
րալ նոցա, ալլև նոքա յառաջ եկին և թողին ոչ ի բանակն խառնե-
լով... ալնպէս զիմելով ի վերաջ Մուրատխանեցեցն և էրիզադն, զո-
մանս կոտորելով և զոմանս կարելի էր խոցոտելով: Եւ փաշանին և
այլքն ի զօրացն բազումք փախելով հաղիւ կարացին զերծանել ի ևո-

⁷⁹ Մեր կարծիքով, հավասարի չէ Խսկենդեր Մունշիի այն վկայությունը, որ իբր
վերջնելով իր վրա աստամբուլյան ղեկավարությունը Կարա Յաղըշիի մահից
հետո, նրա եղբայր Հասան Բեկը (Դելի Հասանը) ի հակադրություն նրան (Կարա
Յաղըշիին) հաղվադեպ նեղում էր առևտրականներին և ուսլաթներին...» (Տե՛ս
A. A. Paxmann, Тарих-и алем арай-и Аббаси. էջ 140:

ցանէն և նկուն եղեալ՝ ելեալ եկին ամօթալի երեսօք, և ցրուեալքն և վիրաւորքն երկու շաբաթէն յետոյ եկին մին մին:

Եւ յետ քանի աւուրց դարձեալ զուժկան երեկ թէ՛ Ղարաղաշն ամենայն զօրովն զիմեալ կուգան ի Բարերդս, ոմանք հաւատացին և ոմանք ոչ: Զինչ տեսաք որ վերի դաշտի մարդիկն քոչ էին արեր ամենայն ախիւր իւրեանց և եկին անցան պնալով ի լեռինս և յանտառս մայրաց: Եւ ապա մեր այլ մերձակայ գեղորէիւքն ամենաւն ախիւր մերովք ընդ վարդապետին և միաբանովք վանացն Վահոն: շինոյ զիմեցաք ի լերունքն և յանտառախիտ մացառս Կանկեյի ձորոյն և կացար մնացաք անդ աւուրս ինչ և լսեցաք, որ լցեալ են յերկիրն, որպէս զբազմութիւն մարախոյ և կամ որպէս զուխաջուրսն, նմանապէս և նոքա ամենակեր մարախոյ նման սպառեր էին գամենայն երկիրն ի կերակրոց և նման հեղեղաց ապականեալ էին, որ զվաստակոց արդիւնքն գեռ էին հորեր և իշտեմարաններ, զոր ինչ կերեալ էին և զմնացեալսն ընդ պողոտայսն էին ցրուեալ խառն ընդ կաւից և շինուածոցն հուր էին արկեր: Բայց քաղաքին ոչինչ կարացին առնել վասն ամրոցի գղեկին, այլ շորս հաղար զուրուշ տալով նոցա, զի մի հրձիգութիւն արասցեն քաղաքին և ամենայն արտաքին շինուածոց նոցին: Եւ առեալ զկաշառս ի բաց գնացին ճեպով, զի կասկածանաց ահի զրոյց երկիւղի գոյժ լսելով նոցա թէ՛ Սերաստիոյ Ահմատ անուն փաշան կուգայ ի վերայ իւրեանց քաղում զօրօք: Քանզի երկու անգամ յաղթահարէր զնոսա, վասն որոյ երկիւղալից լինէին ի նմանէն, վասն որոյ չուեալ գնացին ուր և կամեցան»⁸⁰:

Այսպիսով, ստեղծվեց մի դրութիւն, երբ Իսկենդեր Մուշիի բառերով ասած՝ ջալալիները «խռովութիւններ սարքեցին, և նբանցից յուրաբանչուրը գործում էր համաձայն իր կամայականութեան»⁸¹: Եւ Շահ Աբասը, ինչպէս մենք տեսանք, չհապաղեց օգտագործել բարենպաստ պայմանները, հարձակվեց Թուրքիայի վրա Անգրիկովկասը «Սեֆեւիւնների գինատտիայի տիրապետութեան ոլորտը վերադարձնելու»⁸² նպատակով: Զի բացառված այն հանգամանքը, որ շահ իր լրտեսների միջոցով կապեր հաստատած լինէր ջալալի ապստամբների ղեկավարների հետ: Եւ իր հերթին ջալալիների համար անհրաժեշտ էր որեւէ հզոր հենարան ունենալ իրենց պայքարում սովթանի դեմ: Իսկ այդ հենարանը, բնականաբար,

⁸⁰ Դր. Դարանաղցի, էջ 41—43:

⁸¹ Իսկենդեր Մուշի, Թարխի-ի ալեմ արաի Աբբասի, հատ. 1, էջ 440, ցիտատը վերցված է Ա. Ռախմանիի գրքից Тарих-и алем арый-и Аббаси, էջ 95:

⁸² Նույն տեղում:

պարտից շահը պիտի լիներ: Հետագայում, ջախջախված ջալալիների մնացորդները, իրենց առաջնորդ Կալենդար-օղլիի ղեկավարությամբ անցնելով Իրան, հավաստիացնում էին շահին, թե իրենք «անկեղծորեն նվիրված են» նրան, որ «Հոռոմների (թուրքերի) դեմ [ջալալիների] ելույթները հետևանք էին մեծարգո շահի ու նրա կառավարության նկատմամբ իրենց տաժած բարեկամության և նվիրվածության»⁸³:

Ի. Պ. Պետրուշևսկին, հենվելով Իսկենդար Մունշիի այն հաղորդման վրա, թե արգեն իսկ 1603 թ. Հարավային Ադրբեջանն ու Շիրվանը բռնկված էին ջալալիների շարժումով, կարծում է, թե «ադրբեջանցի ֆեոդալները և հայ հոգևորականությունն ու վաճառականությունը» դիմում էին շահին հենց ջալալիների շարժումից աղատվելու համար⁸⁴: Ի. Պ. Պետրուշևսկու հայտնած այս կարծիքը արդարացիորեն բննադատվել է ահագ. Աշոտ Հովհաննիսյանի «Դրվագներ...» աշխատության մեջ⁸⁵: Եվ իրոք, Առ. Դավրիժեցու, և ժամանակակից հայ բոլոր հիշատակարանների վկայություններով հաստատվում է, որ ջալալիների ապրածումն Անդրկովկասում ոչ թե նախորդել, այլ հաջորդել է 1603—1605 թվականների իրանական արշավանքներին:

Առաջին անգամ, ջալալիները պիտի Անդրկովկաս մուտք գործած լինեն Ջղալեղադե Սինան փաշայի զորքի հետ, երբ վերջինին հաջողվեց նրանց սիրաշահելու միջոցով ներդրավել նրանցից մի մասին, իրանական արշավանքի մեջ: Նրանց մի զգալի մասը կոտորվեց այդ արշավանքի ընթացքում: Իրանական արշավանքի ժամանակ էլ ջալալիները կողոպտում էին ձանազարհի վրա բնկած դուղերի ու բնակելի ավանների բնակչությանը, բռնաբարում էին կանանց և կատարում այլ խժոժություններ այն աստիճան, որ տեղի բնակչությունը աղիոգորմ դիմում էր Սինան փաշայի օգնությանը⁸⁶:

Սակայն իրանական արշավանքին ջալալիների որոշ խմբերի մասնակցությունն ու նրանց ունեցած կորուստները (կոտորումը) չթուլացրեց շարժումը՝ ընդհակառակը, դրանից հետո էլ այն նոր ուժով բուրբուրեց: Խիստ ավերվեց ու ավարվեց սամբուղ Փոքր Ասիան: Այդ տարիներին հայ, ինչպես և թուրք ժողովուրդը կրեցին

⁸³ А. А. Рахмани, *նշվ.* աշխ.-ը, էջ 113:

⁸⁴ И. П. Петрушевский, *Очерки...*, էջ 326:

⁸⁵ Ա. Գ. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ աղատագրական մտքի պատմության, հատ. Բ*, էջ 81—82:

⁸⁶ Գր. Դաւանալցի, էջ 44:

անասելի դժբախտութիւններ: Առաջացած ահռելի սովը, սրի ու հրի հետ միասին, հարյուր հազարավոր մարդկանց կյանքն էր խլում: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում այդ ժամանակաշրջանում ջալալիներ շարժումների պատմութիւնը Ալարիա Սասնեցին.

«Ապա Ղալանտար օղլին լեալ,
յկնկիրիոյ եղև կիւալ.
Նա շատ շարիր Երկրի ածեալ,
բազում գաւառս շրջապատեալ...

Ձկնի նորա խարախաշն լեալ,
եւ սա բազում շարիս գործեալ.
Ի Մելտիսն յԱմիթ եկեալ,
Նաւըր փաշայն զնա ըսպանեալ
Ապա Շապանըն պիղծ կիւալ,
յսլով զողիս նա խողխողեալ.
Ապա յԱմթայ եղև հալածեալ,
եւ ի հարբերդ կործան անկեալ.
Հինգերորդին էր Զիլիֆգար,
անթիւ գօթօր էր նա լըցեալ,
եւ ժինչ գերկիրն աւեր ածեալ,
ի Սարտարէ մի ըսպանեալ:
Վեցերորդին փիլի կոչեալ,
արիննարբու շուն կրեալ.

ԶՂալսար բազաք նա աւերեալ,
Բայց ուրանօր նա ոստակեալ
Եօթներորդն էր Եօլա-Սրզմազ,
Խիստ անողորմ զինչ զՅուդաս,
եւ սա նեղեաց զքրիստոնեայս,
բայց անողորմ զինչ զՀերովդիաս:
Ութերորդին Շելվան-չախուջ,
որ շատ արար գոչում և կուճ,
Սա աւերեաց բազար և պուրճ
յկառոյ ըսպանաւ ի յառիւծուց:
Իններորդն էր Եօլա-Կիրմազ,
զինչ շար արար քան ըզԴիւդաս.
Զբայմաց արինո վաթից զինչ աւազ,
ապա կոքեաւ ի նոյն յորոտայո:
Ապա Քափանաշ-օղլին լեալ,
որ թուրքմանեն յաւաշ եկեալ.
Զկնգս երկիրն նա աւերեալ,
ապա զհարայն զըլտին հատեալ:
Եւ արտաշոյ քան զսոսայ լեալ.
Վեց Ճելպալիք ալ ևս յայտնեալ.

Նախ առաջինն էր Ապուսեֆ,
որ զխնուս քանդեց առանց նրսեֆ,
Այնքան սա խեղճ րաներ արաւ,
մինչ զի ճակատն եղջիւր բուռաւ⁸⁷:

Այնուհետեւ՝ Իպրիմ բեկ կոչված ջալալին հազար մարդով ասպատակում ու ավերում է Մուշի շրջակայքը «զամս վեց»: Միր Մահմեդ ջալալին, որ «Ի Մերտենայ էր նա ելեալ».

Որ և զՄերտին և ըզՄծրին,
Մինչև յԱմիթ հա աւերեալ:

Մյուս ջալալի առաջնորդը՝ Քոսա Սաֆարը որ՝

«Ի յԱնթափու հղև ելեալ,
Քըսան հազար զօրս կազմեալ
Եւ զամբս Եօթն զերկիրս գերեալ.
Ի յԱնթափու մինչ Արդրում
Անթիւ րազում արար զուլում.
Յետոյ հղև հնազանդեալ,
ԶԱրդրումու սանճախն առեալ»⁸⁸:

Ազարիա Սասնեցու մոտ, հինգերորդ Զալալին, որ մեծ ավերածութիւններ է գործել, եղել է Միր Աղդին Բաղելի քուրդ Միր Շարաֆի եղբայրը: Նա իբր ավերել է Միջագետքից մինչև Շիրվան (sic!): Նրա կատարած ասպատակութիւնների մասին Ազարիա Սասնեցին գրում է.

«Հինգերորդին Միր Աղդին լիալ,
Ի Ճիզիրու երկրէն ելեալ.
Միր Շարաֆին եղբայր մի լիալ,
որ յեղօրէն, ասպատակեալ.
Անթիւ զօրօր (sic!) զօրասպիղեալ,
և աշխարհի աւերածեալ:
Նախ զՀասանբեֆ հա աւերեալ,
և զՅամետին յուրն կոխեալ:
Զտորալ երկիրն թաւանեալ,
մինչև Մծրին բընաշինջ լեալ:
Եւ ըզՃիզիր յոյժ աւերեալ,
մինչ ի Պոհտան հա խարխարեալ.

⁸⁷ Ազարիա Սասնեցվոյ Ողբը, «Հանդես ամսօրեայ», 1326, էջ 333:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 333:

Եւ ի Սըղերթ քաղաք մըտեալ,
 յուրջանակի զնա պաշարեալ.
 Զիշխանս նորա անդէն սպանեալ,
 Եւ ըզբաղարն շուեալ նստեալ:
 Եւ ըզկուրտւան յոյժ աւերեալ
 Եւ զՎրարիան դերի տարեալ,
 Եւ ի քըֆրայ նորա սկսեալ,
 մինչ ի քրկայլն թալանեալ:
 Եւ ըզՄատան նա կողոպտեալ,
 մինչ ի Շիրվան (sic!) տներ ածեալ»⁸⁸:

Միր Շարաֆը բազմիցս ընդհարւում է իր եղբոր հետ, քայքայ միշտ էլ պարտւում է: Ուստի խորամանկությամբ Միր Շարաֆը կանչում է իր մոտ իր եղբորը՝ Միր Ազգին և դավադրաբար սպանում նրան, նաև՝ «ըզզօրսն կոտորեալ, որպէս փոշի սփռւեալ»⁸⁹:

Եվ վերջապէս վեցերորդը դա քուրդ Ալին է: Հոտ նրեւոյթին, խոսքն աշտեղ վերաբերում է քուրդ Զանփուլադ Ալիին: Սրա ղեկավարած ապստամբությունը ամենաուժեղն էր նախորդների համեմատությամբ: Սա՝ Սասնեցու բառերով ասած՝

«Ուր և կային ապստամբեալ,
 Մեծաւ սիրով առ ինքն կոշեալ
 Այսպէս անթիւ զօրքս կաղմեալ,
 Արիւնարբուք ամէնն լեալ»⁹¹:

Եվ իրոք, Կալենդար օղլիի հետ միասին մի քանի տարի շարունակ Զանփուլադ օղլին իր զորքով ասպատակության ենթարկեց ոչ միայն Փոքր Ասիան, այլև Ասորիքն ու Միջագետքը:

Թուրքական աղբյուրներում Զանփուլադ Ալիի ապստամբության համար հետեւյալ պատճառն է մատնանշւում: 1605 թ. աշնանը, երբ Սինան փաշան պարտություն է կրում Թավրիզի մոտակայքում ու հազիվ փախչում է Վան, աշտեղ նրան է ներգլայտնում քուրդ իշխան Զանփուլադ զադեն այն հուշտով, որ պարզեալութիւնում կստանա Սինան փաշայից՝ օսմանյան բանակի մնացորդները հաջողությամբ Վան տեղափոխելու գործում մատուցած ծառայության համար: Սակայն Սինան փաշան տեղն ու տեղը սպանում է նրան: Եվ ահա նրա եղբայրներ Ալիբեկն ու Խզրբեկը իրենց հրամա-

⁸⁸ Ագաթիա Սասնեցվոյ Ողբը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 333—334.

⁸⁹ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 333—334:

նառարության տակ գտնվող 30.000-ոց զորքի գլուխ անցած շարժվում են դեպի Հալեպ և ապստամբում սուլթանական կառավարության դեմ⁹²։ Իհարկե Սինան փաշայի նման վերաբերմունքը միայն պիտի կարող էր ծառայել ապստամբության համար։ Իսկական պատճառը պիտի փնտրել այն քաղաքականության մեջ, որ վարում էր օսմանյան կառավարությունը առավել ինքնուրույնության ձգտող բնորդ բեկերի նկատմամբ, այն է՝ վերացնել վերջինների անկախությունը և ուղղակիորեն ենթարկել նրանց Բ. Դուսնը։ Այստեղից էլ Ջանփուլադ Ալիի շարժումը պիտի դիտել որպես խուրճ գավթիչների ձեռքից ազատագրվելու մի փորձ։ Որ իրոք դա այդպես է, երևում է նրանից, որ շուտով Ջանփուլադ Ալիին է միանում Լիրանանի Դրուպերի առաջնորդ Ֆախրեդդին Մանօղլին։ Այս երկու ապստամբ դեկավարները, գրում է Համմերը, «...իրենց միացյալ ուժերով ապառնում էին Սիրիան մի անկախ թագավորություն դարձնել»⁹³։

Ինչպես ջալալի Ահմեդ Թավիլի կամ Երկարի սրգի Մուհամմեդը կարողանում է պարտության մատնել մեծ վեզիր Հասան փաշայի զորքերը շնորհիվ այն բանի, որ նրան աջակցում են քրդական Սուխրան և արաբական Աբուբեշ ցեղերը⁹⁴։ Անշուշտ, այս աջակցությունը դարձյալ առելի օսմանյան տիրապետությունը տապալելու մի փորձ էր։

Ջանփուլադի և Ֆախրեդդին Մանօղլիի ապստամբ զորքերը Համալում պալատության են մատնում Թրիպոլիի հաքիմ՝ էմիր Յուսուֆ իբնու Սալդային, ներխուժում են Դամասկոս, հրի, սրի ու կողոպտի են մատնում քաղաքը։ Այնուհետև ապստամբները շարժվում են դեպի հյուսիս, մտնում Կիլիկիա, ուր գտնվում էր Ջանփուլադի ֆեոդալական տիրույթը՝ Քիլիսը։ Այդ բոլորը նշանակում էր, որ փաստորեն Սիրիան, Լիրանանը, Կիլիկիան ամբողջությամբ անջատվել էին կաշարությունից։ Որպեսզի այդ անջատմանը օրինական բնույթ տա Ջանփուլադ Ալին, դրամ է կտրել տալիս իր անունով և իսլամական կրոնի զրույթների համաձայն, որպես սյուլեբեհն արքա խոթրե (աղոթք) է կարգալ տալիս մզկիթներում։ Նա մինչև իսկ զինվանագիտական հարարությունների մեջ է մտնում ու 1607 թ. հոկտեմբերի 2-ին առանձին պալմանագիր կնքում Տոսկանայի արխիդուկ Ֆերդինանդի հետ։ Նա բանակցություններ է վարում նաև այլ պետությունների հետ⁹⁵։

⁹² J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman, հատ. VIII. էջ 88։

⁹³ Նույն տեղում, էջ 114։

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 113։

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 114։

Եվ ահա այսպիսի ահավոր վտանգ էր կախված Օսմանյան կայսրության գլխին: Մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող Սարուբեանն ասպատակվում էր Կարա Սայիդի ու Կալենդար-օղլիի՝ որդու կողմից: Կնալի կոչված Զալալին հրի ու սրի էր մատնում ամբողջ Բուսայի նահանգը: Մուսելլի շավուշն ու Ջեմշիդը իրենց փառապան իշխանությունն էին ենթարկել Կոնիայից մինչև Ադանա ընկած շրջակայքը⁹⁶: Ինքը Կալենդար-օղլին զավթել էր ամբողջ Կենտրոնական Անատոլիան:

Սուլթանական կառավարությունը 1607 թ. ամռանը այս անգամ ապստամբների դեմ է ուղարկում ռազմի զաշտերում կոփված ծերունի սերդար «Կուչուշի» (հոր փորող) Մուրադ փաշային: Սակայն փորձված Մուրադ փաշան քաջ դիտեր, որ հնարավոր չէ միայն զինքի ուժով ձեռք բերել ապստամբությունը: Եվ նա դիմեց խորամանկության: Ապստամբության շատ առաջնորդներին նա խոստացավ կառավարական զանազան պարգևներ ու ավատներ, իրեն Կալենդար օղլիին Անկարայի սանջակը, պաշմանով, որ վերջինս թուլյատրի օսմանյան բանակի ազատ անցումը նրա զավթած տերիտորիայից՝ Զանփուղի դեմ զնալու համար: Կալենդար օղլին համաձայնվում է: Կայսերական հրովարտակն իր ձեռքում ունենալով Կալենդար օղլին շարժվում է դեպի Անկարա: Ճանապարհին, թուրքական աղբյուրների տվյալներով, նա հրի ու կողոպուտի է մատնում ամբողջ շրջակայքը⁹⁷: Երբ նա մոտենում է Անկարային, ապա քաղաքի կառավար Կելդանդադե Մեվլանա Ահմեդը թուլյ չի տալիս նրան մտնել քաղաք: Եվ երբ Կալենդար օղլին ուղում է իմանալ, թե ինչու կադին չի ուղում ենթարկվել կայսերական հրամանին, վերջինը պատասխանում է. «Չնայած դուք սանջակեհեկ եք նշանակված, բայց չեկաք որպես այդպիսին, այլ եկաք որպես ավազակ ու խռովարար: Դուք կողոպտեցիք կարավանները, այրեցիք բերդերը...»⁹⁸: Կատաղած Կալենդար օղլին պաշարում է քաղաքը, սակայն այն դրավել նա չի կարողանում: Ստանալով օգնական ուժ պաշարվածները ստիպում են Կալենդար օղլին հետ նահանջել⁹⁹:

⁹⁶ Kâtip Çelebi Feşleke, հատոր I, էջ 294—295:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 292—293:

⁹⁸ J. Hammer նշվ. աշխ.-ը, հատ. VIII, էջ 118:

«بوسنه‌جاق سنا توجيه صورتى او لنعيشى اصل سن بودده سنجاق
بکبرى هيمنده گدليموب جلايلر صورتنه گنديمنز دونا دليل بودرکه گنيم
فقراىن مشراعى ايجيمنه قوندونوز وعصب ايله الدنيمنز...»

⁹⁹ Katip Çelebi, նշվ. աշխ.-ը, հատ. I, էջ 293:

Իսկ մինչ այդ Կոնյուլէի Մուրադ փաշային հաջողւում է ձնշել Մուսելլի Չափուշի և Ջնմշիղի ապստամբությունները Բրուտայի և Կիլիկիայի շրջակայքում: Այնուհետև նա Ջանփուլադի հետ ունեցած մի շարք մարտերում գլխովին ջախջախում է նրա և Ֆախրեդդին Մանսուրի միացյալ զորքերին: 1608 թ. գարնանը Ջանփուլադը թողնելով Ասորիքը հաղթական սերգարին, մտնում է Փոքր Ասիա, Հայաստան և ձանադարհին կատարում մեծ ավերածություններ: Այդ մտաին համեմատաբար մի ընդարձակ հիշատակարան է թողել գրիչ Սրապիոնը Տրապիզոնից: Մեջ բերենք այդ հիշատակարանն ամբողջութեամբ. «...Որ և աղղմանէ չարին բնակարանն բանսարկուի մեծ գազանն և չար վիշապն, շունն կատաղի և երկրորդ բռնաբասկն (sic!), պիղծն Ալիփաշան ճանփուլատին որդին որ ժողովեաց բազում զորս Կի (60.000) հեռեակ անկման և քան դայս առելի և ոչ պակաս զինուորս ձիաւորս տիրեաց բռնութեամբ երկրին Տիբերոյ որ Հալապ տսի և բազում քաղաքաց և զեղօրէից. աւեր էած, զոր թէ զբեաք մի ըստ միտջէ չէ բաւական տանել թխթոյ: Որ և սոյն չարէն ապստամբեալն չարն և ժանդն տասնապատիկը զսա պիղծ Թաւուշն և եկեալ Ժի (10 հազար) հեծելօք ի յերկիրն Կիլիկիոց և առեալ զԱտանայ, զԲարսիս, զՍիս, զՂարսի բազում աւեր էած և ԵՃ (500) արս մատաղ տղայք զերի տարաւ ի Ատանոյ, և անտի դիմեալ ի վերայ երկրին Մարաշոյ աւերելով և եկեալ հասաւ ի Սեփաստիալ և անտի եկեալ ի եկեղեաց գաւառն և բազում աւեր էած էրկիցս և երիցքս որ սովոր(եալ) էր պիղծ արենարբուն որ թոյլ ետ առտուած վասն ծովացեալ մեղաց մերոց և այլ բազում աւեր էած աշխարհի մինչև ի մեծ ծովեզերն Եփեսոսի Զմոին. և անտի դարձեալ եկն Իկոնիան ի Գաղաթիայ ի Կաստամոնի և անտի ի մեծն Պոնտոս Տրապիզոն և աչրեաց դբազաքս գայս և գնաց կրկին ի Երզնկան, զոր աէր առտուած մեր ոչ կամեցաւ զկորուստ մարդկան, այլ ետուր զօրութիւն ալեոր Մուրադ փաշային որ եկեալ բազում զօրօք էաւ զմեծ զոռոզն զճանփուլատի որդին և անխնա կոտորեաց և զինքն փախըստական արար և ամենայն տունն բնաջինջ արար և այլ բազում կոտորս արար ի յերկիրն Տիբերոյ և անտի եկեալ դիմեաց ի վերա չարին որ Թաւուլ ասէին և եկեալ հհաս ի մեծ դաշտն Տարօնոյ և կոտորեաց զնոսա անխնայեալաբար. փախուց զսակաւու մինչև ի զըլպաշն և ինքն քաջ ծերն (իմա՝ Կոնյուլէի Մուրադ փաշան) որ առտուած զօրացուց նստաւ ի մեծ դաշտն Բաբերդու և զորս արձակեաց աչար և անդր և բազում զերեալ ի ապստամբ պարոնացն և փաշաներուն բերեալ սուր եդ ի վերա եսպան և զօր գտանէին բերէին և սպանէին և արար մեծ խաղաղութիւն ի վերայ երկրի: Եւ դարձաւ

խաղաղութեամբ ի Ստամպոլ առ թագաւորն իւր եւ զօրացնողն Քրիստոս Երկար ժամանակ տացէ սուլթան Ահմատին և իւր մեծ վեղիրին Մուրատ փաշային ամէն»¹⁰⁰:

Այսպիսով, հեղինակի վերաբերմունքը Զանփուլադի դեկաւորած շարժմանը խիստ բացասական է, որովհետեւ նա ամէրել է Փոքր Հայքի մի շարք վալիերը և բռնություններ է դործադրել: Հիշատակարանում փառարանվում է սերդար Կուլուջի Մուրադը, որին հաջողվել է վերահաստատել խաղաղությունը երկրում: Սակայն ինչ է շահել աշխատավոր ժողովուրդը այդ խաղաղությունից: Համարյա ոչինչ: 1609 թ. արտադրված մի ավետարանում գրիչներ Ստեփաննոսն ու Մինասը Համիթից իրենց հիշատակարանում մեղ տեղեկացնում են, որ այսպես կոչված խաղաղության հաստատումից հետո ժողովրդի վիճակն էլ ավելի վատթարանում է հարկադրահանքովյան ավերացման պատճառով: Նրանք գրում են. «...Դարձեալ գրեցաւ սա ի դառն և ի նեղ ժամանակին, զի խիստ են զօքցած թշնամիք թագաւորին տաճկաց սուլթան Ահմատին զի չալսմ ամի ել զաւրավար մի Մուրատ անուն ի թագաւորէն բազում զօրօք և սակաւ մի խաղացոյց զընտանի թշնամիք թագաւորին: Այլ բրիստոնէից ոչ գոյ հանգիստ, այլ ուշալի երբայ Խաւկապահանջութիւն բազմաւալ (ընդգծումը մերն է—Մ. Զ.) այլ յուեամբ յաստուծոյ զի ի հանդերձեալ կեանքն զժամանակիս բրիստոնեայքն բնդ արիւնահեղ մարտիրոսն դասեցէ»¹⁰¹:

Այնուհետեւ ջալալի Զանփուլադի զորքը, որը հիմնականում կազմված էր նույն չիֆթբոզաններից, լեվինդներից, Կերեշուսի փախտականներից և անշուշտ բրդական ցեղերից իրենց արշավանքների բնթացքում մեծ վնաս էին հասցնում ոչ միայն հայ, այլև տեղի թուրք, արաբ բնակչությանը: Զանփուլադի և Մանօղլիի տղրստամբական շարժումը սլիտի գիտել որպէս առաջադիմական, քանի որ դա զրուզ ու բուրդ ժողովուրդների զգալի մի հատվածի սուլթանական առելի լծից ազատագրվելու մի փորձ է եղել: Այդ շարժումը, մյուս կողմից, սոցիալական բնույթ է ունեցել:

Հետաքրքիր է նշել, որ նույն տեղում Գր. Դարանաղցին Զանփուլադին դրական գծերով է ներկայացնում՝ համարելով նրան «խաղաղասեր և աշխարհաշէն»: Սուլթան Ահմեդին տված բացատրության մեջ, Զանփուլադը իր ջալալի դառնալու հանդամանքը բացատրում է մեծ վեղիր նասուհ փաշայի իր նկատմամբ ցուցաբերած

¹⁰⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1354, էջ 199ր, 200ա:

¹⁰¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 4912, էջ 253ր:

անարգարացի վերաբերմունքի: Եվ իրոք, ինչպես մենք տեսանք, Ջղալաղաղե Սինան փաշան Ջանփուլաղի եղբորը, իսկ նասուհ փաշան աղստամբուլթյան դռնը բարձրացրած հենց իրեն՝ Ալի Ջանփուլաղի նկատմամբ վարեցին հալածանքի քաղաքականություն: Դա մի քաղաքականություն էր, որ վարվում էր իսկական և ոչ թե ձևական անկախության ձգտող քուրդ ֆեոդալների նկատմամբ: Ահա և Գր. Դարանաղյու ժամանակագրությունից վերցված այն հետաքրքիր հատվածը, որը վերաբերում է Ալի Ջանփուլաղի շարժմանը: «Եւ յայսմ ամի և թվի (իմա՝ 1608 թ.), յորժամ էաք յերուսաղէմ, նա տէրն Քիլիսոյ՝ Ջանփուլասն աղստամբնալ էր և ջալալի լինելով՝ զՀալապ և զՇամ (Դամասկոս) խիստ նեղ էարկ, մինչև յերուսաղէմ ալլ հիսար կրեցաք և ի նեղ անկաք: Տնոոյ Մուրատ փաշան կոտորեց զամենայն ջալալի պօրս նոցա ի Հալապ, և ինքն երեք հարիւր ողով հազիւ զերծնալ մազապուրծ լինելով անկանելով ի Քիլիս և առնելով զմայրն և զփոքրիկ տեսեամբ գեղեցիկ և զնալով առ թագաւորն ի Կոստանդինուպօլիս ի հնազանդութիւն և տալով զմայրն որդովն հանդերձ պատանդս թագաւորին և զանկատ առնելով ի ձեռանէ նասուհ փաշային և ալլոցէն թէ՛ նոքա զիս ոչ կամաւ ջալալի արարին: Բազում ջալալի պօրօք գային ի վերայ երկրին և աշխարհին իմոյ՝ չաւարի և հրձիգ առնել: Ես ալլ առ նոցա ահից պօրս անթիւս գումարեցի ընդդէմ նոցա, զի յաղթեցից նոցա և ազատեցից զաշխարհն իմ, և ժողոված զօրս ջալալի դարձան, ալլ ոչ կարացի հնազանդեցուցանել ինձ: Եւ սաոյգ և իրաւ՝ այնպիսի խաղաղասէր և աշխարհաշէն էր, և ի բուն պապանց ի վեր ունէին զիշխանութիւն երկրին իւրեանց, զոր յակամայ շարացուցին: Եւ այսպիսի աղետիւր պատմեաց թագաւորին, և թագաւորն գթացեալ ի նա, ետ փաշայութիւն զՊուտում, զտեղի Հասան պէկի՝ եղբօր Աղիճուն: Եւ գնացեալ անդէն և զօրքն, որ սովոր էին ջալալութեան, կամեցան դործել ըստ սովորութեանն իւրեանց և պոստոնացիքն անդէն սպանին զինքն և զջալալի պօրսն իւր, որպէս զՀասան պէկն արացին»¹⁰²:

Ջանփուլաղ Ալիի աղստամբուլթյան ճնշումով ջալալիների շարժումը վերջ չէր գտնում: Կալենդար օղլին, թողնելով Անկարայի պաշարումը իր պոքոզ շարժվել էր դեպի Բուսա և ասպատակում էր քաղաքի ամբողջ շրջակայքը¹⁰³: Ճանապարհին, նա իմանալով Ջանփուլաղի պարտության մասին, կոչ արեց վերջինին միանալ իր

¹⁰² Գր. Դարանաղի. էջ 101:

¹⁰³ Kâtip Celebî, նշվ. աշխ., հատ. 1, էջ 298, J. Hammer, նշվ. աշխ.-ը: հատ. VIII, էջ 122:

զորքի հետ և համատեղ պայքարել ընդհանուր թշնամու՝ սուլթանական կառավարության դեմ¹⁰⁴։ Զանփուլադը համաձայնվեց, բայց վերջին պահին փոխեց իր սրտը¹⁰⁵, դնաց Կ. Պոլիս ու, ինչպես տեսանք Դարանաղցու ժամանակագրությունից վերցված հատվածից, ներողություն խնդրեց սուլթանից, ստացավ Բուդումի սանջակը Բոսնիայում, ուր և նրան սպանեցին։

Մեր կարծիքով Զանփուլադ Ալիի նման դիրքը պիտի բացատրել այդ երկու ապստամբ ղեկավարների տարբեր նպատակներ հետապնդելու մեջ։ Եթե Զանփուլադը ձգտում էր իր իշխանության ներքո հղած քրդական ցեղերին ու նրանց զբաղեցրած տերիտորիան ազատագրել օսմանյիների տիրապետությունից, ապա Կալենդար օղլու ապստամբությունը հետապնդում էր նույն նպատակը, ինչ-որ Կարա Յադըջիներ, այն է՝ սուլթանական կառավարության դեմ ժողովրդական խորը դժգոհություններն օգտագործել սեփական կաբիերայի՝ նոր թագավորություն ստեղծելու համար։

Բրուսայի շրջակայքի Կալենդար օղլիի կողմից՝ ասպատակվելու մասին Գր. Դարանաղցու մոտ կարդում ենք. «մեծ Կալենդար օղլին ... ԿՊուրսա յաւարի էառ և շատ խաչտառակութիւն գործեաց ընդ կանայս և ընդ մանկունս նոցա...»¹⁰⁶։

Գր. Դարանաղցին հիշատակում է 1609 թվականին ապստամբության գլուխ կանգնած մյուս չալալի առաջնորդների անունները, որոնք գործել են հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում։ Դրանք ենք՝ Մուրատխանցի երեք հղբայրները, Մուրադ փաշան, Իբրահիմ բեկը, Մուստաֆա բեկը, Շիրին բեկը և Թավուլը։ «Զայս Անատոլի լցեալ էին ապստամբօք,— գրում է Դարանաղցին,— և յորժամ զնաց սա (իմա՝ սերդար Կուչուքի Մուրադը) հրամանաւ սուլթան Ահմատին ի պատերազմ ընդդէմ նոցա, որ ոչ զոչք թիւ համարոյ զօրաց նոցին, որոց զխաւորքն էին նախ Մուրատխանցի երիս եղբարցն, որ բնակեալ էին ի ծործորին Մոնախու, որ աշժմ Կումիշխանա ասեն, Մուրադ փաշա անուն և Իբրահիմ պէկ և Մուստաֆա պէկ, և ի մեր Կամախու բերդն Շիրին պէկ անուն և Թաւուլ, որ անհուն էր զօրքն...»¹⁰⁷։

¹⁰⁴ Նույն տեղում։ Կալենդար օղլին հորդորում էր Զանփուլադին, թե «ես կառնեմ քո վրեժը»۔ استغن انتقامي من آل الروم

¹⁰⁵ Նույն տեղում։

¹⁰⁶ Գր. Դարանաղցի, էջ 142—143։ «Բրուսայի փողոցներից ու մանց հրի ու մանց կողոպտար ենթարկեց», կարդում ենք Քյաթիր Չիլիբիի մոտ։

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 143։

Սերգար Մուրադ փաշան իր ամբողջ ուշադրութիւնը սեռում է վերոհիշյալներից ամենավտանգավորի՝ Կալենդար-օղլիի վրա: Եւ 22 բեքի ուլ-էվլիէ 1017 թվականին (15 օգոստոս 1608 թ.) թշնամի բանակներն հանդիպում են Ալաջա-Չալըր կոչված վայրում (էլբիստանից ոչ հեռու): Հաղթում է Մուրադ փաշան, որից հետո Կալենդար-օղլիի զորքի մնացորդները էրզրումի և Արդահանի վրայով անցնում են թուրք-իրանական սահմանը և իրենց հպատակութիւնն են հայտնում Երևանի Ամիրգունա խանին:

Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէր լինի այստեղ մեջբերել այն ելույթի մի շարք գրույթները, որ ունեցել է, համաձայն թուրք պատմագիրներին, Կալենդար օղլին Ալաջա-Չալըրի ճակատամարտի նախօրէին գումարված ռազմական խորհրդում: «Ես դադարեցի օսմանցիններին հնազանդվել այն ժամանակ, երբ այդ նենգերի ու կեղեքիչների (իմա՝ օսմանցիների—Մ. Զ.) գոռոզութիւնն հասավ դագաթնակետին ու նրանց տիրապետութիւնը ճղմեց աշխարհը,—ասում է Կալենդար օղլին: Սակայն օսմանյան տիրապետութեան դեմ ըմբոստացած այդ նույն Կալենդար օղլին հետևյալ կերպ է շարունակում իր ելույթը,—Մենք ասպատակեցինք Միխաիլի, Այդընի և Սարուխանի շրջանները և վերադարձանք հսկայական ավարով: Կոնիայում ...մենք կողոպտեցինք ամբողջ շրջանը: Եւ այդ բոլորից հետո պարտութեան դեպքում,—թող մեր արարքները պատմվեն բերնից բերան, որպեսզի նրանց հիշատակն անմահանա»¹⁰⁸: Կալենդար-օղլիի և ջալալի մշուս ապստամբ ղեկավարների կատարած շարագործութիւնները, երկար ժամանակ մնացել է ժողովրդի հիշողութեան մեջ, սակայն այդ հիշատակութիւնից ժողովուրդը միայն նկոյժ ու սոսկում է ապրել:

Շուտով Կուլուջի Մուրադին հաջողվում է ամենայն դաժանութեամբ ճնշել վերոհիշյալ մշուս ապստամբ ղեկավարների դիմադրութիւնը և արժանանալ «կայսրութեան սուրբ» («seyf-ud-devlet») «սուլթանաթի վերականգնող» («mulhi-es-saltanat») էպիտետներին, Կուլուջի Մուրադը գերի ընկած ապստամբութեան մասնակիցներին գլխատել է տալիս, իսկ նրանց դիակները հրամայում նետել հատուկ պատրաստված հորերի մեջ: «Ձալսբան բաղմութիւն ջալալեացս, որ փոքր ի շատէն գրեցաք ի կարճոյ համառօտիւ, նա ի մեկ տարոյն մէջն իսպառ կոտորեալս և բնաջինջ արար և երարձ ի միջոյ աշխարհէն, որ ի միոյն վերայ թագաւորն առ ահիցն ահեղից անկարացեալ

¹⁰⁸ J. Hammer, նշվ. աշխ.-ը, հատ. VIII, էջ 126 և հետ.:

դնալոյ, սա Աստուծով զօրացեալ՝ Մուրաա փաշան իսպառ ջնջեաց, որպէս Գեղէոն երէք հարիւր արամբ զՄադիամացիս: Եւ զՄուրադ-խանցիքն և զմեր Շիրին պէկն ի Խախտեաց դաշտին, ալսինքն որ Բաբերդ ասի, ի Սունեի գեղջն կոտորեալ և հորեր էր լցեր, զոր ինքն փորել կուտայր յառաջագոյն յամենայն իշխանսն՝ վասն ջալալեացն և ամենայն վնասակարացսն, յորոցմէ դանգատէին մնացորդքն երկրին՝ կոտորէր և ի գրին արկանէր և երկու երեք մարդ ի վայրն կաշին, որ զձգածն իստիֆով շարէին, զոր տեսուչք պատմեցին: Եւ մեր շորս ամաց յետոյ ընդ նոյն ճանապարհաւ անցաք, ի ձմեռան աւուրքըն էր, տեսաք զհորերն մեծամեծ տան չափ. մէկ երկու փիւր էր, որ զերեանն ծածկեալ էր փայտիւ և հողով: Եւ ալսպէս բարձան ամբարիշտքն երկրէ և պակասեցան որպէս զծուխ զի պակասէ և ոչ տեսին զփառս Աստուծոյ»¹⁰⁹:

Վերջին ամենախոշոր ճակատամարտը ջալալիների և Կուլուջի Մուրադ փաշայի միջև, Իսկենդեր Մունշիի ավյալներով տեղի է ունենում էրզրումի շրջակայքում (1608 թ. աշնան): Կրկնով ծանր պարտություն, ջալալիների մնացորդները, թողնում են Քուրբխայի սահմանները և ապաստարան են փնտրում սեֆեւիլիների երկրում¹¹⁰:

Նույն Մունշիի վկայությամբ, Երևանի Ամիրգունա խանը շատ սիրալիր ընդունում է ջալալիներին, սկզբում տեղավորում է նրանց էջմիածնում (Ուլքիլիսի), ապա ուղարկում Քավրիյ¹¹¹:

Պարսիկ պատմագիրն աչնուհետև նշում է, որ շուտով ջալալիների մոտ առաջանում են տարաձայնություններ, ուստի նրանք բաժանվում են մասն ու երբեմն էլ հակամարտ խմբավորումների¹¹²:

Շահ Աբասը շատ «հյուրընկալ ու սիրալիր» ընդունում է ջալալիների մի շարք առաջնորդներին, հատկապես Կալենդար-օղլիին¹¹³: Շահի նպատակն էր օգտագործել ջալալիներին թուրքերի և հատկապես սահմանագլխում գտնվող քրդական ցեղերի ապստամբությունը ճնշելու համար¹¹⁴: Այդ ժամանակ մեծ ապստամբություն էր բարձրացրել Բերադուստ քրդական ցեղը Ամիր խանի գլխավորությամբ:

¹⁰⁹ „Tarih-i Nâima“, հատ. II, էջ 258:

¹¹⁰ Գր. Դաւանաղի. էջ 144:

¹¹¹ А. А. Рахмани, Тарих-и адем арай-и Аббаси, էջ 113:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 114:

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 114—115:

վերջինը իրեն Ուրմիայի, Ուշնուի և մոտակա շրջանների անկախ կառավարիչ էր հայտարարել¹¹⁵։

Պարսիկների և ջալալիների միացյալ ուժերը պաշարել էին հին Դոմգոմ բերդը, սակայն գրավել չէր հաջողվում երկար ժամանակ։ Պաշարման ընթացքում ջալալի առաջնորդներն իմացան, որ սուլթանական կառավարությունը ներում է շնորհում նրանց, ովքեր կթողնեն ծառայությունը շահի մոտ և կվերագրանան Թուրքիա։ Ջալալիները հատկապես պաշարման ընթացքում Կալինդար օղլիի մահից հետո, մասսայաբար թողնում ու հեռանում են Սեֆեվիդների երկրից¹¹⁶։ Չնայած դրան, պարսիկներին հաջողվում է ամենադաժան ձևով ձնշել Բերադոստ բրդական ցեղի աղատագրական շարժումը ու սպանել նրա առաջնորդ Ամիր-խանին։ Սակայն պարսիկներին չհաջողվեց բուրդ ժողովրդի ազատասիրական կամքը վերջնականապես ճզմել։ Նրանք կրկին ապստամբեցին 1615 թվականին։ Այդ ապստամբությունը նույնպես ձնշվեց¹¹⁷։ Քրդերն ապստամբում էին ոչ միայն Իրանի, այլև, ինչպես տեսանք, սուլթանական Թուրքիայի դեմ։ Նրանց նույնպես անվանում էին ջալալիներ, ալսինքն՝ ապստամբներ։ Քրդերի շարժումները որոշակիորեն ազատագրական բնույթ ունեին։

Սակայն Իրանի սահմանը մուտք գործած ջալալիներից բոլորը չէ, որ շահի կողմից ուղարկվեցին քուրդ ապստամբների դեմ։ Նրանց մեջ կային այնպիսիք, որոնք մնացին Արարատյան դաշտավայրում։ Առ. Դավրիժեցու «Պատմություն» ուշագիր ընթերցողը կնկատի միաժամանակ, որ առանձին ջալալի խմբեր Արարատյան դաշտավայրում հաստատվել էին դեռևս մինչև 1609 թվականը, այսինքն՝ մինչև Կալինդար-օղլիի փախուստն Իրան։ Պիտի ենթադրել, որ դրանք Արարատյան դաշտավայր էին թափանցել, ինչպես նշվեց, Ջղալաղաղև Սինան փաշայի զորքերի հետ։ Չի բացառված, որ Արարատյան դաշտավայրում հաստատված ջալալիները կարող է լինել տեղացի մուսուլմաններից, որոնք ըստ երևույթին օգտագործում էին պատերազմական գործողությունների հետևանքով ստեղծված որոշ նպաստավոր պայմանները։ «Եւ ի մէջ երկուց տիեզերականացս տշտոցիկ, այսինքն՝ շահին և Ջղալօղլուն, — գրում է Առ. Դավրիժեցին, — ամայի մնաց երկիրն Արարատու իւրովը մասնաւոր դաւառօրն. քանդի շահն զնաց ի Թարվէղ՝ և ոչ է ձեռնհաս. և Սար-

115 А. А. Рахмани, Тарих-и алем арай-и Аббаси, էջ 114—115։

116 Նույն տեղում։

117 Նույն տեղում, էջ 116։

դարն Օսմանցուց մեռաւ, և ինքեանք ի մէջ իւրեանց ի խռովութիւն
կան զի ոչ են միարանք: Վասն որոյ պարոնայք ոմանք՝ որք խրա-
խուսեալ յուսային ի զօրութիւնս անձանց իւրեանց, գային և տիրէին
երկրին Արարատու՝ այսինքն Երևանայ»¹¹⁸: Տեղացիներից էր, հավա-
նաբար, Առ. Դավրիժեցու հիշատակած քանաքաղու Մահմադը, որը
«եկեալ տիրացաւ աշխարհին»¹¹⁹, այսինքն՝ Արարատյան երկրին:
Եկվորներից պիտի համարել նաև Առ. Դավրիժեցու հիշատակած
Թոփալ-Օսման փաշային, որն հաղթում է Քանաքաղու Մահմադ փա-
շային, ձմեռային կայան է դարձնում իրեն համար Կարփի գյուղը և
ասպատակութիւններ սփռում շրջակա գավառներում: Կարփից, —
գրում է մեր պատմագիրը՝ Թոփալ Օսմանը, «...Առաքէր զզօրս իւր
ի շրջակայ գաւառս և ի գիւղս բերել ինքեանց և անասնոց իւրեանց
կերակուրս: Եվ զնացեալ արքն՝ յոր շէն և մօտնէին, ոչ շատանային
բաւականան, զի յիր գրաւականն՝ աւելորդաց ձեռն արկանէին,
քանզի կալեալ զարսն կախէին, զոմանս յոտից՝ և զոմանս ի բաղկաց
և զոմանս յերկուորեաց, և անողորմ գանիւ հարեալ բրածեծ առնէին՝
մինչ անշունչ լեալ իբր զմեռեալ դառնային. և ոմանք ևս ի տան-
ջանս մեռանէին: Ոմանց զականջս կտրէին, և ոմանց ընդ քիթն նետ
հարեալ շրջեցուցանէին: Եւ այսպէս շարաշար տանջանօր շարշա-
րէին ցուցանել նոցա համբարս ցորենոց, և զարոյց. դարանս և պա-
հարանս գանձուց և ստացուածոց»¹²⁰:

Համաձայն պատմագրի հաղորդած անգլեկութիւնների ջալալի-
ներն Արեւելյան Հայաստանում «Այսպէս արարին զամենայն շըր-
ջակայ զգիւղսն և զգաւառսն... Զաղարանու երկիրն, զՂրխրուլայ
երկիրն՝ զՄաղկունուց ձորի երկիրն, զԳառնու ձորն, զՈւրծայ ձորն
և յայնկոյս գետոյն Երասխայ՝ զՄահաթայ երկիրն՝ զԿողը և զԱղջա-
ղալէն»¹²¹, — գրում է Առ. Դավրիժեցին:

Հատկապես ողբերգական վիճակ են ապրում Գառնիի բնակիչ-
ները: Զալալիներից ահաբեկված, նրանք թաքնվում են մի գետնա-
փոր ու մեծ ալրու մեջ: Զալալիները կրակ են վառում քարախորշի
դռան առաջ, «որպէս զի ծուխ հրոյն մտեալ ի յայրն վտանգեսցէ
զնոսս, որք ի ներքս իցեն»¹²²: Հինգ հարյուր մարդուց ավելի ապաս-
տանջալիները «...ամենեքեան շնչաբգելը եղեալ նուազեցան, և թու-

¹¹⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁹ Առ. Դավրիժեցի, էջ 79:

¹²⁰ Նույն տեղում:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 80:

¹²² Նույն տեղում, էջ 81:

լացեալ թալկացեալ անշնչացան իւրաքանչիւր յիւրում տեղոջ և առհասարակ արք՝ և կանայք ծերք և տղայք՝ և մատաղ մանկտիք ի միասին մեռան, և ի նոցանէ ոչ ոք ել արտաքս»¹²³։ Զալալիների մեկնումից հետո շրջակա գյուղերի բնակիչներն օգնութեան են հասնում աչրու մեջ գտնվածներին և մի մասին կարողանում են դուրս հանել ու փրկել¹²⁴։

Մեծ դժբախտութեան է հասնում նաև Գեղամա (Գեղարքունի) երկրի բնակիչներին։ Սովահար ու ավարառութեան սովոր ջալալիները կողոպտում են տեղի բնակիչների ցորենի ու դարու վերջին պարենը։ «Եւ ապա խորհեցան,—գրում է Առ. Դավրիժեցին,—զնալ յերկիրն Գեղամայ, որ է Գեղարքունի, քանզի գիտէին թէ անդ են համբարք ցորենոց և գարույ, և ջուկք ոչխարաց և անդէոց, որ է պախրէք՝ յոլովք գոն։ Վասն որոյ յոլովք ի դօրացն Զալալաց ելեալ զնացին յերկիրն Գեղամայ, և զբազում գիւղս կողոպտեալ աւար հարին։ Եւ բացեալ զհամբարս նոցա ղցորենոյ և զգարույ, և նոցին տեարց ձեռօքն բարձին նոցա անասնոցն, և զնոսին կալան պահակ որ է կռռ, վարող և քշող բեռնակիր անասնոցն, որովք բերէին ղցորենան ի բնակարանս իւրեանց»¹²⁵։

Զալալիները Գեղարքունիքում գերեվարում են կանանց ու երեխաներին, որպէսզի ամենաթանկ գնով ծախեն նրանց իրենց ծնողներին։ «Այլ և կանայս, և տղայս գերացուցին բերին ընդ ինքեանս. որպէսզի տեարք գերեացն արծաթ և ոսկի վասն նոցին գնոցն բերեալ դարձուցեն ղգերիսն»։ Զալալիները կատարում են զանազան այլ խժոժութիւններ Արարատյան դաշտավայրում,—«Եւ այսպէս զամենայն գեղօրայս գաւառացն Արարատու յաւեր և յապականութիւն դարձուցին. և ի կերակրելի սերմանեաց և ի բնակչաց թափուր արարին»։

Առ. Դավրիժեցու վկայութեաններից երեւում է, որ Արարատյան դաշտավայրի հայերից ոմանք նույնպէս մասնակցել են կողոպուտներին, որպէս ջալալիներ. «Այլ և ի քրիստոնէցի ազգէ՝ արք ոմանք, որք ոչ ունէին զերկիւղն Աստուծոյ յինքեանս, իբրև տեսանէին թէ այլազգիքն որպէս առնեն, ինքեանք ևս սկսան այսպէս առնել. վասն զի աշօք տեսին և սրտիւ յօժարեցան. եթէ յայտնի յափըշտակութեամբ և թէ դադտնի գողութեամբ այնպէս առնէին, քան-

¹²³ Նույն տեղում, էջ 82։

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 82

¹²⁵ Նույն տեղում։

զի երկիրն անտէր և ամալի էր յաշխարհակալ բռնաւորաց, և ամենայն որ զախորժակս կամաց իւրոց կատարէր»¹²⁶:

Արեւմտյան Հայաստանում հայերի ջալալիների շարժումներին մասնակցելու մասին եղած վիպալթյունների մենք չենք հանդիպել: Արեւելյան Հայաստանում հայերի մասնակցութեան խնդրին որոշ ազդեցութիւն կարող էր գործել և հարեան աղբբեջանական ժողովրդի դիմադրական շարժումը թուրքերին դեռևս մինչև Շահ Աբասի Սնդրկովկաս արշավելը: Հայտնի է, որ նրանց նույնպես սխալմամբ անվանում էին ջալալիներ: Իսկէնդեր Մունշիի հաղորդած տեղեկութիւններից երևում է, որ 1603—1604 թվականներին ամբողջ Ագրբբեջանում հասարակութեան ներքին խավերը ըմբոստացել էին թուրքական սուլթանի դեմ¹²⁷: Հենց այս ժամանակ է, որ սլաւոնական ասպարեզ պետք է եկած լինի իրեն Քյոոզլի անվանած ջալալին, որի մասին Առ. Դավրիժեցին գրում է, որ «...այս այն Քյոոզլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն եղանակեն»¹²⁸: Ինչքանով է հավաստի Առ. Դավրիժեցու հաղորդած այս վիպալթյունը, դժվար է ասել: Ընդունելի պիտի համարել պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկու հայտնած այն կարծիքը, թե «հավանաբար, ջալալիական շարժման ղեկավարներից մեկը ընդունած լինի Քյոոզլի անունը, որը ժողովրդական է եղել նախորդ դարերում ձեռակերպված լեզենդի շնորհիվ»¹²⁹: Առ. Դավրիժեցու վիպալթյունից երևում է, որ սլաւոնական Քյոոզլին գործել է Հայաստանում և Աղբբեջանում: Համաձայն մեզ հասած ավանդութիւնների, նա գործել է Սլաւոնսկի—Խոլի շրջաններում: Պիտի ենթադրել, որ Քյոոզլիի կերպարը ժողովրդական է եղել նաև Հայաստանում: Ուստի և ջալալի Քյոոզլու խմբերին հայերի մասնակցութեան հարցը բացառված չէ, բանի որ նրա ղեկավարած շարժումը եղել է և՛ սոցիալական, և՛ ազատագրական (ավյալ գեպում թուրքերի ու սլաւոնիկների դեմ):

Ջալալիների առանձին խմբեր, ըստ երևութիւն, դեռևս երկար ժամանակ մնացին Արեւելյան Հայաստանում: Զաքարիա սարկավազը Հայաստանում ջալալիների մասին հիշատակում է անգամ 1630 թվականից հետո¹³⁰:

Այսպիսով՝ վերելը շարագրվածից սլարդ է, որ Արեւելյան Հա-

¹²⁶ Նույն տեղում:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 83, 84, 85:

¹²⁸ А. А. Рахмани, Тарих-и алем арай-и Аббаси, էջ 95:

¹²⁹ Առ. Դավրիժեցի, էջ 87:

¹³⁰ И. П. Петрушевский, Очерки.... էջ 328.

յաստանի բնակչութիւնը նույնպէս տուժում էր ջալալիների շար-
ժումներից: Սակայն անհամեմատ ավելի ծանր և ողբերգական վի-
ճակ ստեղծվեց Արևմտյան Հայաստանի դավաւնների աշխատավոր
բնակչության համար: Այդ մասին միտրերան վկայում են մեր մա-
տենագրական ավյալները: Հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծան-
րագույն դրութիւնը պատկերավոր ձևով մեզ ներկայացրել է Երեմիա
Զեկերի Քչոմյուրճյանը: Ահա և առանձին հատվածներ այդ մասին.

Խառնիճաղանճ դունդը խուժագութը
Ձոր տեսանողը էին սարսիւալ.
Ձկանայս մանկամբ քարշին գերի
Եւ ընդ իւրեանս շրջեցուցեալ:

Ջալալիները «ի բնակչաց շատ հարկս առնուն

Ձրնդդիմացեալսն ի սուր քաշեալ
Վայ ասորոց յայնժամ եհաս.
Հաղար եղուկ և դադգս պատեալ.
Ձի եղեն թափառական.
Մոլորական ցիր և ի ցան լեալ:
Ի բնակութեանց և ի հայրենեաց,
Յակամայ կամս են տարազրեալ.
Հալածեն տարամերժեն.
Հարք շատք յորդուցն բաժանեալ¹³⁰ ա:

Ավելի մոայլ գծերով է ներկայացնում ստեղծված ծանր վիճակն
Հայաստանում Աղարիս Սասնեցին՝

Այս ամենայն շարս ուր դուեալ,
Ի մեր մեղացըն գործեցեալ
Հայաստանու հիմքն ճակեալ
մինչև ի սպառ գնա կործանեալ:
Հաղար քառասուն թուին սկսեալ
մինչև վաթսուներե ժամանեալ.
Եւս առաւել շարիք ցուցաւ,
դաշխարհս Հայոց բռնաւ ջնջեալ:

Այնուհետև՝

Ի Թաւրիժոյ մինչ ի Ստամպոլ
քար վերայ քարի ոչ մընացեալ.
Այլ ամենայնըն փախուցեալ,
երկրոց երկիր սփռեալ ցրուեալ¹³¹:

130 ա Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 85ր:

131 Ազ. Սասնեցու Ողբը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 324:

Թուրք-պարսկական պատերազմներն ու ջալալիների շարժումը մի կողմից, և գյուղացիների մասսայական փախուստը իրենց տեղերից, այլ խոսքով՝ հասարակական արտադրության և վերարտադրության պրոցեսի տեական խանդարման պատճառով, երկրում համատարած սով սկսվեց, որը կլանեց հարյուր հազարավոր մարդկանց կյանքը: «...Հողագործք և երկրագործք՝ որք յիւրաքանչիւր տեղիս գոյին,—գրում է Ա.Ռ. Դավրիժեցին,—յերկիւղէ և յահէ սոցա (իմա՝ ջալալիների) փախուցեալք ի բերդս և ի գոռակս, և ի փապարս լերանց ամրանային և ոչ կարէին առնել զերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հնձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենեկին և սկսաւ լինել սղութիւն հացի և ամենայն ուտելի իրաց և ոչ գտանիւր, և այն ևս ծանր գնոյ»: Ընդհանուր սովի առաջացման պատճառ է դառնում նաև բնական աղետը՝ մարախը: «Եւ ի ժամանակի սղութեանն այս,—շարունակում է Դավրիժեցին,—եկն մարախ յընդհանուր Միջերկրայս և հհար միանգամայն զամենայն երկիրս և եկեր զխոտ, զբոյս և զայլ կանաչ որ երևիր: Յորոյ յետագայ եղև սով սաստիկ և բնաւին ոչ երևիր հաց և կերակուր, և այլ ինչ ուտելի»¹³²:

Սովն այն աստիճան է սաստկանում, որ «սկսան ուտել զմեռեալս և ոչ թաղէին՝ այլ ուտէին. քանզի զօրացեալ էր ի վերայ աշխարհի սովն: Եւ բազումք ի բազում տեղիս զկենդանի մարդս ըմբռնէին և ուտէին»¹³³:

Սովի ճիրանները տարածվել էին ամբողջ Փոքր Ասիայի, Միջագետքի ու Անդրկովկասի վրա: «Եւ եղև սովս այս ի մէջ երկուց մեծ ծովուցն, այսինքն՝ Սպիտակ (Միջերկրական) ծովուն, և Սևա ծովուն ի մերձակայ գաւառացն Կոստանդնուպօլսոյ մինչև ի գաւառսն Թարվիզու, ի Բաղդատոյ մինչև ի Դամուրղափուն, այսքան եղբերացս մէջն եղև սովն»¹³⁴: Սովն սկսվում է 1606 թվականին և վե-

¹³² Ագաբիա Սասնեցու Ողբը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 335:

¹³³ Ա.Ռ. Դավրիժեցի, էջ 88:

Սարգիս Բահանա Հիգանցիի Վանից 1606 թ. խոսքով երկրի ընդհանուր ավերածության ու սովի մասին գրում է. «...և քանզի եղև աւարտումս սբ. զրբիս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս յորում նեղիմք ի բոնութենէ և ի սաստկութենէ այլազգեաց և յանօրինաց՝ զի կայ ի մէջ աշխարհիս բազում նեղութիւն և պատուհաս սով սաստիկ, սուր անխնայ, գերութիւն անողորմ, աւերումն աշխարհաց և քանդումն գեղորէից, կործանումն տանց և շարժումն յերկրէ յերկիր և ոչ դտանէին քնաւ հանգիստ: Զի ի մայրաքաղաքէն Ստամբուլայ մինչև յայս աշխարհս ուրբ շինութիւն ոչ գտանիւր, ոչ ի քաղաք և ոչ ի գիւղ, ոչ ի լերինս և ոչ ի դաշտս: Եւ ի ...բազումք ի սովոյ և ի ցրտոյ մեռանէին ի տունս և ի դուրս, ի փողոցս և ի հրապարակս» (մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 4721, էջ 655ր):

¹³⁴ Ա.Ռ. Դավրիժեցի, նույն տեղում:

րանում միայն 1609 թվականին: «Եւ եղև սկիզբն սովուս ի ՌԾԵ (1606 թ.) թուին, յայսմ ամի թոյլ էր սովն և ոչ էր խիստ, իսկ ի մտանելն ՌԾԶ (1607 թ.) թին, և ի ՌԾԷ (1608 թ.) կարի սաստկացաւ, և ի մտանելն ՌԾԸ (1609) թուլացաւ, և ի ՌԾԹ (1610) բարձաւ րնաւին...»¹³⁵:

Սովն ու սուրը ստիպում էին հայ բնակչության, հատկապես արհեստավոր տարրերին արտագաղթել երկրից և օտար ամպերի տակ լինտրել ապրուստի միջոց ու ապահով կյանք: Դարձյալ Առ. Դավրիժեցին մեզ հաղորդում է արտագաղթի ճանապարհները: «Եւ յայսմ ժամանակի եղև ցիր և ցան աղգն հայոց և զնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կելոյ և ապրելոյ: Ոմանք յԱռումէլի, ոմանք ի Բուղդան, ոմանք ի Լեհ, ոմանք ի Կաֆայ, ոմանք ի ծովերսն Պոնտոսի, ոմանք ի Թարվէզ և յԱրտաւէլ՝ և ի զաւառս սոցա: Զի յազգէն հայոց՝ որքան զարիւականք կան յուսացեալ գաւառս, յայս ժամանակիս և յայս պատճառէս են զնացեալ»¹³⁶:

Անշուշտ, ինչքան էլ արտագաղթը զանգվածային բնույթ ունենար, այնուամենայնիվ, հայ բնակչության զգալի մասը մնում էր իր հայրենի երկրում: Նրանք, որոնց չէր հաջողվել մերի ու բուկոսն, անսթի ու ծարավ հեռանալ իրենց ծննդավայրից, ամեն կերպ պիտի աշխատեին պահպանել իրենց ֆիզիկական գոյությունը: Չնայած այն բանին, որ մեր աղբյուրները չեն վկայում այդ տարիներին եղած հավաքական կրոնափոխության երևույթների մասին, սակայն պատմութան ինստիտուտի արխիվում պահպանված «Նյութեր Դերսիմի քրդերի կենցաղից» աշխատության մեջ Գ. Հալաջանի բերած տվյալները մտածել են տալիս մեզ այդ ուղղությամբ: Գ. Հալաջանը բերում է Սեբաստիայի և Դերսիմի շրջանի այն գյուղերի անունները, որոնք պահել են հայկական անվանումը, սակայն, որոնց բնակչությունը իսլամացած է: Այդ գյուղերից են՝ Փշլըթաղ—փրկաթաղ, Սուրբ Լույս, Հանդեսի, Վարդան Շահ, Մեղիթ թաղ, Խորան թաղ, Նորգեղ և այլն: Այս գյուղերի բնակիչները համաձայն Հալաջանի, իրենց կենցաղում պահպանել են բաղմաթիվ հայկական սովորույթներ:

Այդ գյուղերից յուրաքանչյուրում մինչև օրս էլ, կանգուն կամ ավերակ վիճակում, պահպանվել են մեկ կամ մեկից ավել հայկական եկեղեցիներ: Գ. Հալաջանը բերում է Դերսիմում տարածված

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 92:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 92:

այն ավանդությունը, որ Դերսիմ բառը առաջացել է այդ շրջանում բնակվող հայերի հոգևոր առաջնորդ Տեր-Սիմոն անվան աղավաղումից: Վերջինը ջալալիների վտանգից իր ժողովրդին փրկելու համար ընդունում է հարևան ալևի (շիա) քրդերի կրոնը և կորցնում իր աղգային դեմքը¹³⁷:

Այս ավանդությունը նշմարապատում կարող է լինել այնքանով, որքանով հարևան այդ երկու ժողովուրդները հայերն ու քրդերը ջալալիների ասպատակությունների ժամանակ կարող էին մերձեցած լինել զավթիչների դեմ պայքարում: Իսկ ինչ վերաբերում է կրոնափոխության ու հետևարար միաձուլման, ապա հազիվ թե կարելի է ընդունել, որ դա կատարվել է միանգամից 1605—1607 թվականներին: Պիտի ենթադրել, որ այդ կրոնափոխության ու միաձուլման երևույթը եղել է երկար դարավոր մերձեցման պրոցեսի հետևանք, նամանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ լեռնային այդ մասի բնակչությունը կտրված է եղել հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանների բնակչությունից: Ջալալիների ասպատակություններն արագացնում են այդ սյրոցները:

Փոքր Ասիայում ջալալիների ասպատակությունը ճնշելուց հետո սուլթանական կառավարության առաջ իր ամբողջ հասակով ծառացավ մի հարց՝ վերականգնել երկրի քայքայված էկոնոմիկան և նախ և առաջ գյուղատնտեսությունը: Անհրաժեշտ էր առանց հասպաղելու լուծել այդ հարցը և կարգավորել պետական ֆինանսները: Դատարկված պետական գանձարանը լրացնելու միակ միջոցը մնում էր գյուղացիության դաժան շահագործումը: Սակայն, ինչպես տեսանք, գյուղացիության զգալի մասը ջալալիների ասպատակությունների օրերին լքել էին իրենց հայրենի օջախները ու մեկնել փրկման, Պոլիս և այլուր: Ուստի և շուտով, հատուկ սուլթանական հրովարտակ է հրապարակվում այն մասին, որ բոլոր Պոլիս ու այլ խոշոր

¹³⁷ Տե՛ս Գ. Հալաշյան, Նյութեր Դերսիմի քրդերի կենցաղից, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ) էջ 115—119: Հետաքրքիր է այստեղ նշել, որ Դերսիմի շրջանի հայերի և ալևի քրդերի միջև շատ ընդհանրություններ են եղել կենցաղի, սովորույթների նիստ ու կացի մեջ: Դերսիմի քրդերը բարյացակամ վերաբերմունք են ունեցել դեպի հայերը, որն արտահայտվել է նույնիսկ ժողովրդական բանահյուսության մեջ (տե՛ս Գ. Ս. Նրեանյան, Պատմություն Ջարսանճաղի հայոց, Բեյրութ, 1956, էջ 76—88):

քաղաքներն ապաստանած գյուղացիները երեք ամսվա ընթացքում պիտի վերադառնան իրենց հայրենի վայրերը: Հրովարտական շենթարիվող անձանց կառավարութունը մահապատիժ էր նախատեսում: Եվ շուտով սկսվում է Պուլսի նորարենակների գաղթը (սուրգունը) գեպի Արեմոյան Հայաստանի գավառները: Գր. Դարանաղցին, որպես անմիջական ակահատես, հատուկ գլուխ է նվիրել սուլթանական վերահիշյալ հրովարտական ու հայերի ինչպես և տաճիկների (թուրքերի) սուրգունին: Ահա թե ինչ է գրում նա: «Եւ յորժամ յետ դարձաւ Մուրատ փաշան ի կոտորածէ քալալացն, մեծաւ յաղթանակաւ եմուտ յհստամբօյ, բոլոր քաղաքն ամենայն ելին ընդ առաջ նորա, որպէս հօր թագաւորի, որ էր թվ. ԹՅԸ (1609) և ի մուտ իննիւրորդին, և մէկ քանի օր հանգիստ էաւ: Եւ յետոյ հրաման հանեց ի թագաւորէն և իւր հրամանաւն մունետիւ ձայնեց ամենայն քաղաքին թէ՛ առաջ երեք ամիս՝ ամենայն ոք, որ յկնատօյունն եկէր, ամենայն ազգ և ազինք զձեր պատրաստութիւնն տեսէք, որ հազրը (պաւրաւստ) լինիր. սուրկուն կանենմ, ամենայն ոք իւր հայրենի տեղիսն կու գրկեմ, յետոյ չպատճառք զանպատրաստութիւնն. ահա ասացի ձեզ, աշտուհետե անպարտ եմ ի ձէնչ յայնմ ժամանակին»¹³⁸:

Ինչպես պարզվում է Գր. Դարանաղցու վկայութիւններից շատ նորարենակներ շեն ցանկացել վերադառնալ իրենց նախկին վայրերը, որովհետեւ արգեն մի կերպ ընտելացել էին նոր բնակավայրին: Նրանցից ոմանց սուլթանի զործակալներին կաշառելու և այլ միջոցներով ու հնարներով հաջողվում է մնալ իրենց տեղում: Եվ «որ եղև իսկ այնպէս, — գրում է Գր. Դարանաղցին, — որպէս են բազումք աստ և անդ հնարեցան և կացին, ոմանք կաշառօք և ոմանք յարբունի գործակալութեան աղագաւ ի շինումն տան աղօթարանի, որ ճամբի ասին՝ յանուն սուլթան Ահմատի կոչեն, և շատք՝ ի մեծամեծաց իշխանաց հովանիա ի ներքոյ թեւոց ապաւինելով զերծան և այլ բազում աստ եւ անդ յենելով պատուպարեցան»¹³⁹:

Բայց նորարենակների մեծ մասն ստիպված է լինում բռնութեան տեղի տալ ու մեկնել հայրենի վայրերը: «Եւ տեսաւ որ (նորարենակիչք) ասելով շեն եկաներ, — կարգում ենք Գր. Դարանաղցու մոտ, — նա եպարքոսին հրաման արարին, որ բրովք են Զալախովք շրջեացին ի քաղաքին և զորս գտանիցեն արտաքոյս, զանիւք կշտամբեսցեն, և որ որ ի տուն իցեն և ի ներքոյս անյայտ տեղոք, զիրեանց ուլամայան կոչեցին, այսինքն՝ զիմամ և զմուզրի, որ մազին առեն,

¹³⁸ Գր. Դարանաղցի. էջ 144—145:

¹³⁹ Գր. Դարանաղցի. էջ 145—146:

և սպառնական բանիւք պատուիրեցին թէ՛ ամենայն թաղերն և ի դրացութեներն, որ ամենայն ոք զիւր վարձաւորն արտաքսեցեն և արարին այնպէս»¹⁴⁰:

Գյուղացիների դիմադրությունը սուլթանական հրովարտալին շատ բնական է, քանի որ իրենց հայտնի վայրերը վերագառնալուց հետո, նրանց սպասում էր նոր դաժան շահագործումը, պետական պաշտոնյաների շարաշահությունն ու բիրտ կամայականությունը:

Այսպիսով՝ ավարտվում է Կարա Յաղըջիի, Դելի Հասանի, Զանփուլագի, Կալենդար օղլիի և մյուսների կողմից ղեկավարված հուժկու ապստամբական շարժումը սուլթանական կառավարության դեմ վերջինի հաղթանակով: Սակայն դա դեռ չէր նշանակում, որ ջալալիների շարժումներին առհասարակ մեկընդմիջտ վերջ է տրվում: Ամբողջ 17-րդ և անգամ 18-րդ դարերում հակակառավարական ելույթները, որոնց մասնակիցներին նույնպես անվանում էին ջալալիներ, շարունակվում են: Ամենաաչքի բնկնողն այդ շարժումների մեջ դա էրզրումի Աբաղա փաշայի գլխավորածն է:

¹⁴⁰ Նույն տեղում:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՐԱՋԱ ՓԱՇԱՅԻ ԲԱՐՁՐԱՅՐԱՄ
ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Սանձելով չալալիներին մի շարք ղեկավարներին, սուլթանական կառավարությանը հաջողվեց վերականգնել նախկին կարգերը Փոքր Ասիայում և խաղաղություն վերահաստատել, որը, սակայն, կարճատև եղավ: Ջալալի ապստամբների մնացորդները թաքնվում էին սարերում, ձորերում, անտառներում ու շարունակում էին տեղ-տեղ դիմադրություն ցույց տալ կառավարությանը:

Հաստատված խաղաղությունից ժողովրդական զանգվածների և, նախ և առաջ, գյուղացիության վիճակը ոչ միայն չէր բարելավվում, այլև, ինչպես տեսանք նախորդ գլխում, ավելի էր վատթարանում: Եվրոպական ձախառում թուրքերի կրած ռազմական անհաջողություններն ու հետևաբար, ռազմավարի նվազումը, տասնհինգ տարի շարունակ ջալալի ապստամբներին ճնշելու նպատակով կատարված արտակարգ պետական ծախսերը, անհաջող պատերազմները պարսիկների հետ, և վերջապես չորսից-հինգ տարի տևած մեծ սովի տարիները պետական եկամտի հիմնական մասից (գյուղացիներից գանձվող հարկեր) զրկվելը, վերջնականապես դատարկել էին պետական գանձարանը:

Այսպիսի իրադրության մեջ, օսմանյան պետության առաջ դրված էին լուրջ խնդիրներ, որոնց անհրաժեշտ էր անհապաղ լուծել: Սակայն ինչպե՞ս: Նախկին ձևով, այն է՝ գյուղացիության բացարձակ կողոպուտի, բաղմաթիվ ու բաղմապիսի կամայականությունների միջոցով: Կային այնպիսի պետական գործիչներ, ինչպես կենտրոնում, այնպես և նահանգներում, որոնք գիտակցում էին գյուղացիների նկատմամբ կիրառված հնավանդ այդ մեթոդների արատավորությունը ու աշխատում էին հանուն քայքայված գյուղատնտեսու-

Յյան վերականգնման, հետևաբար, պետական եկամուտների աղա-
հովման, վարել ավելի զգուշ ու մեղմ քաղաքականություն: Կային
և այնպիսիները, որոնք հին բիրտ մեթոդների կատաղի կողմնակից-
ներ էին: Այսպիսիների իշխանության տարիներին, գյուղացիները
մասսայաբար փախչում էին հայրենի վայրերից: Գր. Դարանաղյին,
և առհասարակ հայկական աղբյուրներում, առաջին տիպի պետա-
կան գործիչներն անվանվում են «բարի», իսկ երկրորդները՝ «չար»: Խոսելով
ջալալիների ապստամբության ձեռնմիջ հետո՝ էրպրումում
նշանակված ոման Հասան Փաշայի մասին, Գր. Դարանաղյին գրում
է. «Եւ Հարպուլամին խաղաղասեր, հեղաբարոյ և ողորմած, գթած և
երկրպագ փաշայ մի կայր խնամատար աշխարհի՝ Հասան տնուն,
այնքան խաղաղութիւն էր արիւկ յերկրի, որ գրեթէ գայր և գառինք
ի միասին ճարակէին»¹: Հասան փաշային հաջորդել է Զիլֆիզար
անունով մի ուրիշ փաշա, որն եղել է «այր անողորմ և պաղանարտ-
րոյ»²: Այգուլիսի «չար» փաշաների իշխանության օրերին «...չքառ-
ութիւն էր յաշխարհն»³ և բիրտ կամաչականությունների օրերն էր
տիրապետում: Այգուլիսի պայմաններում «չառք փախան, ոչ նե-
րեկքն՝ այլ հինքն այլ»⁴, այսինքն ոչ Պոլսից վերադարձածները:

Անշուշտ, Գր. Դարանաղյին չի գիտակցում, որ երկու գեպքում էլ՝
և՛ «բարի», և՛ «չար» փաշաները արտահայտում էին նույն օսման-
յան ֆեոդալական պետության շահերը, միայն այն տարբերությամբ,
որ առաջինները ջալալիների ապստամբություններից հետո ստեղծ-
ված պայմաններում ավելի հեռատես էին, քան երկրորդները: Զա-
լալիների ապստամբություններից առաջինները որոշ կորակացու-
թյուններ էին արել, իսկ երկրորդները, ինչպես ասում են, ոչինչ չէին
սովորել և ոչինչ էլ չէին մոռացել: Ըստ երևույթին, հեռատես պե-
տական գործիչ է եղել հենց ինքը՝ սուլթան Օսման II-ը (1618—
1622 թ. թ.), որին ապստամբ ենիզերիներն սպանում են 1622 թվա-
կանի մայիսի 15-ին: Այս տեսակետից հետաքրքիր է այն բնութա-
գիրը, որ տալիս է սուլթան Օսմանին Գր. Դարանաղյին: Սուլթանն,—
ասում է նա, «...յոյժ խելացի էր և հոգացող աշխարհաց և տախտով
և հնարաւոր, բայց սաստիկ արծաթասէր էր և ոչ զնէր պատիւ
ունեք: Այլակերպէր և ի շուրջ գայր վասն զիտենալոյ գամենայն
վնասակարութիւն զօրացն և իշխանացն և ամենայն զործոց մարդ-

¹ Գր. Դարանաղյի, էջ 155:

² Նույն տեղում, էջ 158:

³ Նույն տեղում, էջ 159:

⁴ Նույն տեղում, էջ 160:

կան շարութեանցն և խորհէր ըստ գէնի նամոսաց իւրեանց առնել զամենայն բարեկարգութիւն թագաւորութեանն»⁵։ Եւ իրոք, ի՞նչ էր սուլթան Օսմանի սպանութեան պատճառը, եթէ ոչ պետական ապարատը ուժեղացնելու, գլուղացիութեան շահագործման նորմաները կարգաւորելու, կենտրոնախույս ուժերը սաստելու կամքը։

Ի. Հ. Դանիշմենդը հենվելով թուրքական աղբյուրների վրա հետևյալ կերպ է բացատրում սուլթան Օսմանի սպանութիւնը (Hâile-i Osmaniyye). ա) անկման, քայքայման ճանապարհը բռնած ու կոսմոպոլիտ համայնքի կերպարանքն ստացած անկարգապահ բնիշխանների ու սփյառիների կորսուսի մեկընդմիջում ոչնչացման մասին սուլթանի մտադրութիւնը, բ) մայրաքաղաքը Պոլսից Անատոլիա տեղափոխելու, պետութեանը իրր ավելի «թուրքական» «ազգային» կերպարանը տալու սուլթանի նպատակը։ գ) Բարձր հոգեվորականութեան տնտեսական ու ֆինանսական կարողութիւնն ու ազդեցութիւնը չհզորացնելու նպատակով նրանց պետական գործերի ղեկավարումից հեռացնելու սուլթանի ցանկութիւնը, դ) տարադի փոխելու հարցը և այլն⁶։

Թվում է, թէ Դանիշմենդն այստեղ ևս թույլ է տալիս որոշ չափազանցութիւն։ Հաղիվ թէ, Օսմանը դիմեր այդպիսի ծայրահեղ միջոցառումների, հատկապէս մուսուլման հոգևորականութեան նկատմամբ։ Անընդունելի պիտի համարել նաև այն կարծիքը, թէ տեղափոխելով մայրաքաղաքը Անատոլիա, սուլթանը նպատակ էր ունեցել ստեղծել «ազգային», «թուրքական» պետութիւն։

Իրականութեան մեջ, սուլթան Օսմանը թուրքական ֆեոդալական վերնախավի այն ներկայացուցիչն էր, որը որոշակի դասեր էր վերցրել երկրի ներքին կյանքում տեղի ունեցած մեծ խլրտումներից՝ չալալիների ապստամբութիւններից։ Սուլթանի նպատակն էր ձեռնարկել այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կանխեն նոր ապստամբութիւնները, և որ գլխավորն է, կարգաւորեն պետական ֆինանսների ահա տասնյակ տարիներ շարունակ զոյւթիւն ունեցող գեֆիցիտի հետ կապւած հարցերը։ Բնական է, որ նման պայմաններում, սուլթանը որոշ չափով պիտի սահմանափակեր ոչ միայն բարձր հոգևորականութեան (ուլեմա դասի), այլև որոշ ընդգիմադիր խոշոր ֆեոդալների ավատական իրավունքները։ Կարճ ասած՝ սուլթան Օսմանը միապետական նկրտումներ էր ցուցաբերում և զրանով

⁵ Գր. Դաւաճաղցի, էջ 205—206։

⁶ J. H. Danişmend, նշված աշխատութիւնը, հատոր III, էջ 292։

Իսկ հակադրում էր իրեն կենտրոնախույս ուժերին⁷։ Վերջիններն էլ սուլթանի դեմ իրենց պայքարում հենվում էին ենիչերիների բիրտ ուժի վրա։ Իսկ ենիչերիներն այն ժամանակ «գազանացան և վիշապացան ամենայն ուրեք»⁸ և սկսեցին իրենց կամքը պարտադրել կառավարող շրջաններին։ «Եւ զուլքն (իմա՝ ենիչերիները),— Էրտա նկատում է Գր. Դարանազցին,— կատաղեալ յարեւելից յարեւմտսս վիշապացան, իւրեանց կամն մնաց՝ որպէս կամէին այնպէս առնէին, զթագաւոր, զվազիր իւրեանցն բարօքն դնէին, թէ հետ իւրեանց կամացն չգնայր՝ քարակոծ առնէին զվազիր սպարապետն, և երկու ամիսն կամ երեք՝ մեկ վազիր այլ փոխէին»⁹։ Զաւալիների նկատմամբ կառավարութեան տարած հաղթանակը ենիչերիները վերագրում էին իրենց ու զոում երկրի լիիրավ տերն ու տնօրէնը։ Ռաւմաւարի պակասութեան ու երկրի ընդհանուր քայքայվածութեան պայմաններում, նրանք կոպիտ կամայականութուններ էին թույլ տալիս բնակչութեան նկատմամբ։ Եւ ահա այս բոլորն ստիպում էր որոշ հեռատեսութեամբ օժտված սուլթան Օսմանին իր պայքարի սուր սլաքն ուղղել նաև ենիչերիների դեմ։ Եւ նա զոճվեց այդ պայքարում ժամակակիցների շատերի վրա թողնելով «բարի» արքայի և ռամիկների «սպաշտպանի» համբավ։ Սուլթանի սպանման լուրն ստանալիս «...որք շար ծառայքն էին թագաւորին, խնդալին և որք ըռամիկքն էին, աշխատէին և կոծ առեալ ողբայաք դանտերունջ լինել մեր»։ Այնուհետև՝ «Թէպէտ որ այլասեռ էր (Օսմանի մասին է խոսքը—Մ. Զ.), նա ցանկ էր և պահապան, որ չիտ նորա ինչ կրեց բազում նեղութիւնս եւ վիշտս ամենայն աշխարհ ի պատառող գայլացն երկու ամ...»¹⁰։

Եւ այսպես սպանվեց սուլթան Օսմանը և ենիչերիների կողմից դահ բարձրացվեց խելափորույս Մուստաֆա I-ը (1622—1623 թթ.) երկրորդ անգամ. սուլթան Մուստաֆան լուի մի խաղաղի էր ենիչերիների ձեռքին։ Սուլթանի խելագարութեանը նրանք վերագրում էին նրա սրբութեանը ու մարգարեութեանը¹¹։ «Երկու տարի և կես եկաց, նա բնաւ յաստնաւորէն խապար չունէր, ոչ զշարն գիտէր, ոչ զբարին խելագարութեան արմունք շատ պատմէին գիտողքն և տե-

7 Գր. Դարանազցի. էջ 206։ «...եւ ուլամայքն և ամենայն ծառայքն ընդդէմ դարձան կամաց թագաւորին...»։

8 Նույն տեղում, էջ 210։

9 Նույն տեղում, էջ 207։

10 Նույն տեղում, էջ 210։

11 Նույն տեղում, էջ 208։

սողքն՝ ժիծաղելիս, որպէս ղմեր հայոց Շիրդար թագաւորն, թէ գրեմբ մի ըստ միոջէ ղամենայն՝ յերկարումն կու լինի և ձանձրութիւն կառնէ լսողացն»¹²:

Սուլթան Օսմանի սպանությունը որոշակի դժգոհություն էր առաջացրել ֆեոդալական վերնախավի շափավոր թևի ներկայացուցիչներին մոտ: Տեղ-տեղ սկսել էին ապստամբություններ բռնկուիլ կառավարության ու նրա ներկայացուցիչների՝ ենիչերիների դեմ: Այնթաբում Կադիաբեդու Բաբի էֆենդին, Թրաբլուս-էս-շամում (Թրիպոլի) տեղի բեկլերբեկ Սեյֆ օղլի Յուսուֆ փաշան հրամայել էին գլխատել բոլոր ենիչերիներին¹³: Սակայն ամենամեծ ապստամբությունը Աբաղա փաշայի գլխավորածն էր էրզրումում, որն, ինչպէս ասվեց, տեղեց վեց տարի և ալեկոծության մեջ սլահեց բարձր ու փոքր Հայքերի հայ բնակչությանը: Աղբյուրները միաբերան վկայում են, որ Աբաղան նախկինում եղել է ապստամբ Ալի Զանփուղի աջակիցներից մեկը, գերի է ընկել Կուլուջի Մուրադ փաշայի ձեռքը, սակայն ներում է ստացել Կապուտան փաշա (Մովակալ) խալիլի, (ի դեպ սա ծագումով մարաշցի հայ է) միջնորդութամբ: Մովակալ խալիլ փաշան որդեգրել է Աբաղա փաշային ու նրան նշանակել սկզբում Մարաշի, ապա և էրզրումի բեկլերբեկ¹⁴: Ընդհանրապես պիտի ենթադրել, որ նա ծնվել ու դաստիարակվել է մի աբաղա (աբխազ) ֆեոդալի ընտանիքում: Գր. Դարանաղցին, ինչպէս և մի շարք այլ հայ աղբյուրներ զրական գծերով են ներկայացնում Աբաղա փաշային: «Յորժամ էր թվ. ՌՀԲ (1623)-ին, ի ժամանակի Սուլթան Մուստաֆային, որ ոմն ...որ Յապաղաչ ասեն, վասն յաղգէ յապաղայիցն լինելոց կոշի անուամբ,—գրում է Դարանաղցին,—սա տիրէր հրամանաւն սուլթան Օսմանին և էր ի սպասու զինուորական դասուցն մեծ խալիլ փաշային և սիրելի և որդեգիր, և սիրող քրիստոնէից, մանաւանդ ևս առաւել հայոց վշտատիս տառապեալ աղգացս, հոգածու և խնամակալ աշխարհաց և սիրող ազքատաց ամենայն աղգաց»¹⁵: Հայերի նկատմամբ նման վերաբերմունքը Աբաղա փաշայի կողմից միանգամայն հնարավոր է, որովհետև այս ֆեոդալը լինելով մեր մատնանշած շափավոր թևի կարկառուն ներկայացուցիչներից, չէր կարող անտարբեր լինել դեպի աշխատասեր հայ ժողովուրդը: Մյուս կողմից նրա վրա որոշ ազդեցություն կարող էր

¹² Նույն տեղում:

¹³ J. H. Danışmend, նշվ. աշխ.-ը, հատ. III, էջ 316—17:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 317:

¹⁵ Գր. Դարանաղցի, էջ 212:

գործած լինել խալիլ փաշայի ծագումով հայ լինելու հանգամանքը¹⁶։ Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Աբաղա փաշան դեմ է եղել գյուղացիների նկատմամբ կիրառվող ծայրահեղ կամայականություններին։ Նա կողմնակից է եղել, եթե կարելի է աշխույժացնել, գյուղացիների «օրինական» շահագործման ու օսման չանփոփոխական հասարակության տնտեսական ու բաղադրական հզորություն հետագա ամրապնդմանը։ Նա քաջ գիտակցել է, որ բռնություններն ու կամայականությունները կարող էին միայն քայքայել երկրի ընդհանուր էկոնոմիկան ու կազմալուծել պետությունը։ Ահա թե ինչու նա հանդես էր գալիս գյուղացիների «պաշտպանի» գերում, լսում նրանց բողոքները ու ձգտում վերացնել շարիքի աղբյուրը։ Այս տեսակետից խիստ հետաքրքրական են Գր. Դարանաղցու հետևյալ վկայությունները էրզրումի շրջանի հայ գյուղացիների բողոքի ու Աբաղա փաշայի վերաբերմունքի մասին։ «Թր մի փաշան ի զրօսանս կու զնայ յայս գեղօրէքն (իմա՝ էրզրումի մոտ գտնվող Կանեց, Մուտուեկա և այլ գյուղերում—Մ. Զ.),—գրում է Դարանաղցին,—նայտն կու անկանին, կու դանգատին ի տեղացի ենկիշարեցն. մեք գերի եմք ի ձեռս նոցա ամենայն ընդանովր մերովք վասն անվճար սուտ պարտուց նոցին. անհարակութենէ մեկ քանի զուրուշ ի փոխ եմք առեալ և ի հարկապահանջութիւնն եմք տուել, մեկին տասն շահ վճարել եմք՝ չկարողացաք ազատիլ, այնչափն շատցուցին, զարտ և զանգաստան և զամենայն արջառ և զտունքն իւրեանց. եմք տուել և իւրեանց մարապութիւն կառնեմք, և զիհաց մի գնալու ճարակ շունիմք, ի՞նչ կու հրամայես, ո՞րպէս խրատ կուտաս մեզ տիրաբար,—Ապա երբ փաշան,—շարունակում է Դարանաղցին,—...լուա զայս աղետաշարժ գանկատն, նա ճմլեցաւ ի սրտին և դաւարեալ աշիւր արտասուեաց զեղկութիւն նոցա ի ձեռաց անողորմ գաղանատիրո թշնամեացն և դարձաւ մխիթարեաց զգեղջացիքն ասելով. մէկ քանի օր սաղոս (համբերություն) արարէ՛ք և համբերեցէ՛ք և յԱստուծոյ խնդրեցէ՛ք, որ ինձ օգնական լինի, ինչալլահ (այսինքն՝ եթէ հաճո է աստուծուն) ևս զձեզ կապատեմ»¹⁷։

Մեծ թիվ էին կազմում ենիշերիները էրզրումում, որովհետև քաղաքը գտնվում էր սահմանադրվում։ Ուստի և տեղի բնակչությունը առավել ևս ենթարկվում էր ենիշերիների չափ ու սահմանն ան-

¹⁶ Արշակ Ալոյյաճյանը խալիլ փաշային համարում է Կոստանյի հայ (տե՛ս Պատմություն եվդոկիո հայոց, էջ 217)։ Դանիշմենյը պահպանված բնութագրված վավերագրերի հիման վրա գրում է, որ նա մարաշի հայ էր։

¹⁷ Գր. Դարանաղցի, էջ 216։

ցած կամայականություններին: Պոլսում, ինչպես և Թեոդոպոլսում,—գրում է Գր. Դարանաղցին,—«...շատք էին (ենիշարիք) վասն պահպանութեան ընդդէմ պարսից, վասն շար ժողովոյն որ անդ էին՝ ոմանք ի բնակչաց և ոմանք յարքունուստ եկեալ սակս պահպանության, զոր պակճի և նոպաթճիբ կոչեն, և առնէին ոճրագործութիւնս և անիրաւութիւնս զրկանաց, յափշտակէին, կեղեքէին և որ սակաւ մի ընդդէմ դառնայր, սպանէին և զսուներն կոխել ջանային ոչ թէ զուամկացն միայն, այլ զմեծամեծացն ևս»¹⁸:

Սպանելով սուլթան Օսմանին ու գահ բարձրացնելով խելակորույս Մուստաֆային, ենիշերիները Պոլսում իրագրության տեր էին դարձել: Եվ եթէ մի օրէն վեզիր փորձեր փորձը ինչ դիմադրություն ցույց տալ նրանց, ապա անմիջապէս ապստամբում էին, պաշտոնազուրկ անում ու հաճախ զխատում ընդդիմադիրներին, և այսպիսով, ահ ու սարսափի մեջ պահում երկիրը: Եվ ենիշերիները,—գրում է Դարանաղցին,—«...բորբոքեալ էին շարութեամբ, որպէս զգաղան կատաղիք էին դարձեր, որ բնաւ չունէին ահ ու երկիրդ յումեքէ, և ոչ որ էր կարող ասել նոցա՝ թէ զի՞նչ կառնէր: Եւ ամենայն մեծամեծ իշխանքն զօղեալք էին և սասանեալք, և բարձաւ դատ և դատաստանք և ահ և երկիրդ և իրաւունք յերեսաց նոցա և լցաւ քաղաքն վայել և աղաղակաւ»¹⁹:

Աբաղա փաշան գիտակցում է, որ միայնակ ինքը չի կարող պայքարել ենիշերիներին ու նրանց հովանաւորողներին դեմ: Ուստի, ինչպես այդ մասին վկայում է Ի. Փեշեվին, որն այդ ժամանակ կղել է Դիարբեքիրի դեֆթերդարը, Աբաղա փաշան նամակագրությունների միջոցով կապվում է Անատոլիայի մի շարք սանջակբեկերի հետ և կոչ է անում միասնաբար հանդես գալ ենիշերիներին դեմ²⁰: Ի. Փեշեվին վկայում է նաև, որ Աբաղա փաշայի ուղարկած մարդիկ հատուկ բանակցություններ էին վարում Դիարբեքիրի բեկլերբեկ Հաֆիզ Ահմեդ փաշայի հետ²¹: Գործին քաջատեղյակ Ի. Փեշեվին հաղորդած տեղեկություններից երևում է նաև, որ Հաֆիզ Ահմեդ փաշան, Աբաղային միանգամայն կողմնակից լինելով հանդերձ որոշ զգուշություն է ցույց տվել, ու սպասել ապստամբության համար առիթի, սակայն դրա հակառակ, Աբաղա փաշան տաքարյուն շտապողականութեամբ ապստամբության դրոշ է բարձրացնում: Ամեն-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 212—213: Թուրք ռազմական պատմաբան Զեվադ բեյի տվյալների համաձայն չորրորդում մշտապես 626 ենիշերիներ են եղել (տե՛ս

Djevad bey, Etat militaire de l'empire ottoman, էջ 164):

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 213:

նայն հավանականություններ օգտագործելով այն հանդամանքը, որ օսմանյան բանակի ղեգլի մասն ղբաղված էր այն ժամանակ Միջագետքում արաբական իրաք ներխուժած պարսկական զորքերի դեմ մղվող մարտերով: Արդյոք Աբաղա փաշան նախօրոք չի՞ համաձայնեցրել իր ապստամբության ժամանակը՝ բանակցությունների մեջ մտնելով Շահ Աբասի հետ: Բացասաբար պիտի պատասխանել այս հարցին: Հետագայում, Աբաղա փաշան, իրոք, բանակցություններ վարեց պարսիկների հետ և նրանցից օգնություն խնդրեց, սակայն նա այդ քայլին դիմեց միայն այն ժամանակ, երբ զղաց, որ իր պատվությունն անխուսափելի է: Աբաղա փաշայի նպատակը երբեք չի եղել օսմանյան դինաստիայի իշխանության տապալումը: Ընդհակառակը, նրա ամբողջ ցանկությունն է եղել ամրապնդել օսմանյան թագավորությունը, որին նա կամենում էր տեսնել բարեկարգ վիճակում և առանց ենիչերական խժոժությունների: Իր քառյակներից մեկում նշելով, որ ինքն ապստամբել է «Սուլթան Օսման խանից արյան վրեժը առնելու» նպատակով, Աբաղա փաշան գրում է.

Մուրադըս է գնալ Ստամպոլ

Ու կարգավորել դահն օսմանյան

Լինել սուլթան Մուրադ խանի վեզիրը

Եթե մեռնեմ դրանից հետո՝ ցավ չէ ինձ համար²²:

Իսկ որպեսզի օրինական բնույթ տա ենիչերիների դեմ մղած իր պայքարին ու համախոհներ շահի, նա այդ պայքարին փորձում է «սրբազան կովի» տեսք տալ. իր քառյակներից մեկում նա գրում է, որ ենիչերիներին կոտորելու անհրաժեշտության մասին աստծուց է եղել նշանը, և որ «նրանցից այլևս ես երես դարձրի» իբր թե ասել է իր տեսած մի տեսիլում ենիչերիների օջախի ավանդական հիմնադիր, սրբացված Հաջի Բեքթաշը²³:

²⁰ „Tarih-i Peçevi“, հատոր II, էջ 393.

²¹ Նույն տեղում:

²² I.H. Danişmend, նշվ. աշխ., հ. III, էջ 317: murâdımdır Islâmbol'a varmaga, 'Al-i Osmanın tahtını düzmege, Sultan Murad Han'a vezir olmaga, Andan sonra ölürsemde gam degül.

²³ Նույն տեղում, էջ 317:

Hak'dan bana bir işaret olupdur, yenicilerli kırmak gerektür, kuma kurdum Hacı-Bektaş deyüpdür, Dönderdüm yüzümü anlardan demiş.

Աստատմությունն սկսվում է այսպես: Աբազա փաշան խիստ նախազգուշացնում է ենիչերիներին, որ բռնություններ չկատարեն: «...Մի կատաղութիւն առնեք և զուլում ումեք մինչ մեկ փողոյ շափոյ և զմեկ մարդ կարի փոքր է՝ մի վշտացնեք, նեղէք կամ կովահարէք, դայիլ չեմ որ գիտենայք»,—ասել է Աբազա փաշան ենիչերիներին, ավելացնելով միաժամանակ, որ,—«յճատմբօլու վերայ մի գնայք մտօք և թէ ոչ՝ ես ձեր հախէն կարող եմ գալ: Եւ յորժամ զայսպիսի սուլառնական բանքեր որ լսեցին,—գրում է Դարանաղլին,—այլ առաւել զայրացան և բորբոքեցան ի շարութիւն և փաշան մարդ ուղարկելով առ նոսա թէ՛ վասն է՞ր արդպէս կառնէք, ձեզ պատուիրեցի, ո՞չ՝ թէ անիրաւութիւն մի առնէք»,—ենիչերիների հատաղությունը հասնում է խռովության, և նրանք սպառնում են փաշայի մի քանի մարդկանց,—«Նա զայս պատգամս ղրկելով, նա զփաշան այլ կու անարգեն և զղրկած մարդիկն այլ կու ծեծեն և զօրաժողով կու շինեն և կու գնան ի վերայ փաշային, սարային (սպալատի) վերայ թվանք կուծգեն, զմեկ քանի մարդն փաշային կու սպանեն:—Խիստ զայրացած փաշան,—կու պատրաստէ զիր մարդիկն ի պատերազմ և այլ զօր կու հաւաքէ և Աստուծով կու յաղթէ զնոսա. նախ զբերդին դրունքն զամենեւեան կու փակէ և զթշնամիքն զամէնն կու ըմբռնէ և զեւոլու տնազքն առ ժամն զամէնքն ի դուրս կու վարէ կանամբք և որդովք, որ ի նոցա ձեռացն յառաջագոյն գանգատ էին արարեր գեղջացիքն՝ կանցիք, Մուտրուկացիք և կեղացիք, որ մեծամեծ գեղան և յառջև Արզրումի,—Աբազա փաշան այնպիսի չարդ է տալիս ենիչերիներին, որ,—ենիչարի անուն ոչ որ շմնաց ի Կարին քաղաքի և աղատեցան գեղացիքն քաղաքայնովքն հանդերձ և օրհնէին զԱպաղան, որ փրկիչ եղև նոցունց և գոհանային զԱստուծոյ, որ զօրացոյց զնոսա, այսինքն՝ զԱպաղան զօրօքն հանդերձ»²⁴: Արիստակես հարբերդցին իր «Ոտանաւոր ասացեալ Արիստակէս վարդապետէ» չափածո պատմվածքի մեջ գրում է, որ Աբազա փաշան՝

Ջարբային արիւնն խընդրէր՝
Վրէժխնդիր նմա լինէր.
Ձենկիչերիքն կոտորէր²⁵:

Այնուհետև՝

²⁴ Գր. Դաւանաղցի, էջ 215, 216, 217:

²⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 2039, էջ 321ր:

վասն այն մեծացաւ, զօրացաւ.
Մէջ աշխարհիս համբաւեցաւ.
Զարիւն թաղաւորին առաւ.
Սրտին կամքն կատարեցաւ²⁶.

Պատմագիր Նալբան Աբաղա փաշայի կողմից էրզրումում ենիչերիներին կոտորելու առթիւ գրում է. «1031 թ. (1621—1622 թթ.), երբ տեղի ունեցավ սուլթան Օսման II զահնկեցու թյունը, Աբաղա փաշան՝ լսելով այդ, որոշեց փաղիշահին սպանողներին՝ ենիչերիներից վրեժ լուծել... ղինվոր և հարստություն հավաքելու ընդունակ լինելով, մեծ թվով սեկեաններ հավաքեց: Նա հատկապես հարգանք էր ցույց տալիս անվանի, քաջ և կարող մարդկանց: Ենիչերիները խիստ ինքնահավան էին դարձել և զոռոզացել էին, էրզրումումն էլ անկարգ և ապօրինի շարժումներից հետ շէին մնում, էմիր-ուլ ամիրայի մարդկանց (ֆեոզալներին) նեղություններ պատճառում, իրար հայհոյում ու անարգում էին: Աբաղա փաշան խառնակչություններ առաջացնողներին, հայհոյողներին և կրուկողներին, անխնա կերպով կոտորեց, կախեց իր ձեռքն անցած ենիչերիներին և էրզրումը նրանցից մաքրեց»²⁷:

Աբաղա փաշայի սրից մի կերպ ազատված ենիչերիների մի մասը գալիս է Ստամբուլ ու կառավարությանը խիստ բողոքում նրանից: Էրզրումից լուր բերող ենիչերիները պրզում ու ոտքի են հանում Ստամբուլում գտնվող իրենց օջախակիցներին: «Եւ յորժամ զայս համբաւս լուաւ շար ծառայիցն թագաւորին,—կարգում ենք մենք Դարանաղցու մոտ,—և բարկացան յոյժ և երկունք կալան զբնակիչս զուլիցն և շար ծառայիցն և ստիպէին զրդեւելով զվաղիրն և դամենայն վերակացուս թագաւորութեանն, զի ընկեսցեն զնա չիշխանութենէ Թոդուպօլսոյ և հանցեն ի նմանէ և բերցեն յԸստամբօլ կամ ի միջոց տեղի, զի գիր լիցի ըմբռնել զնա և առնուլ ըստ նա զինչ և կամեսցին»²⁸:

Շուտով Պոլիս են գալիս նաև այն ենիչերիները, որոնց հաջողվել էր պատասպարվել էրզրումի բերդում և դիմադրություն ցույց

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ „Tarih-i Nâima“ հ. II, էջ 253: Նալբանյի այս հատվածը բերել են Ն. Խ. Սաֆրասոյանի թարգմանած բաղվածքներից (տե՛ս «Խորքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», Երևան, 1961, էջ 82):

²⁸ Գր. Դաբանաղյի, էջ 217:

տալ Արաղա փաշային: Էրզրումի նախկին կառավարիչ Հուսեյն փաշայի միջնորդութեամբ բերդում պաշարված ենիչերիների ու Արաղա փաշայի միջև համաձայնութիւն է կայանում այն մասին, որ ենիչերիներն անհապաղ կհեռանան Էրզրումից ու կգնան Ստամբուլ²⁹: Մինչ այժ, Արաղա փաշային հաջողվել էր, ըստ երևույթին, իր կողմնակից ֆեոդալների աջակցութեամբ կոտորել նաև Ախալցըխայում և նրա շրջակայքում գտնվող ենիչերիներին³⁰:

Տեղի տալով ենիչերիներին խիստ բողոքին ու սպառնալիքներին, Ստամբուլի կառավարութիւնը մի հրամանագրով Արաղա փաշային Էրզրումի փոխարեն, նշանակում է Սեբաստիայի բեկլերբեկի Արաղա փաշային, գրում է Դարանաղցին, — «Հրաման զրկեցին իբր ի թագաւորին բերանոյն թէ՛ ահա մանզուլ ես, էլ եկո, Ըստամբուլ և թէ ոչ կամիս գալ յԸստամբուլ, ահա հրամանագիր հրովարտակի լիցի բեզլասն Սեբաստիոյ իշխանութեան»³¹:

Սուլթանական հրովարտակում Էրզրումի բեկլերբեկ նշանակված Դիարբեքի իշխանի կառավարիչ Մուստաֆա փաշան նրբ ուղարկում է իր մութասալլիմին (տեղակալին) Էրզրում, որպեսզի վերջինս ստանձնի վիլայեթի ժամանակավոր կառավարումը, Արաղան մերժում է քաղաքն հանձնելու: Մութասալլիմն ստիպված հետ է քաշվում (17 նոյեմբեր 1622 թ. 13 մուհարրեմ 1032)³²: Ստանալով մութասալլիմի ներկայացուցիչների ձեռքից սուլթանական հրովարտակը ու ընթերցելով այն, — Արաղա փաշան, ինչպես նկատում է

²⁹ J. Hammer, նշվ. աշխ., հատ. VIII, էջ 330 և հետ.:

³⁰ „Tarih-i Nâima“, հատ. II, էջ 253: «Հետո իր էյալեթին ենթակա Ախասխալի բերդում եղած բերդապահ ենիչերիներից 70-ի շահ մարդ կոտորեց. Վրաստանի սահմաններ նրանցից մաքրեց»:

Արաղան կարդում ենք մենք Արխատկես խարբեղցու մոտ՝

Ի կարնոյ քաղաքէն ելաւ
Մինչ Ախըլձըխէ իներն հասաւ:
Բաղում զօրօք զնա պաշարօաց
Մեծ մեծ թօփերն յորժամ ձգեաց
Ձղուոր և զղրանդիքն ի բաց մերժեաց.

Ապա՝ իներն հրամայեաց
Մեծ իշխանքը ժող(ով)եաց
Հանդիսարանն եղաւ զնաց:
Իս ենիչերիքն կոչեաց
Մեծ դատաստան իներն առնէր»:

(Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 2039, էջ 321):

³¹ Գր. Գաւաճաղցի, էջ 217:

³² „Tarih-i Solakzade“ էջ 725:

Գր. Դարանաղցին,—«...գիրտաց զնենգութիւնն, որ դաւաճանութեամբ էր, ասաց ընդ նոսա զայլաքամար. անհնար է կամաւ իմով ելանել ինձ աստի: Եւ էառ զգիրն և հառուր ի սահանատի և սպառնացաւ նոցա թէ՛ գնացէք ի յետ առ առաքիչն ձեր, ոչ՝ զօր կողարկեմ, զամենեւեանդ կող կոտորեմ շարաշար մահուամբ, որ թռչնոց և գազանաց կող լինիր»³³:

Իսկ ենիշերիներն անընդհատ խռովություններ էին բարձրացնում Ստամբուլում ու կառավարությունից պահանջում կտրուկ միջոցառումներ ձեռնարկել Աբաղայի դեմ: Վերջինի խնամակալ հայրը՝ Կապուտան խալիլ փաշան նամակ է գրում Աբաղա փաշային, և խորհուրդ է տալիս նրան ենթարկվել կառավարությանը ու հանձնել բերդը. «Բերդից դուրս արի և եթէ ինձ հարգում ես մի հակառակվիր իմ խոսքին»³⁴,—գրում է խալիլ փաշան Աբաղային: Սակայն Աբաղան այս անգամ էլ չի ենթարկվում կառավարությանը, շվրտահելով նրա անկեղծությանը: «Նա յորժամ զափուճին զնոց առ նա և հառուր զթուղթն (այսինքն՝ խալիլ փաշայի նամակը—Մ. Զ.) յորժամ վերժանեաւ զբանն գրելոցն և ոչ կամեցաւ լսել, ասաց. ես գիտեմ, որ նա առ ահի նոցա գրել է զայս, ես գիտակ եմ և ինքն այլ, որ աստից ելանելոցն պէս զիս շարաշար մահուամբ կող սատակին. ես յարեաւ սեղար չեմ, չէ հնար ինձ կամովք իմովք ելանել աստի, զնա՛ այսպէս ասա՛»³⁵:

Կատաղած ենիշերիները նույն տարւոյ դեկտեմբերի 23-ին (19 սաֆեր) պաշարեցին իրենց աղային ու բացաւանչեցին. «Աբաղայի ապստամբությունը հենվում է Կապուտան խալիլ փաշայի և վեզիրի ազամ Սաթուրջի Մուհամմեդ փաշայի բարեյացակամության վրա, որովհետև այս վերջինի հղբայր չուսեցնր իւր աղջկան ամուսնացրել է խռովարարի հետ»³⁶,—վկայում է Սուլակզադեն: Իդուր ենիշերիների սպաներն աշխատում էին հանգստացնել ենիշերիների կատաղությունը: Շարժվելով սարայ (սպառնալ) նրանք հանդիպեցին Կապուտան խալիլ փաշային և գոռացին՝ «բեդ հաճոյանալու համար, վեզիր-ի ազամը երբեք չի սլատժի Աբաղային, որը գոռոզանում է քո հովանավորությունից»³⁷: Սպաներին հաջողվում է մի

³³ Գր. Դարանաղցի, էջ 217—218:

³⁴ „Tarih-i Solakzade“ էջ 729:

³⁵ Գր. Դարանաղցի, էջ 218:

³⁶ „Tarih-i Solakzade“, էջ 730, J. Hamner նշված աշխ.,-ը, հատ. VIII, էջ 831:

³⁷ „Tarih-i Solakzade“, էջ 730:

կերպ ցրել ենիշերիններին, սակայն հաջորդ օրը նրանք նորից են հարձակվում սարայի վրա և սուլթանն ստիպված տալիս է հետևյալ սրբազան հրովարտակը՝ (խաթ-ի շերիֆը): «Ես պաշտոնագրով արեցի էրզրումի բեկերբեկին: Այդ հարցում հալիլ փաշան մեղավոր չէ: Ուստի և դուք չպիտի անհանգստացնեք նրան»³⁵:

Ըստ երևույթին, սուլթանական կառավարությանն աշխատում էր Աբազայի ադստամբուլթյան խնդիրը լուծել խաղաղ ճանապարհով, վերջինին համոզելու ու սիրաշահելու միջոցով: Այն ժամանակ, երբ պարսիկների հետ նորից պատերազմ էր դնում կառավարությանը բոլորովին էլ ձեռնառու չէր Աբազա փաշայի ադստամբուլթյան շարունակվելը: Սակայն դեռևս կային և սուլթան Օսմանի այնպիսի կուսակիցներ, որոնք դրդում էին Աբազային ընդլայնել ադստամբուլթյունը: Սուլթան Օսմանի մայրը մինչև իսկ նրան քաջալերելու համար Ֆեթվա է ուղարկում: «Յոթժամ որ եկ զափուճին և խապար երեւր՝ թէ չէ հնար ելանել անտի (այսինքն՝ Աբազայի էրզրումից դուրս բերումը),— գրում է Գր. Դարանաղջին,— և հուսահատեալ լսեցին և սկսան քամնոտել և երկեան երկիւղ մեծ շար ծառայքն, և ուրախ եղեն ամենայն տան թագաւորութեանն՝ մայրն և ամենայն բարեկամք Սուլթան Օսմանին և ամենայն մեծամեծ իշխանք և ամենայն ուլամայքն և ամենայն աշխարհքն վասն զօրանալոյ նորա և խնդրէին օգնութիւն Աստուծոյ: Եւ մայր Սուլթան Օսմանին Ֆաթվայ առ ի մուֆթիուն վասն տիրասպանացն վրէժխնդրութեանն և ինքն այլ դրեաց գիր զօրանալոյ՝ և քաջալերութեան թէ՛ զօրացիր և քաջ լիր, Աստուած է քեզ օգնական վասն անսլարտ արեան որդոյն իմոյ»³⁶:

Ոգեւորված որոշ ղեկավար շրջանների նման խրախուսանքից Աբազա փաշան անհապաղ ձեռնամուխ է լինում բանակի կազմակերպման գործին: Թուրքական աղբյուրների տվյալներով, նրա հրոշի ներքո շուտով 40.000-անոց զորք է հավաքվում⁴⁰: Նրա բանակի ղգալի մասը, ինչպես մատնանշում են աղբյուրները, կազմված էր Կարա Ֆաղըջիի, Ջանփուլադի, Կալենդար օղլիի, Սայիդի, Թավիլի և այլոց ադստամբական բանակի մնացորդներից, որոնց, ինչպես արդեն նշեցինք, հաջողվել էր թաքնվել:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Գր. Դարանաղջի, էջ 218—219:

⁴⁰ „Tarih-i Peçevi“ հատ. II, էջ 390:

Անցնելով մեծ բանակի դուռն, Աբաղա փաշան սկսեց աստղատակել Փ. Ասիայի մի շարք շրջանները: Նա հարձակվեց Կարահիսարի վրա, որի սանջակընկը՝ Մուրթաղա փաշան տասն օր նրան դիմադրելուց հետո անցավ ասպտամբների կողմը: Շուտով գրավվեց և Սերաստիան ու Աբաղան եկավ պաշարեց Անկարան (Գալաթիան), սակայն գրավել քաղաքը այնպես էլ նրան չհաջողվեց⁴¹: Աբաղա փաշան ճանապարհին անխնա կոտորել էր տալիս բոլոր ենիչերիներին: «Եւ գունդս զօրաց առաքեաց ընդ ամենայն տեղիս տերութեանն իւրոյ և հրամայեաց թէ՛ ուր որ ենիչարիք գտանէք, սատակեցէ՛ք և զտունն նորա աւար հարկահնցէք, մի ողորմէք կանանց և տղայոց նոցա, այլ անխնայ կոտորեցէք: Եւ ելեալ տարածեցան ի վերայ երկրի և ուր գտանէին՝ սպանանէին և զտունք նոցա լաւարի առնուին»⁴²: Սերաստիայում, ինչպես ալդ մասին պատմում է Նախման, Աբաղան իր մոտ է կանչում երեք հայտնի զորքա ենիչերիներին, երեքին էլ ուղտերի վրա փախտով մեխել է տալիս, ուսերը ծակում, մեղրամոմ լցնում և վառել տալիս, «իրենց փաղիշահին շինայող մարդկանց վիճակն այս է» ասելով քաղաքում ցուցադրում⁴³:

Շուտով Աբաղա փաշային են միանում Մուրթաղայից բացի ևս մի քանի բեկլերբեկեր և սանջակրեկեր, որոնց թվում և Մարաշի բեկլերբեկ Կլավուն-Յուսուֆ փաշան իր տասը հազարանոց զորքով, սակայն որին Աբաղան զլխատել է տալիս, կասկածելով նրա նենգության վրա⁴⁴:

Փոքր Ասիայի թուրք ֆեոդալների մի մասի դեպի Աբաղայի կողմը թեքվելը ի նկատի ունի Արիստակես խարրերգյին, երբ գրում է.

«Մեծ մեծ խաներն առ ինքն եկան

Եւ պարոնայր ամենեքեան

Ըստ նմա եղան միարան,

Թէ ուր է մեծ արքայն Օսման»⁴⁵:

⁴¹ Մի ձեռագրի հիշատակարանում գրվել Գինոս երեցն էրզրու-ից, անվանելով Աբաղա փաշային «շար բոնաւոր էրզրում քաղաքիս» գրում է, որ ՌշԳ (1624) թվին, ելան միահամուռ բազում զօրօք Ղարահէսար առին, զՄուրթաղա փաշան հնազանդեցուցին և կոտորելով զնացեալ հասին յԱնկարիայ քաղաք և պաշարեցին Ժ (10) ամիս այլ ոչ կարացին առնուլ» (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 7786, էջ 249ա):

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Tarîh-i Nâima⁴, հատ. II, էջ 398:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 2089, էջ 322ա:

Այնքան է հղորանում Աբաղա փաշան, որ գտնվեցին մարդիկ, որոնք չէին կասկածում նրա հաղթանակի մասին: Ելույթ ունենալով Աբաղայի բանակի առաջ, Կեսարիայի մուսուլմանների հոգեւոր պետը դիմելով ապստամբների առաջնորդին ասում է. «Դու սիրված ես աստուծո կողմից, նա է քեզ տվել ուժ ու հղորություն կեղեքիչների (հնիչերիների)–դեմ. մի վախենար, բախտը քեզ հետ է»⁴⁶: Սակայն, այնուամենայնիվ, Աբաղա փաշան չի կարողանում գրավել Անկարայի բերդը, չնայած յոթ ամիս պաշարում է այն: Վերջ եօթն ամիս պատերազմեցան և ոչ կարացին առնուլ դերզն և ոչ բերդացիքն զնոսա կաբացին ընդոստուցանել ի տեղացիէն և փախուցանել»⁴⁷:

Ստամբուլի կառավարությունը Աբաղայի դեմ սերդար է նշանակում Ջղալօղլի Սինան փաշայի որդի՝ Մահմուդ փաշային ղեկավարելով 1623 թ. մայիսին (ունչեր 1032 թ.): Սակայն վերջինն իմանալով Աբաղայի գերազանց ուժը, ստիպված է լինում չընդհարվել նրա հետ ու քաշվել Բրուսա: Իսկ երբ արդեն հասնում է ձմեռը, իր հերթին, Աբաղա փաշան թողնում է Անկարայի բերդի պաշարումը և քաշվում է իր զորքով Նիզգե քաղաքը: Սերդարի նպատակն էր Բրուսայում համալրել իր անկարգապահ բանակի շարքերը, Ստամբուլից լրացուցիչ ռազմամթերք ստանալ և ապա ընդհանուր հարձակում գործել Աբաղայի դեմ: «Նա (իմա՝ սերդար Մահմուդ փաշան) գնաց նստաւ իր Պուրսայ քաղաքն,—գրում է Դարանաղղին,—թէ գան հաւաքին շար զուլքն, նա յլրեկանց կողմն էր գնալն և ոչ դնալն, թաղաւորն (Մուրադ IV-ը) մանուկ տիօր դեռ էր նստեր, չէին ահ և երկիւղ կրեր որպէս այժմ, յուշ և յապաղելով գնային՝ թալանելով, կեղեքելով ժողովրդոցն ի Պուրսայ և եղեն բանակ մեծ»⁴⁸:

1624 թ. գարնան և ամռան ամիսներին օսմանյան բանակն անցնում է գործողության Աբաղայի դեմ: Մինչ այդ, սերդար Մահմուդ փաշան նամակ է գրում Աբաղա փաշային, խորհուրդ տալով նրան անձնատուր լինել ու ներման արժանանալ⁴⁹: Աբաղան մերժում է սերդարի առաջարկը և պատրաստվում է ճակատամարտի, որը և տեղի է ունենում 1624 թ. օգոստոսին⁵⁰ (2 պիլկադե 1033 թ.)

⁴⁶ J. Hammer, հշվ. աշխ., հատ. VIII, էջ 347:

⁴⁷ Գր. Դարանաղղի, էջ 220:

⁴⁸ Գր. Դարանաղղի, էջ 221:

⁴⁹ Tarihi-i Peçevi, հատ. II, էջ 398—399:

⁵⁰ Նույն աեղում, Գր. Դարանաղղին այսպես է նկարագրում մի ամբողջ ջր տեւած այդ արշավալի ճակատամարտը: «Եւ անդ էիր տեսանել զճաթման թօփիցն և թվանկիքն և զուխս նեափցն և զշողալ սուսերացն և զծովի խաւարին և զտփփուն վահանացն և զաղաղակ վիրաւորացն յերկուց կողմանց անկելոցն մինչև ի մուսա

Կեսարիայից ոչ հեռու գտնվող Սեփեղու կոչված վայրում, ուր պարտվում է Աբաղան ու փախչում իր բանակի մնացորդներով դեպի էրզրում: Աբաղա փառացի Սեփեղուում կրած պարտությունն աղբյուրներում պատճառաբանվում է նախ՝ ճակատամարտի ընթացքում Աբաղային միացած Սերաստիայի ու Շարկի-Կարահիսարի կառավարիչների՝ Բայյար Մեհմեդ փառացի և Մուրթազա փառացի դավաճանությունը, որոնք անցնում են թշնամու կողմը, 2) կառավարական զորքերի թնդանոթներում ունեցած գերազանցությունը: Ինչպես բացատրել Աբաղային նախկինում դաշնակցած ֆեոդալների դավաճանությունը: Այդ ֆեոդալներից և ոչ մեկը նպատակ չունենր օսմանյան դինաստիայի տապալումը: Եթե ենիչերիների որոշ ծայրահեղ կամայականությունները վրդովեցրել էին նրանց, ապա այժմ, երբ Ստամբուլում, իշխանության գլուխ էին կանգնած նորից սուլթան Օսմանի կողմնակիցները ու զահ էր բարձրացվել սուլթան Մուրադ IV-ը (1623—1640), նրանք իրենց միսիան համարում էին ավարտված: Կարծում ենք, որ չենք սխալվի, եթե ասենք, որ նույնը կաներ և ինքը՝ Աբաղան, սակայն նա չէր վրստահում կառավարության ներման խոստումներին:

Գալով էրզրում, Աբաղա փառան անհապաղ ձևոնամուխ է լինում նոր ավելի մեծ բանակի կազմակերպման գործին: «Եւ յԱպաղան գնաց յԱրզրումն և ամրացաւ ի տեղին և շատ զօրս գումարեաց քան զառաջինն և թնայապատիկ»⁵¹, — կարդում ենք Գր. Դարանաղցու մոտ:

Այդպիսի բանակի ստեղծումը պահանջում էր մեծ ու արտակարգ ծախսեր: Ուստի այդ ծախսերը կատարելու համար Աբաղան ուներ միմիայն մի միջոց՝ խիստ ավելացնել տեղի բնակչությանից գանձվող հարկերի ու տուրքերի չափը: Եվ այս հանգամանքն է, ըստ երևույթին, պատճառն այն բացասական վերաբերմունքի, որն ունի Գինոս գրիչն էրզրումից Աբաղայի նկատմամբ: «Եւ այս պիղծ Ապաղայս, — գրում է նա, — նոր չարիք արաւ և բրիստոնէից զապրանք, զկերակուր թալնեց և ելից ի բերդն. և այլ առաւել չարութիւն այնէր, որ մարդն տունէն դուրս ելից, զտունն և զկալն ամէնքն կրակեց և տոշորեց, և մտաւ ամրացաւ բերդն»⁵²: Գրիգոր Դարանաղցին,

արեւո: Մինչ զիշերացաւ և Յապաղան և ամենայն զօրքն խորհեցան թեթևանայ յամենայն ծանրութեանցն և ի տեղին ի վայր թողին, միայն լոկ ամենայն զօրքն զիշերագնացեալ՝ գնացին շատ աուր ճանապարհաւ յետ, գէպ ի վեր ի Կարին: յամրոցի՝ ի Թեոդուսիոն» (Գր. Դարանաղցի, էջ 221—222):

⁵¹ Գր. Դարանաղցի, էջ 222:

⁵² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 7786, էջ 249ա:

սակայն, բացատրում է Աբաղայի կողմից հարկադրահանքության ավելացումը, նշելով միաժամանակ, որ ծանր վիճակի մեջ ընկան ոչ միայն հայերը, այլև տեղացի թուրքերը: «Եւ այս անգամ (Աբաղան) սկսաւ հարկադրահանքութեամբ տառապեցուցանել զաշխարհին մարդիկն,—գրում է նա,—ղշինական ռամիկսն և զքաղաքացիսն՝ զթուրք և զհայք, վասն երկու պատճառի, նախ՝ որ մերկացան ի ժամ պատերազմին, երկրորդ՝ առ ահի շատ զօրս գումարեաց, որ պիտոյ էր նոցա թռչակ և համբարանոց»⁵³:

Սերգար Մահմուդ փաշան հետապնդելով Աբաղա փաշայի փախուստ տված զորքին հասնում է մինչև Դերջանի հովիտը, սակայն մոտալուստ ձմեռն ստիպում է նրան հրաժարվել էրզրումը պաշարելու մտքից և բանակցությունների մեջ մտնել Աբաղա փաշայի հետ, որի արդյունքը լինում է խաղաղության հաստատումը՝ փոխադարձ զիջումների հիման վրա: Սուլթանական կառավարությունը նորից ճանաչում է Աբաղային, որպես էրզրումի բեկլերբեկ: Իր հերթին, վերջինն համաձայնվում է էրզրումի բերդում թողնել երկու հազար ենիշերիների: Այս գրությունը, ինչպես կարելի է կռահել աղբյուրների վկայություններից, տևում է բավականին երկար՝ մինչև 1627 թվականը: Նշված տարվա օգոստոսին պարսկական բանակը պաշարել էր Ախալցխայի բերդը: Օգոստոսի 17-ին (5 Ղիլհիջե 1036 թ.) կառավարության հատուկ հրամանով Ախալցխա էր ուղարկվել Անատոլիայի բեկլերբեկ Դիշլենկ Հյուսեյն փաշան՝ պաշարվածներին օգնելու նպատակով: Անատոլիայի բեկլերբեկը մի նամակով դիմում է Աբաղա փաշային միանալ իր 4—5 հազարանոց բանակին ու համատեղ հետ շարժել պարսիկների հարձակումը: Աբաղա փաշան համաձայնվում է, սակայն այն պայմանով, որ սերգարությունը իրեն հանձնվի: Մյուս կողմից, իր ձեռքն ընկած մի զաղտնի նամակից, Աբաղա փաշան տեղեկանում է, որ կառավարությունն իր դեմ թակարդ է լարել և նախապատրաստում է իր սպանությունը, որը պետք է կատարվեր բերդում գտնվող նիշերիների ձեռքով: Կատողած Աբաղան կարգադրում է 800 ենիշերիներին իր աչքի առաջ սրի անցկացնել⁵⁴: Դիշլենկ Հյուսեյն փաշայի և Աբաղայի միջև ընդհարումը դառնում է անխուսափելի: Մի ճակատամարտում փայլուն հաղթանակ է տանում Աբաղան: Գերի ընկած Դիշլենկ Հյուսեյն

⁵³ Գր. Դաւանաղի, էջ 223:

⁵⁴ J.H. Danişmend, նշվ. աշխ.-ը, հատ. III, էջ 337—338:

փաշային ու բոլոր ենիշերիններին Աբաղան սրից է անցկացնում: Իսկ Ախալցխան ընկնում է սեֆեկի պարսիկների ձեռքը⁵⁵:

Այսպիսի իրադրություն մեջ, մեծ վեզիր խալիլ փաշան թողնում է պարսկական արշավանքը և իր ամբողջ բանակով շարժվում ապստամբ Աբաղա փաշայի դեմ: Այդ արշավանքին, ի միջի ալլոց, մասնակցում է նաև Վրաստանի էմիրներից Մողրավը (Սաախաձեն): Նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին 41 օր պաշարվում է էրզրումը մեծ վեզիր խալիլ փաշայի կողմից, սակայն գրավել թաղաքը նրան չի հաջողվում, թնդանոթի պակասության պատճառով: Իսկ «վերահաս ձմեռվա ցրտերն ստիպեցին (օսմանցիներին) հրաժարվելու բերդի պաշարումից և մեկնելու ձմեռելու վայրերը»⁵⁶: «Եւ ամենայն բանակն փախեան և խալիլ փաշան ընդ նոսա»⁵⁷, — գրում է Դարոսնադջին:

Անհաջողության մատնված խալիլ փաշան պաշտոնազրկվում ու նոր վեզիր-ի ազամ է դառնում խոսրեվ փաշան: Թոխատում օսմանյան բանակը մեծ պատրաստություններ է տեսնում Աբաղա փաշայի դեմ նոր հարձակում կազմակերպելու նպատակով: Զգալով վերահաս մահացու վտանգը, Աբաղա փաշան ղեկավարություններ է ուղարկում ու բանակցությունների մեջ է մտնում Շահ Աբասի հետ՝ օգնություն հայցելով ու խոստանալով անվերապահ հպատակություն⁵⁸: Շահ Աբասը չի հապաղում օգնական ուժ ուղարկել Աբաղային⁵⁹: Մեծ վեզիր խոսրեվ փաշան իմանալով այդ մասին, ղեկուցում է կառավարությանը՝ «Եթե չշտապենք, ապա անխուսափելիորեն էրզրումը, Բաղդատի նման, թշնամու ձեռքը կընկնի»: Իսկ կառավարությունը կարգադրում է մեծ վեզիրին անմիջապես շարժվել Աբաղա փաշայի վրա:

Զեռնարկելով արշավանքը ապստամբ փաշայի դեմ, վեզիր-ի ազամ խոսրեվ փաշան դիմում է խորամանկության: Նա ամենից առաջ աշխատում է մեկուսացնել Աբաղային, գործի դնելով վերջինի զենքը, այն է՝ ցուլց տալ իրեն զյուղացիների շահերի հոգացող, այլ կերպ ասած՝ դիմել դեմագոգիայի: «Եւ այս խոսքի փաշան չոթ հոգացող էր աշխարհաց և բուայիցն և ահարկու ի վերայ զօրացն և կարի առաւել ասախով, և շատ զուլում այնոգը կոտորէր ընդ զնալն

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ „Tarih-i Solakzade“, էջ 744:

⁵⁷ Գր. Դարահայցի, էջ 224:

⁵⁸ „Tarih-i Solakzade“, էջ 745:

⁵⁹ Նույն տեղում:

և ամենայն չարագործքն սարսէին ի նմանէ և քննութիւն առնելով
կու գնայր և լաւ ունկն կու գնէր զանկատաւորացն»⁶⁰ — միամտորեն
գրում է Գր. Դարանաղցին:

Որպեսզի վերջնականապէս կազմալուծի Աբաղայի բանակը
վեզիր-ի ազամը «...հրաման յղեաց յամենայն տեղիս տէրութեանն
թէ՛ Յապաղին մարդիկն, որ մեր չզնացած իբան փախչին և գան ի
քաղաքայնիդ. նա ոչ մերձենայք ի նոսա շարութեամբ, այլ սիրով
ընկալարուք զնոսա և զամենայն կարիս և զպիտոյս նոցա կատա-
րեցէք և սիրով ճանապարհի դրէք, և ուր կամիցին գնալ երթիցեն
խաղաղութեամբ»⁶¹: Խոսքով փաշայի նման դիրքն իրոք շուտով բա-
րոյալքում է Աբաղա փաշայի վիսվորներին, որոնց մի մասը անց-
նում է մեծ վեզիրի կողմը: «Եւ յորժամ (լուան) Յապաղացիքն զայս
լուր համբաւոյս սկսան ի փախչել և շատքն փախան և եկին առ վե-
զիրն և սիրով ընկալաւ զնոսա»⁶²: Տեսնելով իր բանակայինների
փախուստը «...Յապաղան յամենայն անցս ճանապարհաց պոլուկ
եղիր, զփախչողքն շփոզուին գնալ՝ ոչ հայ և ոչ տաճիկ»⁶³: Իր հերթին
դիմելով հենց իրեն Աբաղային, մեծ վեզիրը հնազանդվելու կոչ է
անում, խոստանալով ներում. «Ինչո՞ւ եր ապստամբում վսեմաշուք
փաղիշահի դեմ, եթե ձեր նպատակը դիրլիք (ալատ) ստանալն է,
եկեք ու արժանացեք ձեր ցանկացած դիրլիքին. անվայել է ձեզ նման
քաջերին համառել ապստամբութեան մեջ: Ընդամին, դուք դիտեք, որ
ապստամբութեանը վերջ չունի: Յարդ ո՞վ է կարողացել Օսմանցու
հետ շտփվել, որ Աբաղան շտփվի... փաղիշահական Ֆերմանի հա-
մաձայն, ձեր զործած ոճիրները պիտի ներվեն ու պիտի ստանաք
ձեր հայցած դիրլիքները, նպատակս է խրատել ձեզ, իսկ ուշացրած
դղջումը օգուտ չի տա»⁶⁴:

Աբաղա փաշան այս անգամ էլ չի համալուծում մեծ վեզիրի ան-
կեղծութեանը ու մերժում է նրա առաջարկը: Օսմանյան բանակն
առաջ շարժվելով օգոստոս ամսում գրավում է Երզնկան, ապա և
Հասանկալան (27 օգոստոս — 26 սեպտեմբեր)⁶⁵: Սեպտեմբերի 5-ին կամ
6-ին (6/7 մուհարրեմ) էրզրումն արգեն պաշարվում է Խոսրեվ փա-
շայի կողմից: Ստանալով զանազան խոստումներ, Աբաղա փաշայի

60 Գր. Դարանաղցի, էջ 24:

61 Նույն տեղում, էջ 225:

62 Նույն տեղում:

63 Նույն տեղում:

64 «Tarih-i Solakzade» էջ 745 և հետո:

65 Նույն տեղում:

զորքի սպայական կազմը լքում է նրան ու անցնում հոստրել փաշայի կողմը: Մյուս կողմից, վախենալով քաղաքի ընդհանուր ավերածությունից, ինչպես երևում է Գր. Դարանաղցու վկայությունից, բնակչուկները մնում է բանեցրել Արաղայի վրա, որպեսզի վերջինս անձնատուր լինի: «Եւ սկսաւ շքաւորել Յապաղան և եկն հոստրոֆ փաշան,—զրուս է Դարանաղցին,—ամենայն բուռն զօրութեամբ ի վերայ Յապաղին ի Թեոդուլօլին և սկսաւ պատնէշ կանգնել և փլաւան, մինչ զպարիսպն մեկ դիհն փոյց և Յապաղան ի ներսեանդ կանգնել ջանայր զփլածն: Եւ տեսին քաղաքացի գլխաւոր տաճիկն և ամենայն բարեկամքն իւր, որ շէր հնար դէմ կալոյ, նա սկսան աղաչական բանիւր ոգորել ընդ նմա թէ՛ հնազանդ լեր հրամանաց թագաւորին, և թէ ոչ կամիս լսել մեզ, մեր այլ շարութեամբ կու ջանամք քեզ»⁶⁶:

Պաշարման 12-րդ օրը (19 մուհարրեմ—18 սեպտեմբեր) Արաղա փաշան հուսահատ վիճակում անձնատուր է լինում մի քանի օր տեսած բանակցություններից հետո⁶⁷: «Եւ ելեալք ի քաղաքէն ոմանք ի մեծացն և յօլամացն եկին մօտ առ վաղիրն և սկսան պաղատելով միջնորդել և ցածուցանել զբարկութիւն նորա և վաղիրն՝ այլ սիրով և յօժարութեամբ ընկալաւ զպաղատանս նոցա և զաշնագիրք եդին հրդամար մեծաւ, զի ոչ վնաս առնել նմա և կամ ումեք մեծի և փոքու վասն նորա: Եւ դարձան միջնորդքն առ փաշան՝ ի Յապաղան և ասացին զամենայն հրամայեալսն ի վաղիրէն և նա խըն-

⁶⁶ Գր. Դարանաղցի, էջ 225. Նույնն է գրում և Գրիգոր երեց Կոլոնացին իր հիշատակարանում. «Ապա այս հոստրով փաշայս,—զրուս է նա,—խաղաղութիւն ուրմանելով դնաց ի յկապաղայի վերայ և ոչ կարաց մենամարտել, մտաւ ի յամրանոց բերդն և վկասուած ոչ յուսացաւ, այլ ի յամրանացն յուսացաւ, հիսար Էղաւ, որ քինչափ քրիստոնեայք մնացին ի յանարէն հետ ի բերդն և հոստրով փաշային զարքըն շատ էր, թուով ճՁՌ (180 հազ. (sic!)) պատերազմեցաւ ի յամրոցին ի վերայ և Աստուծոյ աշողութեամբն խաղթեցին զբերդն և նկսն արարին զԱպաղան. յետոյ նամակ և մոնողոնեանց վաղիրն առ Ապաղան՝ թէ շեկանես ի յամրոցէդ՝ ճՂՌ դուրաւր մտանեմ ի ներս, ոչ տաճիկ, ոչ քրիստոնեա ա(1) հոգի ոչ ապրի ի ձեռաց իմոց, հրամ(ան) տամ զարաց իմոց որ ի սուր սուսերի մաշեմ զլիւրեանք, յայնժամ աղաղակ բարձեալ այլասեռին և տառապեալ ազգի մերոյ քրիստոնեայք զոչեցին կողկողալին պաղատանիւր, ով կարէ զրով արկանել զաղաղակ զոցա և անկան ի յայն Ապաղին թէ քեզ աղատելու ճար չկա, մեր արեանն էր սլարտական լինիս, ով արեանարբու զաղան: Յայնժամ ողորմեցաւ աստուած... և զբարացեալ սիրտն բռնաւորին քաղցրացոց և եկաւ ի յամրոցէն և աղատեցան քրիստոնեայքն և ապա ըմբռնեալ տարան ի յԱտամպալ, վերջն Աստուծոյ է գիտելիս» (Հակ. Տաշեանի ցույցակր, № 334, էջ 839ր):

⁶⁷ „Tarih-i Solakzade“, էջ 746:

դուքեմարք Կնայ Ի մօտ և վաղիրն յայն եկաց և համբուրեցին զմիմեանս և նստանա՞ն»⁶⁸:

Վերցնելով իր հետ Աբաղա փաշային, մեծ վեզիրը վերադառնում է Պոլիս ու հանձնում նրան սուլթան Մուրադ IV-ի դատաստանին:

Համաձայն Ի. Փեհլիի, սուլթանի և Աբաղայի միջև տեղի է ունեցել հետևյալ խոսակցությունը.

— Քյաֆիր (անհավատ). ինչ էր քո այս աստամբությունը, — հարցրել է սուլթանը:

— Իմ ամենազոր փաղիշահ. երբ ենիչերիները սպանեցին ձեր հանգուցյալ եղբորը, բոլոր բեկլերբեկերը օրինակառություն պահանջեցինք ու իրար հետ դաշինք կնքեցինք, — Ձեր ստրուկը բողոք բարձրացրեց... հո Աբաղա ստրուկը ոչ մի նպատակ չունի փաղիշահ դառնալու. իմ վրա արշավանքի եկած վեզիրների խոսքերին հավատ ու վստահություն չունեի: Միայն անձնական ապահովությունից վախեցած հնազանդություն չհայտնեցի: Հրամանը փաղիշահինն է. ահա վիզս ու ահա սուրս.

— Գնա այժմ, քյաֆիր, ներում եմ քեզ, որովհետև իմացար քո շափն ու տեղը, — պատասխանել է Մուրադ VI-ը⁶⁹:

⁶⁸ Գր. Գարաճաղյի, էջ 225—226:

⁶⁹ „Tarîh-i Peşevî“, հատ. II, էջ 402 և հետ: Սուլթանի և Աբաղայի տեսակցության ու ունեցած զրույցի մասին մանրամասն գրում է Գր. Գարաճաղյին. «եւ յորժամ տարան (Աբաղային) առաջի թագաւորին, — գրում է նա, — և թագաւորն բարկութեամբ ասաց զառաջինն թէ՛ վասն է՞ր այդչափ յանդուութիւն գործեցեր և իմ հրամանացն դիմադարձ եղեր. և եհան զվախտնին մօրն իւրոյ և զմութտուն Ֆաթվայն, եղ առաջին թագաւորին: Եւ յորժամ ընթերցաւ դիտաց զպատճառն, և նախ այլ տեղեակ էր սակաւ մի լսելով ի մօրէն, և ասաց թագաւորն զՅապազան. եւ այլ տեղեակ եմ, որ այդպէս էր. յորժամ ղերկու լալաս՝ զՄահամմատ փաշան և զնալիլ փաշան՝ քո հայտադիրն ղրկեցի, ընդէ՞ր ոչ լուար նոցա, և հրամանաց իմոց հնազանդեր էիր և եկեալ որպէս այժմ, նա լաւ չէ՞ր. բան այնքան արեանց հեղմունք գործեցան և անբութիւնք: Նա պատասխանի ետ և ասաց. այո, բարիք է որպէս ասացայ, այլ յորժամ տեսի որ լաւ զապտչի հարամ ոչ գոյր նոցա վերակացու, որպէս այժմ ղեռնորՖ դարտաշն մկր, և զույն ամենայն ի կամս հոռեանց աշխատանէին և իւրեանքն առաւել զողային ի նոցանէ քան զամենայն աշխարհի բոայեալքն, վասն այնորիկ ոչ հաւատացի նոցա, այլ երկեայ ի թշնամեացս և ընդդէմ կացի նոցա. սակայն այժմ տեսի, որ ստոյգ զապտչի հարամ եկաւ, նա հնազանդեցայ և եկի առաջի քո, որպէս կամիս այնպէս արա. իմ սրտի մուրատն և փափաքն տին էր, որ ղերեալ տեսանէի և զիմ հայն յարդ առնէի, յորժամ տեսի և բերան աւ բերան խօսեցայ, արդ այսուհետեւ մեռանեցն ինձ կեանք է առաջի քո: Եւ յետ այսքան ու աղերսական բանից և զպատճառն ծանուցանելուն, նա զոյթ էարկ Աստուած ի սիրտս թագաւորին, որ ողջամբ ընկալաւ զնա սիրով, որպէս տէրն մեր զանառակ որդին, և սամուր մուշտակ ագուց նորա և վաղիրին և սեղան պատրաստել ետուր, որ ի միասին ճաշակեցին» (Գր. Գարաճաղյի, էջ 226—227):

Պաշարելով, իր հերթին, կենտրոնախույս ֆեոդալների ու նրանց ձեռքում գործիք դարձած ենիչերիների կամայականության ու անկարգության դեմ, սուլթան Մուրադ IV-ը շէր կարող չներել Աբաղա փաշային, շնայած որ գիտակցում էր, որ երկրի ներսում եղած ապստամբությունները խիստ թուլացնում են Օսմանյան կայսրության տնտեսական, բաղադական և ռադմական հզորությունը: Սուլթանը գիտեր միաժամանակ, որ Աբաղա փաշայի ապստամբությունը ոչ միայն չէր ուղղված օսմանյան դահի դեմ, այլ ընդհակառակը, այն կոչված էր պաշտպանելու ու ամրապնդելու այդ դահը:

Աբաղա փաշային, ինչպես մի ժամանակ Դելի Հասանին, տալիս են Բոսնիայի բեկլերբեկությունը: «Եւ յետ շորս ամսոյն՝ ի մուտ թվականի Ռշէ (1628)-ին ետուն նմա փաշալըս զտեղի Հասան տէկի՝ եղբօր Ազիճուն, երկնչելով զի մի կրկին ապստամբցի»⁷⁰, — գրում է Դարանաղցին: Հավատարիմ իր սկզբունքներին ու հետապնդած նպատակներին, այն է ամրապնդել օսմանցիների տիրապետությունը մեղմ ու շափավոր քաղաքականությամբ, Աբաղա փաշան այստեղ ևս իրեն դրսևորում է որպես «արդար» կառավարիչ: «Եւ նա գնացեալ յԱնաուուոց և Պոստնացոց աշխարհն, որ են բարբարոսք և խուժաղութք, նա այնպէս էտիրութիւն (արդարութուն) և հանգըստութիւն արար նոցա, որ յարե կերդուէին և գայլք և գառնիք ի միասին ճարակէին»⁷¹: Այնուհետև՝ Աբաղային մենք դարձյալ տեսնում ենք Պոլսում սուլթանական պալատում «Նեդիմի-խաս»-ի (փաղիշահին զվարճալի խոսքերով ու պատմվածքներով զբաղեցնող անձնավորության) գերում⁷²: Սակայն Աբաղայի թշնամիները շարունակում են դավեր լարել նրա դեմ, ու նորից գրգռում ենիչերիներին: Լեհական մի կամպանիայի ժամանակ ենիչերիները պահանջում են սուլթան Մուրադից վերջ տալ Աբաղա փաշային «...որքան նա (Աբաղան) կենդանի է, մեր ոտքն առաջ չի գնալը ի պատերազմ և ոչ ձեռներս սուր կու բմբոնէ,—ասում են ենիչերիները.—կամ թագաւորն ի մենէ վազ տի գայ և կամ Յապաղէ. այս անգամ զինչ լինելոց էլ՝ տի լինի»⁷³ — շարունակում են նրանք: Ի վերջո, սուլթանը

⁷⁰ Գր. Դարանաղցի, էջ 228:

⁷¹ Գր. Դարանաղցի, էջ 228:

⁷² „Tarih-i Nâima“ հատ. III, էջ 224:

⁷³ Գր. Դարանաղցի, նույն տեղում:

Դարանաղցին նկարագրում է, թե ինչպես ականա սուլթանն ստիպված է եղել տալ Աբաղայի մահվան դատավճիռը: «Եւ եղի օր մի,—գրում է նա,—յորժամ կու զբօսնոյր թագաւորն Ապադին ի ձիւքնիացսն ասպարիդի ի կողմն Ուսկոդարին, նա

ակամայ տեղիք է տալիս, Աբաղայի թշնամի վեղիրների (հատկապես Աբաղայի մեծ հակառակորդն է եղել վեղիր Բայրամ փաշան) ու նրանց թիկունքում կանգնած ենիշերիների պահանջներին⁷⁴:

Պատմագիր Նաիման Աբաղա փաշայի սպանության պատճառը տեսնում է հետևյալ հանգամանքում՝ նախ, նրան չեն վստահել, նկատի ունենալով նրա անցյալը և երկրորդ, որ կարևորն է, ղեկավարող շրջանները խիստ վախեցել են, որ իր համախոհների միջոցով Աբաղան նոր ապստամբություն կբարձրացնի կառավարության դեմ⁷⁵: Իսկ սպանության անմիջական առիթը եղել է «Կարմիր ձվի օրվա» (վատկի) հարցի շուրջը «անհավատ» հայերի և հույների միջև ծագած վեճը: Ի դեպ, նշենք, որ այդ վեճին Գր. Դարանաղյին ամբողջ երկու գլուխ է նվիրել⁷⁶: Նրա հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ վեճն ընթացել է ոչ այդքան ծռադատկի, ինչքան այն հարցի շուրջը, թե Նրուսաղեմի «սրբավայրերում» առաջնությունը ում պետք է պատկանի՝ հայ թե հույն հոգևորականությանը: Երկու կողմերն էլ կաշառում են կառավարությանը: Դարանաղյու վկայություններից երևում է նաև, որ Աբաղա փաշան պաշտպանել է հայ հոգևորականության պահանջները: Եվ ըստ Նաիմայի, իբր հայերից ստացած կաշառքն է առիթ դարձել, որ սուլթանը դայրանա Աբաղայի վրա ու մի քանի օր հետո կարգադրի նրան սպանել⁷⁷: Սպանությունը գրգռված էր, ինչպես տեսանք վերևում, ավելի խորը հասա-

րերին սուրհանգակն և մատուցին առ թաղաւորն զըօթալի մահարեր կնքեալ քարտէղն, և յորժամ ընթերցաւ խոռվեցաւ յողի իւր և զարձաւ ուրախութիւնն ի սուգ և ծաղրն՝ ի լաց, և փղձկեալ սրտիւք և թաթաւտ աշօր ետ ի ձեռս Յապագային, և յորժամ ընթերցաւ Յապագան այլ, առ ոտս անկեալ թաղաւորին և աղերսելով սաէցնաւ. յորժամ այսպէս խորհեալ են և ասացեալ, նոս ի կատար կու տանին զործով. մինչև ցերր ինձ համար տրտունջ և բամբասանք յսելոց ես, այլ սպան զիս, որ նոցա շար գրուցն ի վրայէդ յետ գնայ. և թէ ոչ՝ որ չսպանանես, նա շատ փորձանք կու յարուցանեն ի վերայ քեզ և քան զառաջինն յօթնապատիկ շփոթմոնք և աղմուկ և վնաս մահու կու գործի... Լաւ է ինձ մեռանելն քո հրամանաւն առաջի քո և դու խաղաղութեամբ կենաս և վրդովմունք չլինի և աշխարհի խոռվութիւնք և դուլիցն կարողութիւնք»:

⁷⁴ „Tarih-i Nâima“, հատ. III, էջ 226:

⁷⁵ Գր. Դարանաղյի, էջ 235—274: «Այս երկու գլուխները վերնագրված են. «Վասն յուսոյն Յերուսաղէմայ, որ հոռոմոց ազգն իւրեանց հաւատակից ազգակցօրն Սաղաթիկ արարին րայց ի յասորաց, ի խըփթոց և հապաշիցն» և մյուսը՝ «Ե դարձեալ վասն Գրիգոր Եպիսկոպոսին և վասն յունացն՝ թէ ո՞րպէս եղեն և կամ Գրիգորն զի՞նչ արար»:

⁷⁶ „Tarih-i Nâima“, հատ. III, էջ 227:

⁷⁷ „Tarih-i Nâima“, նույն տեղում, էջ 227:

րակական, քաղաքական պատճառներով: Աբաղան կենտրոնախույս ֆեոդալների աշքի փուշն էր դարձել: Իսկ սուլթանը պիտի որոշակի երախտագիտություն ունենար Աբաղայի նկատմամբ: Եվ այդ երախտիքի մասին մի անգամ էլ հիշեցնում է արքային Աբաղան լսելով իր մահալճիւրը. «...Եւ այլ վերայ քեզ շատ երախտիս ունիմ, որ առի զվրէժ արեան եզրօրն քո և զզուլին կատաղութիւնն զիջուցի և զբորբոշումն հրաբորբոր բարկութեանց նոցա շիջուցի, որ ապա դու թագաւորեցեր և ապա ուղղեցան ամենայն բարեկարգութիւնք թագաւորութեանդ, թէպէտ յետ ժամանակն որ շարացան, աստուծով դու զօրացար և նորա տկարացան և նկուն եղին»⁷⁸:

Սուրադ IV-ի կարգադրութեամբ Աբաղա փաշային թաղում են «արքայաւալել» մեծ շուքով: «Եւ յետ այնորիկ հրամայեաց արքայն դիպարդիցն, զի պատեսցեն զնա ըստ օրինի թագաւորացն, և վաղձաղակի կատարիցեն զամենայն հրամայեալսն ի թագաւորէն... Եւ դարձեալ հրամայեաց թագաւորն, որ ամենայն ուլամայրն, շեխք և մուշախք և ամիրմուներն ամենեքեան գայցեն ի թաղումն և փառաւորապէս տարցեն ի հանգիստ...»⁸⁰: Սա, անշուշտ, սուլթանի կողմից օսմանյան դահին Աբաղայի մատուցած ծառայութեանները ճանաչելու արտահայտութիւնն էր, ծառայութեաններ, որոնք օրյեկտիվորեն ավելի շատ վնաս հասցրին երկրի հզորութեանը, քան օգնեցին նրա ամրապնդմանը:

Իր կենդանութեան օրերին, ինչպես տեսանք, Աբաղա փաշան հայերի, և նախ և առաջ, հայ գլուղացիութեան «բարեկամի» համբավ էր ձեռք բերել: Այդ պատճառով, նրա մահը, համաձայն Դարանաղցու, սղում է և հայ ժողովուրդը: «Եւ թէպէտ որ կոծիցեն զնա թագաւորն և ամենայն տան նորա և սղացին, մանաւանդ ազգս հայոց առաւել սղացար և լացար, որ իբրև զհայր հայոց էր խնամարկութեամբն և հոգաբարձութեամբն, որ շատ կենալովն ի մէջ հայոց, տեղեակ էր մեր ամենայն որպիսութեանցն՝ լալին և վատին և նեղւացն և վշտակութեանցն, և սիրէր զազգս մեր առաւել քան զամենայն ազգսն որ են ի վերայ երկրի քրիստոնեայ անուանք, և գովէր ոչ գերողաց»⁸¹:

⁷⁸ Գր. Դարանաղցի. էջ 230—231:

⁷⁹ „Tarih-i Nâima“, հատ. III, էջ 230:

⁸⁰ Գր. Դարանաղցի. էջ 232:

⁸¹ Գր. Դարանաղցի. էջ 234:

Արաղա փաշայի ապստամբութեան ճնշումով չէր վերանում «ջալալի» կողմից շարժումները: Նրա ապստամբութեանը հետեցին մի շարք այլ ապստամբություններ: Այսպես, 1631 թ. կառավարութեան դեմ մի շարք նոր ապստամբություններ բարձրացվեցին, որոնց գլուխ էին կանգնած Կոնիալում՝ Ռում-Մեհմեդը, Աֆյոն Կարահիսարում՝ Բարա Օմերը, Այդընում՝ Կընալիօղլին և ուրիշներ: 1632 թ. կառավարութեան դեմ ապստամբեց ինքը՝ Արաղա փաշայի ապստամբությունը ճնշող սերգար Խոսրեվ փաշան: Նա իր թշնամիներին կողմից ամբաստանվել էր Անատոլիայի նոր ապստամբությունների պատճառ հանդիսանալու մեջ: Թոխատում հաստատված Խոսրեվ փաշայի դեմ ուղարկվեց կառավարական զորք՝ Դիարբեքի ընկերակցությամբ Մուրթաղա փաշայի գլխավորությամբ: Խոսրեվ փաշան պարտություն կրեց ու գլխատվեց (11 մարտ, 1632 թ. 19 շաբաթ 1041 թ.)⁸²:

Իսկ մալրաքաղաք Ստամբուլում հնիշերիների անվերջ ապստամբություններին հետևում էին սիփահիների ապստամբությունները և հակառակը: Ապստամբները հաճախ պարտադրում էին իրենց կամքը սուլթանին: Ի. Փեշեվի վկայությամբ, ապստամբ, այսպես կոչված զորքաները հաճախ սուլթանին այսպիսի ուղտիմատում էին ներկայացնում՝ «Եթե մեր պահանջները չկատարես, զու որպես փաղիշահ մեզ պետք չես»⁸³:

1648 թ. (1058 թ.) կառավարության դեմ մեծ ապստամբություն բարձրացրեց Սեբաստիայի վալի (կառավարիչ) Վարվար Ալի փաշան, որը մի մեծ ջալալի բանակի գլուխ անցած շարժվում էր դեպի մալրաքաղաք, սակայն պարտություն կրում, դերի ընկնում ու գլխատվում է:

1651 թ. մեծ հակակառավարական ապստամբություն բռնկվեց ոմն ջալալի Հասան բեկի գլխավորությամբ: Նա դրավեց Նիկոմեդիայից մինչև Թոխատի շրջակայքը, ներառյալ Ֆնկարա, Զանկերը, Զորում, Մարսրվան, Ամասիա և Զիլե քաղաքները: Այս ապստամբությունը նույնպես պարտությամբ վերջացավ:

Հետագա տարիներին ապստամբությունները շարունակվում են: Դրանցից ամենամեծը դա քուրդ Հյուսեյն աղայի գլխավորածն էր՝

⁸² J. H. Danişmend, նշվ. աշխատությունը, հատ. III, էջ 351—353.

⁸³ Նույն տեղում, էջ 353. «Bu didâkleri müzâ bize virmezsen, sen bize pâdişahlığa lâzum de gûlsün».

Վանում 1651 թ.: Այդ ապստամբության մասին մանրամասն պատմում է Առ. Դավրիժեցին: Ապստամբության պատճառ է հանդիսանում պաշտոնազրկվելու մասին կառավարության հրամանին նրա ընդդիմանալը: «Այլ և պատահեցաւ զործ ինչ աշխարհի: Որպէս սովորութիւն է օսմանցւոց ազգին, որ զհին փաշայն մանզուլ տոնեն և ի տեղի նոցա ի դրանէ թագաւորին նոր փաշայ առաքեն. աշխպէս և զՎանայ քաղաքի հին փաշայէն մանզուլ արարին, և նոր փաշայի մուսալիմ (տեղակալ) ուղարկեցին ի Վան ի դրանէ թագաւորին: Իսկ Հյուսէյն աղայն և հին փաշայն միաբանեալ ոչ ընկալան զեկեալ մուսալիմն նոր փաշային, այլ յետս դարձուցին ի Ստամբոլ»⁸⁴: Ապստամբներն հարձակվում են Վարազա վանքի վրա և կողոպտում վանքի հարստութիւնները: Ի վերջո, մի քանի տարի տեւած ապստամբութիւնը պարտութիւն է կրում, իսկ վանքի հարստութիւնները վերականգնվում են հայ մեծահարուստ խոջաների կողմից:

⁸⁴ Առ. Դավրիժեցի, էջ 494—518.

Ե Ջ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ջալալիների ապստամբությունների բնույթը. պարսության
պատեհառենն ու հետեանհները:

Կարա Յաղըջիի, Դելի Հասանի, Կալենդար օղլիի, Ջանփոլադի, Աբաղա փաշայի և այլոց գլխավորած շարժումներն ըստ էության ունեցել են բարդ ու բազմերանգ բնույթ: Շոշափելով շարժումների մասնակիցների հիմնական դանդաժների սոցիալական կազմի ու նրանց առաջ դրված խնդիրների հարցը, ուսումնասիրության ընթացքում եկանք այն եզրակացության, որ այդ շարժումները կարելի է բաժանել երեք էտապների: Այդ երեք էտապներում շարժումները դրսևորվում են յուրահատուկ ձևով, արտահայտելով հասարակության այս կամ յան խափի, ու երբեմն մի ամբողջ ժողովրդի հետամտած նպատակները: Այդ էտապները ընդգրկում են ա) 1598—1608 թթ. (Կարա-Յաղըջիի, Դելի Հասանի, Կալենդար օղլիի ու այլ մանր ֆեոդալների գլխավորած ապստամբությունների շրջան): Այս էտապում Փոքր Ասիայի և մանավանդ Արևմտյան Հայաստանի աշխատավոր բնակչության համար թուրք-պարսկական պատերազմների, ջալալիների ապստամբությունների հետևանքով ստեղծվում են ողորկողական վիճակ. բ) 1608—1610 թթ. ջալալիների ապստամբությունները ծավալվում են Արևմտյան Հայաստանի, Փոքր Հայքի հարավային ու հարավ-արևմտյան շրջաններում, ինչպես նաև Սիրիայում, Լիբանանում ու Միջագետքում: Այս էտապում օսմանյան ֆեոդալների լծի դեմ դուրս են գալիս մի շարք նվաճված ժողովուրդներ, և նախ և առաջ քրդերը, գ) 1622—1628 թթ.—Աբաղա փաշայի գլխավորած ապստամբության ժամանակաշրջանը: Ապստամբությունը այս անգամ էլ ծավալվում է Արևմտյան Հայաստանում ու Փոքր Հայքում, սակայն, համեմատաբար քիչ շարիք է պատճառում հայ աշխատավոր դանդաժներին:

Յրեր էտապներում էլ չալալիների շարժումները սուր սոցիալական հակամարտությունների արդյունք են և շեշտված ձևով իրենց վրա կրում են դասակարգային պայքարի կնիքը: Փաստը մնում է փաստ, որ շարժումների մասնակիցների հիմնական զանգվածն եղել է ծանր հարկերից, տուրքերից ու ֆեոդալների կատարած ամեն տեսակի կամայականություններից ծայր աստիճան քայքայված գյուղացիությունը: Բոլորովին այլ հարց է, թե այդ գյուղացիության մի զգալի մասը կազմում էր դեռևս XVI դարի 60—70-ական թվականներին ապագա սակաբաշխարարված տարրերը (չիֆթդարներ, լեվենդներ, սուխտաններ), որոնք վերածվել էին սրոֆեսիոնալ ավազակախմբերի, դառնալով շարիք ու պատուհաս բնակչության զլխին: Հավանաբար, այս հանգամանքն է դարձել պատճառ այն բանի, որ չալալիների կողմից ժամանակավորապես գրավված տերիտորիաներում նստակյաց երկրագործ գյուղացիությունը ոչ միայն զանգվածորեն չի անցել ապստամբների կողմը, այլ ընդհակառակը՝ փախուստի է դիմել նրանցից դեպի մայրաքաղաք՝ Պուլիս ու Միջերկրական ծովի առափնյա քաղաքները: Մինչդեռ ընդհանուր պատմությունից հայտնի է, որ գյուղացիական ապստամբությունների գեպքում, շատ վայրերում գյուղացիները, չսպասելով ապստամբների դալուստին ոտքի են կանգնել և իսկական պատերազմ հայտարարել տիրապետող կարգի ներկայացուցիչներին: Այդպես է եղել, օրինակ, Ռուսաստանում 1667—1669 թվականներում Ստեպան Ռադնիկի զլխավորած գյուղացիական ապստամբության ժամանակ:

Արգ՝ որո՞նք են 1598—1608 թվականների շարժումների առանձնահատուկ կողմերը.

ա. Եթե նկատի չունենանք Կարա Յաղըջին Ուրֆայում դաշնակցած Հյուսիսյին փաշային, ապա համարյա բոլոր դեպքերում էլ ապստամբության զլուխ են կանգնում «ծառայող» զինվորական դասին պատկանող մանր ֆեոդալները, որոնց մեծ մասը կազմում էին Կերեշտեսի փախստականները («ֆիրարիներ»): Սրանք հիմնականում պայքարում էին իրենց ավատական տիրույթների ու իրավունքների վերականգնման համար: Հետևաբար, նրանց համար միանգամայն խորթ է շարժման մասնակից «ստոր ուսաթի» (سوار کلاسی) շահերի պաշտպանության հարցը: Նրանք լուկ օդտադործում էին գյուղացիներին իրենց նեղ-դասակարգային շահերի համար:

բ. Ո՛չ Կարա Յաղըջին, ո՛չ Դելի Հասանը, ո՛չ էլ Կալենդար օղլին երբեք իրենց առաջ խնդիր չէին դրել բոնությունը տառալիկ օսմանյան ֆեոդալական հողատիրության սխտանմն ու տիրող կար-

գերը և գյուղացիութեանն ազատել կաշկանդող շղթաներից: Մինչդեռ Ռուսաստանում Ստ. Ռազինը այսպիսի կոչ է արել գյուղացիներին. «Գործի անցեք, եղբայրներ: Արդ՝ վրեժ լուծեք բռնակալներից, որոնք ձեզ ստիկութեան մեջ են պահել ավելի վատ, քան թուրքերն ու հեթանոսները: Ես եկել եմ ձեզ տալու ազատութեան ու փրկութեան»: Հետագայում, Ռուսաստանի գյուղացիութեան մյուս առաջնորդ Եմելյան Պուգաչովը իր հրատարակած մի շարք մանիֆեստներում խոստանալով հողը, ջուրը, անտառները, բոլոր տեսակի արտադրամիջոցները տալ գյուղացիներին, ազատելով նրանց հարկերից ու տուրքերից—փաստորեն ֆեոդալական հասարակութեան կործանման խնդիրն էր դնում ընդհանրապես: Իսկ Կարա Յաղըջին, Դելի Հասանը, Կալենդար օղլին ոչ միայն նման խնդիր չեն դրել իրենց առաջ, այլ ընդհակառակը՝ ամեն բոլոր պատրաստ են եղել համագործակցելու կառավարութեան հետ, եթե վերջինից ստանալին ներում և երաշխավորագիր իրենց ավատական տիրույթների վերականգնման մասին: Գտնվելով պատերազմի մեջ երկու ճակատում՝ եմբողայում և Ասիայում, օսմանյան կառավարութեանն ստիպված հրաժարվում է ապստամբ ֆեոդալների նկատմամբ կայացրած իր խիստ որոշումներից, և նրանց առավել աչքի ընկնողներին ներում էր շնորհում ու շեղոքացնում նրանց քաղաքական ասպարեկից: Այդպես վարվեց կառավարութունը Կարա Յաղըջիի, Դելի Հասանի ու մյուսների նկատմամբ: Սակայն ոչ բոլոր ապստամբ մանր ֆեոդալներն էին, որոնք հավատ էին ընծայում կառավարութեան ներման խոստումներին, նամանավանդ, որ վերջինս գլխատել էր տվել նրանցից մի քանիսին՝ հակառակ նախօրոք տրված խոստմանը: Այդ իսկ պատճառով, ապստամբութունները տեղ-տեղ նոր պոռթկումներով էին հանդես գալիս, ապրելով մերթ տեղատվության ու մերթ էլ մակընթացության մոմենտներ:

դ. Ջալալիների շարժման առաջին էտապի մյուս առանձնահատկութունը նրա ընդգրկած տերիտորիայի ահռելի մասշտաբն է: Հոսստատ կարելի է ասել, որ այդ ժամանակաշրջանում Ջալալիների (նրա հետ զուգահեռ և թուրք-պարսկական զորքերի) կողմից ասպատակվել են Հայաստանի, ի թիվս և Արևելյան Հայաստանի բոլոր շրջանները: Այդ ասպատակութունները ծայր աստիճան քայքայել են երկիրը և սարսափելի սովի պատճառ են հանդիսացել, սով, որ խլել է հարյուր հազարավոր մարդկանց կյանքը: Ժողովրդի մի զգալի հատվածը արտագաղթել է երկրից:

1608—1610 թվականներին Ջալալիներին ապստամբութունների

համար բնորոշն այն է, որ այդ շարժումները ղեկավարում են թուրք ֆեոդալների կողմից նվաճված մի շարք ժողովուրդների (սիրիացիներ, լիբանանցիներ, քրդեր և այլն) առաջնորդների կողմից: Հատկապես Ջանփուլադի գլխավորած ապստամբության հիմնական նպատակն է եղել՝ թոթափել թուրք ֆեոդալների ատելի լուծը: Ջանփուլադն, ինչպես տեսանք, իր կողմից գրավված շրջանների անկախությունը հռչակեց և կոչ արեց միջերկրածովային մի շարք պետություններին միասնաբար հանդես գալու սուլթանական կառավարության դեմ: Այսպեսով էլ այդ շարժումը, բնականաբար, ուներ առաջադիմական բնույթ:

Շարժման երրորդ էտապը կապված է Աբադա փաշայի անվան հետ: Օսմանյան բռնակալ կառավարության ներկայացուցիչների՝ ենիչերիների դեմ ըմբոստացող այդ «բարի» փաշայի ղեկավարած առաջադեմ թվացող շարժումը միանգամայն հետադիմական նպատակներ էր հետապնդում. այն է՝ որոշ բարեփոխությունների միջոցով ամրապնդել ջալալիների շարժումներից ու արտաքին աշխարհում կրած ռազմական պարտությունից ցնցված օսմանյան ֆեոդալական տիրող կարգերը: Հետևաբար, Աբադա փաշան, ինչպես և իր նախորդ ու հետորդ ջալալի ղեկավարներից և ոչ մեկը որոշակի ծրագիր չունեի, որն արտահայտեր աշխատավոր, կեղեքված գյուղացիության շահերը:

Ինչ վերաբերում է ջալալիների ապստամբության պարտության պատճառների հարցին, ապա պիտի ասել, որ պարտության պատճառները թաքնված էին հենց նրա ծագման տարերքում: Ապստամբության մասնակիցների տարբեր սոցիալական կազմը ու հետևաբար, հետապնդված տարբեր նպատակներն անխուսափելիորեն պիտի տանեին ներքին անհաշտ հակասությունների ու վերջին հաշվով՝ շարժման կործանմանը:

Լինելով օսմանյան ֆեոդալական հասարակության ներքին հակասությունների բարդ պրոցեսի արդյունք, ջալալիների շարժումները մեծապես նպաստեցին Օսմանյան կայսրության հզորության անկմանը: Այդ շարժումներից հետո ընդհուպ մինչև նորագույն ժամանակաշրջանն էլ Թուրքիան մնաց ֆեոդալիզմի բարբարոսական աստիճանի վրա գտնվող աշխարհի ամենահետամնաց երկրներից մեկը:

ՍԿՏԱԿՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ Ց Ա. Ն Կ

ա) Ձեռագիր աղբյուրներ

Յանկ ՆՍՍՆ Մ. Մաշտոցի անվան պետ. Մատենադարանի ոգտագործված ձեռագիր (Համարական հերթականությամբ):

1282	4515	7744
1354	4692	7786
1875	4912	7816
2039	5057	8104
2672	5345	9222
3178	5675	
3843	6093	
3872	6273	

ՆՍՍՆ դիտությունների ակադեմիայի պատմության ինժանիերների արխիվային ֆոնդում պահպանված Մեսրոպ Մազիստրոսի (Մեսրոպ Տեր-Մովսեսյան) ձեռագիր նյութերը, որոնց թղթապանակների համարները նշված են աշխատության համապատասխան էջերում:

բ) Տպագիր աղբյուրներ

Ազարիա Սասնեցի. Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան գաւառացն և աշխարհի հայոց ի ձեռաց ճեղալեանց, «Հանդէս ամսօրեայ», 1936:

Ալիշան Ղ., «Այրարատ», Վենետիկ, 1890:

Ալիշան Ղ., «Հայապատում», Վենետիկ, 1901:

Առաքել Դավրիժեցի. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիմէցոյ, սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և դաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌՄԱ թուականին հայոց մինչ ի ՌՃԺԱ Թ., Վաղարշապատ, 1896:

Գրիգոր Դաւանաղցի. Ժամանակագրութիւն Դրիգոր վարդապետի Կամտիւնցոյ կամ Դարանաղցոյ (հրատ. Մեսրոպ Նշանյանի), Երուսաղէմ, 1915:

Երեմիա Չելեբի. Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարոյ Օսմանցոց թաղաւորացն որ սուլթան Օսմանէն մինչև այս սուլթան Մուհամետս ԺԺ. Թաղաւորք Լև, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 2ա—174ա:

Ջաֆարիա Քանաֆեղցի, Ջաֆարեայ սարկաւազի պատմագրութիւն, հատ. Բ, Վաղարշապատ, 1870:

- Լալայեան Ե., *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց վաստակարանի, պրակ I, Թիֆլիս, 1915*;
- Հակոբ Բարսեղեց, *Ողբ ի վերայ Եղեղիա քաղաքին՝ որ այժմ ասի Թոխաթ, զոր ուն անօրէն Տելու Հասան ասեն որ եկաւ, այրեաց և անքնաց զաշխարհն (տե՛ս Գ. Ալիշան, «Հայաստանում», մասն Բ, Վենետիկ, 1901)*;
- Հակոբ Կարենցի, *Տեղագիր վերին հայոց, յիշատակարան ծէ դարու (հրատ. Կ. Կոստանյանց), Վաղարշապատ, 1903*;
- Հովն. Հակոբյան, *Ուղեգրութիւններ, հատ. Ա, Երևան, 1932*;
- Մանանդյան Հ. և Անադոյան Հ., *Հայոց նոր վկաներ, գիտական հրատ., Վաղարշապատ, 1903*;
- «Մանր ժամանակագրութիւններ», *13-րդ, 18-րդ դարերի, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. I, Երևան, 1951, հատ. II, Երևան, 1956*;
- Միլիսեթ-Ռեկ Լ. Մ., *Վրաց ազգյութները Հայաստանի մասին, հատ. III, Երևան, 1955*;
- Սարգսյան Բ., *Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի վենետիկ, հատ. I, Վենետիկ, 1914 և հատ. II, Վենետիկ, 1924*;
- Սիմէոն Լինացի, *Սիմէոն զպրի Լեհացոյ ուղեգրութիւն (հրատ. Հ. Ակինյանի), «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, թիվ 3—4 և 1935, թիվ 7—9*;
- Ստեփանոս Թոխատեցի, *Ողբ և ոտանաւոր տաղ ի վերայ Եղեղիա մեծի քաղաքին որ այժմ Թոխաթ ասի, զոր անօրէն և անհաւատ Տելու Հասան Ղարայ Եղեղին զալի և ճեղայի յայտնեցաւ, և զերկիրս հայոց և հոռոմոց յմահայոց մինչև ի յմահութարան՝ ծովեզերօք և բոլորօքն հանդերձ էրեց և աներեց, թալանեց և գերեց, զրազումս սպանեց և զշատս փախոյց, զոր ես Ստեփանոս Թոխաթեցի էրեցս գորն աշօք տեսի և գորն ականջօք լուայ, և զսակաւ բանս ասացի անյարմար գոյով (տե՛ս Գ. Ալիշան, Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 605—608)*;
- Սիմէոն Կարողիկոս, *Ջամրու, Վաղարշապատ, 1870*;
- Սրվանդեան Գ., *Թորոս աղբար, հատ. II, Կ. Պոլիս, 1888*;
- Տաշյան Հ., *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին մխիթարեանց ի վիննա, վիննա, 1895*;
- Փափազյան Հ., *Մատենադարանի պարսկերէն հրովարտակները, Երևան, պրակ I, 1956, պրակ II, 1959*;

գ. Թուրքերէն աղբյուրներ

Aşikpaşazade, Die altosmanische chronik des Aşikpaşazade auf Grund mehrerer neu entdeckter Handschriften. von neuem herausgegeben von Friedrich Gliese. Leipzig, 1929.

Аграрный строй Османской империи XV—XVIII вв., документы и материалы, составленные. перевод и комментарии А. С. Тверитиновой, Москва, 1963.

Ayni Ali, Kavanin-i al-i Osman ve hulasa-i mezzamin-i defter-i divan. Istanbul, 1280 (1863).

Avni Omer Efendi, Kanun-i osmani mefhum-i defter-i hakani, Belle-ten. 1951, с. XV.

Barkan Omer Lutfi, XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı Imperatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I cilt, kanunlar. Istanbul, 1945.

Օսմանյան օրենքները Արեւմտյան Հայաստանում (16—17-րդ դդ. կոմենտարներ), Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլպյանի, Երևան, 1964.

Gökbilgin M. Tayyib. XV—XVI inci asırlarda Edirne ve Paşa İvası. Vakıflar—mülkler—mukataalar. İstanbul, 1952.

Husamuddin Huseyn Amasyalı Abdîzade, Amasya tarihi, İstanbul, 1327 h. (1935) c. I—IV.

Kâtip Çelebi, Fezleke-i tarih, c. I—II, İstanbul, 1286—1287 (1869—1870).

Kâtip Çelebi, Cihannuma, İstanbul, 1145 (1739).

Kâtip Çelebi, Düstür-ul-amel fi İslah-ul-halal, İstanbul 1280 (1863).

(Koçi Bey). Koçi Bey risalesi. İstanbul, 1277 (1860).

Koçi Bey risalesi. Şimdiye kadar elde edilememiş olan tarihi eserin tamamı. Eseri bulup tahsiye eden Ali Kemâlî Aksüt, İstanbul, 1939.

Смирнов В. Д., Кучибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVIII в. о причинах упадка Турции, СПб, 1873.

Тверитинова А. С., Второй трактат Кочибей. Ученые записки института востоковедения, том VI, Москва—Ленинград, 1953.

(Evliya Çelebi). Evliya Çelebi seyahatnâmesi. c. 1—10, İstanbul, 1896—1938.

(Evliya Çelebi). Evliya Çelebi seyahatnâmesi, hazırlayan Reşat Ekrem Koçu, c. I—IV, İstanbul, 1938—1949.

(Hammer J.). Narrative of travels in Europe, Asia and Afrika in the seventeenth century, by Evliya Efendi. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, vol. I—II, London, 1834—1850.

(Naima Mustafa). Tarih-i Naima. c. I—VI, İstanbul, 1280—1863.

Naima. Annals of the Turkish empire from 1591 to 1650 of the christian era Translated by Ch. Fraser, I, London, 1832.

(Selânikî). Mustafa Selânikî. Tarih-i Selânikî, İstanbul, 1281 (1865).

Solakzade Hamdemi, Tarih-i al-i Osman, İstanbul, 1297 (1879).

Սաֆրաստյան Ա. Խ., Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հատ. 1—2, Երևան, 1961, 1964 թ.

Пространный реестр Гюрджистанского вилайета. Турецкий текст, издал, перевел, исследованием и комментарием снабдил С. С. Джикня, кн. I. текст, Тбилиси, 1947.

դ. Աղբյուրներ այլ լեզուներով

Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle, SPB 1849—1858.

Chardin, Jean de, Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, tome I—IX, Paris, 1811—1820.

Chérêf-nameh ou fastes de la nation kourde par Chérêf-Ouddine, traduits et commentés par F.B. Charmoy, vol. I—II, SPB, 1868—1875.

Conybeare Fr. C., A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London, 1913.

(De la Croix). Etat général de l'empire ottoman. Par un solitaire ture. Trad. par M. de la Croix, vol. I—3, Paris, 1695.

Della Vallé, Pietro, voyages, Rouen. 1745.

Ebasci Elias, Etat actuel de l'empire ottoman, tome I, Paris, 1792.

Febure Michel, L'état présent de la Turquie ou il est traité des vies mœurs et coutumes des ottomans et autres peuples de leur empire, Paris, 1675.

Couvea, Antoine Fr. de, Relations de grandes guerres et victoires obtenus par le roi de Perse de Cha Abbas contre les empereurs de Turquie, Mahomet et Ahmed son fils. Trad. de l'origine portugais. Rouen, 1646.

Mans, Raphael du, Etat de la Perse en 1660, editée et annotée par Ch. Schéfer, Paris, 1885.

Tavernier J.B. Les six voyages de Jean Bapiste Tavernier en Perse et aux Indes, Paris, 1679, La Haye 1713.

Tournefort, Pitton de. Relation d'un voyage du Levant, vol. I—III, Lyon, 1717.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ա) Հայերեն

Ալպոյանյան Ա., Պատմության նյութերի հայոց, Կահիրե, 1952:

Անաչյան Հ. XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961:

Անաչյան Հ., Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում, ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր», հատ. գիտ., № 5, 1951:

Ավդալբեկյան Թ., Գլխահարկը Թուրքիայում 17—18-րդ դարերում, «Պատմա-քա-նասիրական հանդես», № 1, 1959:

Լեո. Հայոց պատմություն, հատ. 3-րդ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1946:

Մովսիսյան Ն., Զալալիք կամ ճեղալիներ, Սիրի, 1958, էջ 152—56:

Հովհաննիսյան Աշ., Գրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, գիրք երկ-րորդ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1959:

Ոսկյան Հ., Տարօն-Տուրուքերանի վանքերը, Վիեննա, 1953:

Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940:

Ջամալյան Մ., Պատմության հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1783:

Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914:

բ) Ռուսերեն

Гордлевский В. В., Государство сельджукидов Малой Азии, Москва—Ленинград, 1941.

Гордлевский В. В., Внутреннее состояние Турции во второй половине XVI века. Труды Московского института востоковедения, сб., № 2. Москва, 1940.

Гордлевский В. В., Из жизни цехов в Турции. К истории ахи. Избран. соч., т. I, Москва, 1960.

- Гордлевский В. В., Из истории водопользования в Конии, Записки ИВАН, Ленинград, 1934 г.
- Ибрагимов Г., Крестьянские восстания в Турции в XVI—XVII вв., Византийский временник № 7, Москва, 1953 г.
- Крымский А., История Турции и ее литературы, т. I (от возникновения до начала расцвета), Москва, 1916 г.
- Крымский А., История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка, Москва, 1910 г.
- Новичев А. Д., Крестьянское восстание в Турции в начале XV века, Проблемы востоковедения, 1960, № 3.
- Новичев А. Д., К вопросу о феодальных отношениях и положении крестьян в Турции во второй половине XV века, Уч. записки ЛГУ, № 249, 1961 г.
- Новичев А. Д., История Турции, эпоха феодализма (XI—XVIII века), Ленинград, 1963 г.
- Папазян А. Д., Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVIII веке. Автореферат, Ереван, 1954 г.
- Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI нач. XIX вв., Ленинград, 1949 г.
- Рахмани А., Тарих-и алем арай-и Аббаси, как источник по истории Азербайджана, Баку, 1961 г.
- Смирнов В. Д., Очерки истории турецкой литературы, СПб, 1901 г.
- Смирнов Н. А., Россия и Турция в XVI и XVII вв., Москва, 1946 г.
- Тверитинова А. С., Восстание Каря-Язджи—Дели Хасана в Турции, Москва, Ленинград, 1946 г.
- Тверитинова А. С., К вопросу о крестьянстве и крестьянском земледелии в Османской империи (XV—XVI вв.) УЗИБ, том XVI, Москва, 1959 г.

7) Ül İktisadi

- Akdag M. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti. „Belleten“, c. XIII, 1942, № 51, 55.
- Akdag M. Türkiye'nin iktisadi ve ictimai tarihi. I c. 1242—1453. Ankara, 1952.
- (Altınay) Ahmed Refik. Osmanlı devrinde Rafizilik ve Bektasılık. İstanbul, 1932.
- (Altınay) Ahmed Refik, Osmanlı devrinde zorbalılar, İstanbul, 1932.
- (Altınay) Ahmed Refik, Anadolu'da Türk aşiretleri, İstanbul, 1932.
- Babinger F. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre werke. Leipzig, 1927.
- Belin M. Essais sur l'histoire économique de la Turquie. d'après les écrivains originaux. „Journal asiatique“ vol. 3—5, 1864.
- Belin M. Etude sur la propriété foncière en pays musulmans, et notamment en Turquie. „Journal asiatique“ vol. XVIII. XIX, 1873.

Belin M. Du régime des fleis militaires dens l'islamisme et principalement en Turquie. „Journal asiatique“, vol. XV, 1870.

Cahun L. Introduction à l'histoire de l'Asie, Paris 1896.

Çark Y. Türk devleti hizmetinde Ermeniler 1453—1953, Istanbul, 1953.

Danışmend I.H. İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, c. 1—4, Istanbul, 1947—1955.

Djevad bey, Etat militaire ottoman depuis la fondation de l'empire jusqu'à nos jours, Paris, 1882.

Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd 1—10, Pest, 1827—1833. Zweite Ausgabe Bd. 1—4, Pest, 1824—1835.

Hammer J. Histoire de l'empire ottoman, traduit de l'allemand, vol 1—XVIII, Paris, 1835—1843.

Hammer J. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und staatsverwaltung, Bd. 1—2, Vienne, 1815—1816.

Heyd W. Histoire du commerce du Levant, t. 1—II, Leipzig 1923.

Inan Afet, Aperçu général sur l'histoire économique de la Turquie, Ankara 1913.

Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, Bd 1—V, Gotha 1902—1913.

Jonquière de la, Histoire de l'empire ottoman, t. 1—II, Paris 1914.

Karamursal Ziya, Osmanlı mali tarihi hakkında tetkikler, Ankara 1940.

Lavallée Théophile. L'histoire de l'Empire ottoman, depuis les temps anciens jusqu'à nos jours, Paris, 1855.

Lamartine A. Histoire de la Turquie, t. 1—VIII, Paris 1854.

Мутапчиева Вера. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI вв., София, 1962.

Osson d'ignatius Mouradgea. Tableau général de l'Empire ottoman, vol. 1—7, Paris, 1788—1824.

Pakalın M.Z. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, c. 1—III, Istanbul, 1946—1955.

Tarih. c. III. yeni ve yakın zamanlarda Osmanlı—Türk tarihi, Istanbul, 1931.

Uzunçarşılı I.H. Osmanlı devleti teşkilâtlarından kapukulu ocakları, c. 1—II, Ankara, 1913—1914.

Uzunçarşılı I.H. Osmanlı tarihi, c. 1—IV, Istanbul, 1947—1959.

Uzunçarşılı I.H. Osmanlı devleti teşkilâtına medhal, Istanbul, 1941.

Uras Es'at. Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi, Ankara, 1950.

Wittek Paul, Devshirme and sharia, Bulletin of the school of oriental and african studies university of London, vol. XVII, part 2, London, 1955.

ՄԵՍՐՈՊ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ (ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ)

...Փառք որ ես անդամն էլ չարին բնակարան բանասարկուին մեծ դպրան և չար սխալայն. շունն կատաղի և երկրորդ Բաափասակն. սյրիզն Ալիփաշան Ճանփոլատին որդին որ ժողովեաց րազում զօրս ԿԼԻ. հետեալ սակման և քան զայն առկի և ոչ պակաս պիտուրս ձիաւոր և արիւնաց քոնովեամբ երկրին Տիրերայ, որ Հալա֊դ ասի. և բազում բազարաց և զեղորէից անբ էած, զոր թլ զբեաբ մի բստ միջոլ չէ բտական տանել յղթյալ Որև ի սոյն չարէն աստաւմբիւն չարն և լանտն տաւ. նոպատիկր զտա պիզմ թաւաւն և ևկեալ ժիմ հեծկօբ ի յերկիրն Կրկեկեցոց և առեալ զԿառանայ և զԹարսիս, զՍիս, զՀարս և բազում աւեր էած և եճ արտ մատաղ տղաշք զերի տարու ի Ատանայ. և անտի պիմեալ ի վերայ երկրին Մարաշայ աւերելով և ևկեալ հասաւ ի Սեփաստիայ: Եւ անտի ևկեալ ի Եկեղեցեց դաւան, և բազում աւեր էած երկիցս և երկիցս. որ և սովորեալ էր սյրիզ արխանբրուն որ թոյլ ետ Աստուած վսան ծովացեալ մեկաց մերայ: Եւ այլ բազում աւերեաց աշխարհի մինչև ի մեծ ծովեկերն եփեստս ի Զմփին և անտի պարձեալ եկն ի Կոնիան ի Գաղաթիայ, ի Կաս. աւամանի և անտի ի մեծն Պրետոս Տրապիզոն և աչրեաց չքաղարս զայս. և զհաց կրկին ի Երզնկան, զոր աւեր Աստուած մեր ոչ կամեցաւ զկորուստ մարդկեան, այլ հոտոր զօրովին աղիւր Մուրատ փաշային, որ ևկեալ բազում զօրօբ էած զմեծ զո. ուղին զՃանփալատի որդին և անխնայ կոտորեաց և զինքն փախստական արար և ամենայն տունն բնաշինջ արար և այլ բազում կոտորուտ արար և յերկիրս Տիրերայ և անտի ևկեալ զիմեաց ի վերայ չարին որ Թաւալ ասէին: Եւ ևկեալ Եհան ի մեծ գաշտն Տարսնայ և կոտորեաց զնոսա անխնայարար, փախուց զասպատ մինչև ի զլլրաշն, և ինքն քաջ ձերն, որ Աստուած զօրացուց նստաւ ի մեծ գաշտն Բարեկոյտ և զօրս արձակեաց այս և անդր. և զբազումս զտեալ ի ասպտամբ պարոնանցն և փաշանե. րուն բերեալ սուր ևզ ի վերայ ևսկրին: Եւ զարձաւ խաղաղութեան ի Ստամբուլ աս թա. փառն իւր, որ զօրացնողն Քրիստոս երկար ժամանակ տայլ սուլտան Ահմետին և իւր մեծ վեգիրին, Մարատ փաշային, ամեն:

Գործ N: 30, էջ 91:

1601—1603, զրիշ՝ Բաջ Բարտուղար Հակոբ, սկսել է զրել Սերաստիայում 1601 և ավարտել է Խիզանում 1603 թվին: Հիշատակարանում պատմում է ոմն Դարաւեազիքի անուն ի Սերաստիա մեծամեծ ոճիրս զործեաց: «Աւելի քան ԽՌ այր քար-ղեաց ևս սրախողխող արար. և ութ հարիւր անմեղ տղայս ի Հայոց և ի Հոսոմոց գերի վարեաց և յեւոյ զբաղարն ամենայն հրով այրեաց... Իսկ ի միւս ամին եղբայր հորին Հասանրեկ առանկ քան զԵսպիլիկն ելեալ բուզում զորօք ի վերայ բաղարին եւզոկիսց և բազում ոճիրս և շարիս զործեաց: Ահա թէ ինչու Սարգիս կրօնավորը փախում է և ձեռագիրն ավարտում է Խիզանում:

1602—1604

Ն Ա Ր Ե Կ

Երևան, 1875

Գրիշ՝ Մելիքսեյ Եպիսկոպոս Սերաստացի
վայր՝ Սերաստիա

229բ

...Ձի ի յայում ժամանակի որ վասն ի բազմանալոյ անարեւոյթեան մերոյ և ի թոյլ տալոյն ամենազաւրին Այ եւ ժանտաբարոյ և պիղծ թիւնաւոր մի տաճիկ Դարաւ Ագիճի անուն ի հիւստոս էողմանէ ի եկն ի վերա Սեփաստիա քաղաքին: Եւ տէրն Սեփասթիոս բերթին Նահապետ փաշան զեռ մանուկ գողով երկեալ ի նմանէ և զողեցաւ բազում և անթիւ հեծելաւոր ի մէջ բերդին և ամրացան ինքեանք և մատենեցաւ քաղաքն և երկիրն մարդով և անասնով, բնչութն և ասկանաւորն ի ձեռն արեանարբու զազանին որ անխեայ կոտորեաց բազում քրիստոնեայս և զմանկունս նոցա՝ զերի տարեալ և հասնեթիւր զարդարէին և ի սուրբ հաւատոցն մերկ պաշարին: Եւ բազում աւուրս նստեալ յեղր քաղաքին այրեաց և աւերեաց զղեղեցկայճէն քաղաքն և հաւանքն մինչ զի ամայն մնաց Սեփաստիայ թիմովն ու վիճակովն բազում ժամանակս: Բայց զոհանամք զԱյ զի յետ սակաւ ժամանակի եղև կրկին խաղաղութիւն որ ջրուեալ և ճապաղեալ ժողովուրդն հաւաքեցաւ ի թվին ՌՆԳ (1604), ապա զմէկ սոմար հացն ի հաղար ալիմանի կերար, փառք Այ:

1604

ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԱԻՆՏԱՐԱՆԻ

ՆԵՐՍԷՍԻ ԵՎ ԱՐԻՍՏԱԿԻՍՍՅՅ

Երևան, 1282

Գրիշ՝ Բաբսեյ վարդապետ
վայր՝ Մալատ անապատ, յերկիր Մոկսոյ

261բ

...Ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս ի սասանման և ի վրդովման ներկայիս, որ շուրջանակի սաստկագին երկիւղիւ պաշարեալ կամք՝ ի պարսից ի մարաց և յօսմանականացն: Որ ի սոյն ամի շարժեցաւ արքայն սլաւսից շահ Արասն յկապահանայ և եկն ի վերա Դարեթ Նահաստան քաղաքի՝ որ

228

ասիկ քարն կոշի, կոտորեաց բաղում զարս քաղաքին և առ զնաւ Եւ յնո
այնորիկ հին ի Զուղայ և ի Նախչաւան՝ տիրեաց զնոցա և եհաս ի Մեծ Հայք՝
ի դաշտն արարատեան ի քաղաքն Երեւան՝ պաշարեաց զնա ամիսս ինն, և
յաղում և ահազին պատերազմն պատերազմեցան արուրաբիրիք և օսմանիրն
ընդ զօրացն արեւելից յետ այնորիկ պարտեալ օսմանիրն և մատնեցան ի ձեռս
պարսից վասն ոչ լինելոյ նորա ամանդակութիւն ի մեծ արքայէն Կոստանդ-
նուպոլսի որ Հոնքարն կոչիւ Եւ այսպէս կայ աշխարհս հայոց ի մէջ
երկուց և մանաւանդ երկից սուսերաց մերկացելոց. վերոյ ասացեալ ազգացն
մա՛մնաւականաց:

Տեստ այսքան անցիցս աղետից, զկնի սակաւ աւուրց, ել ի Կոստանդնու-
պոլսէ հրամանաւ հոնքարին, որ սուրտան Լէհմաս վերոհայնեն մեծ պարս-
պարն որ Զդալ օղլի կոչիւ անհուն և անհամար վարօք, եկն եհաս ի Կարնոյ որ
262թ. և Արդարում քաղաք: Եւ պարսիցն լրտեսեալ զօրքանութիւն զաւրացն՝ տաճկաց
իմացեալ թէ ոչ կարելին զգեմ ունել վասն որոյ զլիաւօրեալ ամառնով նկուն
դարձան առանց պատերազմելոյ: և զիմի հարկանելոյ Բայց՝ դռնիցս շարու-
թեան և զաւար գերութեան զոր պարսիկք ընդ հայք աւարին: և առանկ
և բան դրարելացողն առ խորայելացիսն, զոր ոչ որ կարէ մի՛ ըստ միող
պատմիկ և կամ ընդ գրով: արկտնել, զի սկսեալ ի տանին Շիրակաց մինչև ի
Զուղայ և տունն Գողթնեաց զհայք բնաջինջ արաբեալ տարեալ հանին ի խորին
պարսիկս, ի Շօշ և յԱսպահան կաթողիկոսով: և հախսկապսօքս՝ քահանա-
նիւք և ժողովրդիսք, արամբք և կանամբք: Ընչիւք և զոչիւք և թողին զդաշտն
Արարատեան և զՆախչաւան նահանգօքն: և զփարթամն ճոխութեամբ զՊուղա
չուշակայիւրն ամայի աւ թափուր ի բնակչացն: Եւ իւրն շարայուշն Արտա նստեալ
ի Գաւրճ-ձմեռնեաց և Զդալ օղլին սարգարն և զօրավարն օսմանցի ազգին
արքաւ: ի վնս ի յամուրն Շամիրամակերտի ձմեռել, զեռես պապսդայն ոչ
զխանձք, աղտուծոյ միայն է զիսելի: որ տէրն է ժամանակաց:

1604

Ա. Ի. Ե. Տ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Երևան, 5345

Գրիչ՝ Զաւարիա
վարձ՝ Քաղակ զիւղ

ա.

206թ

Քրիստոս զթաժ և ողորմած
Քրիստոնից տեր և աստուած
Ջողորմութեան քա զուռն բաց
լուս տառապեալ ըրիստոնեաց
Յամէն զիմաց եմք մենք նեղաց:
Եւ ամէն ազգաց կոխան եղած,
եկեղեցիք բաղումք քակած.
Բազում խաչեր է խորտակած:

Կիրք և անտարան զերի տարած
 Կանայք և տղայք զերի վարած
 Կիշեր ցերեկ վարանամք
 Ահարեկեալ և զարհուրած
 Եւ ոչ ոնիմք հանգստութիւն
 Այսպէս ի կամք տարակուսած
 Եւ այսպէս եմք ի տարտարոս
 Որպէս զնաւն ի մէջ յալեաց
 Է սայ ամէն ի մեղաց
 Որ բարկացաւ հայոց ազգաց:

Ի Թվականին Հայկազան տաւմարիս ի ՌԾԿ (1604) ամին... ի ժամանակիս յորում շահ Ապաս արքայն պարսից եկեալ պաշարեաց զԹարեզ եւ կոտորեաց զզարս տաճկաց: Քանզի զնացեալ էրն Ալի փաշէն և ամենայն զարս տաճկացն ի Թարսիզով ի Նախշ(աւանայ) ի յերեանալ ի վերայ Ղաղբէկին և Սալմաստ և ի պոռնայն նոցա զամենեանն զնոցա սրախոտոզ սրարեալ և րազումք ի բրիստոնէիցն անդ կոտորեցին և առանալ զբազարն Թարսիզ և անցեալ զնաց էառ զնախիլեան և անցեալ զնաց ի յերեան և պաշարեաց զնա ամիսս Թ և հարկի կացուցեալ էառ զբազարն, բայց չէ փութ երկարել մեզ զպատմութիւն մարտի սլատերազմիս այսորիկ. այլ եկեացուք ի Թարսիզ տաւմարիս փոքր ի շատէ զնեղութիւն և զչարչարանս բրիստոնէից ազգիս. Բէ զինչ եղև ընդ մեզ. բանզի եւ հրաման յարբայլն Թ, ով որ յաւժարեցիք բեակեւ աստի կացցէ և ով որ ոչ յաւժարեցիք երթիցեն իւրաքանչիւր տեղիս իւրեանց: Յայնժամ րազումք ի հայոց և ի տաճկաց յուղի անկեալ զնացին ի նանապարհ դաւուրս Բ: Իսկ անարէն պարոնայքն բուրդ ազգին զամենեանն զնոսա զայս սպանեցին և զկանայսն և զտղայսն զերի արարին և զայն տեսեալ խեղճ և ողորմելի ազգս հայոց յահ և յերկիւղի կացար ի տղէ և ի զիշերէ յայնն հանապազ հայրք ի վերա զաւակաց իւրեանց միշտ և հանուպաղ փտարանգեալ կտրին Թէ զինչ լինիցիմք: Յայնժամ ողորմած և մարդասեր աստուածն որ ոչ կամի զմահ մեղաւորին արկեալ զով ի սիրտ արքային և ետուր հրաման հայոց, Թէ հայք ազատք են, բայց երթալոց ումէր հրաման չկայ, թող որ կայցեն աստի մինչև ի գարուն և յորժամ ի մարտ ամիսն մտանիցեն ամենեւեան ելեալ զնացեն ի Շաւր բաղարն որ ի Ասպուհան: Յայնժամ տառապեալ ազգս հայոց զայն լուեալ ուրախացար յուրախութիւն մեծ և փառս տուեալ Աստուծոյ արհնեցար զարարիչն մեր և յորժամ եղև գարուն եւ հրաման ի յարբայլն վի ազգս հայոց թև անցնել զամենեանն զմեծ և զփոքր և տրին նաֆաղայ և բերին ուղտը և տաւարք թագաւորական և վեր առեալ զազգս հայոց բերին ի Ասպահան: Բայց զազգն պարսից ոչ սիրեն զազգս մեր, այնմ այսպէս եմք և զապաղայն աստուծոյ միայն է զիտել: Այժմ ասացուր քէ ինչ եղև առ ազգս հայոց: Զի եւ հրաման յարբայլն զի երթիցեն և զերեւցեն զտունս հայոց: Եւ պնդեալ զերեւցիցին Զկարս. զՇիրակունիս, զԲասին, զԿաղզան, զԱղջաղայն, զԱլաշկերտ, զԳուգուս, զԽնուս, զՄալաղկերտ, զԱրթիլիս, զՏումանիս, զԶոլըր, զԱրտախան, զԿոչայ, զՇաքի, զՇրան, զՇամախի, զԵրևան, զՓասկեր, զՅուստիք, զՄամրվան, զԹարսիսուն, զԱպեր, զԲերդան, զԿամախ, զՎան, զԱրմէշ, զԱրմկէ, զԲերկի, զԱրիշատ, զԵրեան, զՆախըւան, զՋուղայ, զԱրսակ, զԱլաւադստ և այլ բա-

զում զեւս և բաղար, զոր ոչ կարեմք ընդ զյոժ արկանել: Զի ի Դայվրեմոյ մինչև ի Բէկոդորոյալսիս որ Արզրում կոչեն անմարգայեանկ արարին և շերեանայ մինչև ի Բարւզ կՌ (60.000) (դ)երի արարին, թող զայլս ուր զոմանս սրբայխոխոսի արարին, զոմանս սովալըլուկ, զոմանս զեւտահղձ. ոմանք բրբահնգձ, զոր ոչ կարեմք ի թիւ համարել այլ աստուածն որ ստեղծեալ է նայ բովանդակէ զնոսա և զայս տեսեալ խաւարեալ աշաւք մերովք և խորեաց ի սիրտ մեր. և զայարի աղիքն մեր, զի այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց: Բայց ճար շունինք
(վերջին թերթը պատուած է):

1608

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

Ծրեան, 5057

Բ.

293տ Նորոգեցաւ որ անաւարածո ի թվականիս 1608 (այսմ դառն և նկ ժամանակիս որ բազում վիշտք և նեղութիւնք եղաւ, հեծելյարժութիւն եղաւ. ուրումն ու կարմիր զթակն վրա մեկ մեկի զնաց բազում աշխարհ աւերեցին: Յենց աւերութիւն եղաւ ու կոտորումն որ չէ յիշելիք. ի սկզբանն մինչև ցայժէ չէր եղեալ, ահ վայ մեզ Ռ բերան որ Հնց րաներ տեսանք: Կարմիր գթակն եկաւ ի վերայ Վանայ բազում կոտորում արտջ. հայ և տահիկ բազում բռնահայր, բազում գերիք տարան, որ թիւն ու համարն չիմացանք. և յետոյ Ուրումն հեծել ժողովից բազում, զնաց վրա կարմիր զգահին. Ուրումն որ հասաւ ի Բարովիլն զորո՞ տուեալ կուեցան ու Ուրումն ցախստական եղեալ եկաւ ոսկաւ հեծելով անցաս զնաց Յամիթի Յամթայ մինչ Բարւզ կրկին աւերութիւն եղաւ. խիստ սով եղաւ. Հնց սով եղաւ, որ մեր զմանունն օւրացաւ. Ժէ դրամն, հացի փարէ մ եղաւ. ահ վայ մեզ. զեռն չէր բնկիր ձ(մ)եռն բազումք սովայմա՞հ եղան. Ժ և Ժէ մէկ տապան կու զնեմք. բազումք զազան և կատու կերան. յսեցինք եթէ ոմանք մարդու միս կերան: Այս ամէնք եղեալ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց:

1608

ՅԱՅՍԽԱՆՈՒՐԷ

Ծրեան, № 4721

Գրիչ՝ Սարգիս Բաճաճա չիգանցի վար՝ Վոն

655ր ...ն բանգի եղն անարտումն սր զրբիս ի դառն և ի նկ ժամանակիս՝ յորում նեղիմք ի յոնութիւն և ի սաստկութիւն այլազգեաց և յանօրինաց՝ զի կայ ի մէջ աշխարհիս բազում նեղութիւն և պատուհա՞ս՝ սով սաստիկ, սուր անխնայ գերութիւն անորմ աւերումն աշխարհաց և բանդումն զի-դօրէից, կործանումն տանց և շարժումն յերկրէ յերկր և ոչ գտանէին բնաւ

Հանդիսաւ Ձի ի մայրաքաղաքէն Ստամբուլայ մինչև յայս աշխարհս ուրջ շինութիւն ոչ գտանիր, ոչ ի բաղար ե ուր ի զեւղ, ոչ ի լերինս և ոչ ի դաշտս: Եւ է յայսմ տեղիս ամենայն իրաց պակասութիւն, բանզի թիւայ ցորէն 2 (6) կարմիր է. լիտր ալեւոն 6 շահի. լիտր եւզն 9 զօշ. լիտր բոուպե և շամիչն ի կարմիր մի. և այլ ամենայն ինչ նմանապէս սոցա իմացիր, որ հազիւ ի ձեռք անկանի: Որ բաղումք ի սովոյ և ի ցրտոյ մեռանէին ի սունս և ի դուրս. ի փողոցս և ի հրապարակս:

Եւ ի յայսմ աւուրդ, յուրբալի օրս լսեցաք որ ԺԲ ոգի ի մի փութիւյէ ի դուրս բերին՝ մեռեալ և շորացեալ ի սովոյ և ի ցրտոյ ոչ: զիտէին զանհաւատորսն և զհաւատացեալսն:

Եւ այս ամենայն եղև ի շարմել Բ մեծ թաղաւորացն՝ արեւելեան և արեւմտեան: Քանզի զամա յառաջ հին արեւելեան թաղաւորն Շահարաս անուն և էաք բաղում քաղաք և երկիր ի բնական հայրենեաց իւրոց մինչև ի Խաշարու: զաշտն որ է Մահմուդն: Եւ նստեալ պաշարեաց զամենայն տեղիս: Մինչև

656ա

որ իմացեալ արեւմտեան թաղաւորն սուլտան Ահմատն և առարեաց զմի ի զօրապետաց իւրոց Ջղալ օղլի անուն, բաղում և անթիւ զօրօք և հետամուտ եղեալ Արդոսու կողմովն և ոչ կարացին հասանել իւրեանց չար ցանկութեանցն, քանզի ձմեռնացեալ էր և ժամանակն անցեալ: Այլ յետս զարձեալ Ջղալ՝ օղլին զօրօքն իւրովր ի Վան քաղաք և նստաւ յամուրս Շամխրամայ: Կերտին, մինչ ի ժամանակն զարնանային և ցրուեալ զօրացն սակաւ ինչ տո ինքն մնացեալ անհոգ կային:

Եւ իմացեալ հնարադէտն և շատախելոյն Շահարաս արբայն՝ և պարեալց զԱրահմուտի խանն՝ ի վերա թշնամույն ի Վան քաղաքին և զքաղումս ի սոցանէ էսպան և զայլս փախստական արար ժողապուրծ և հետամուտ մինչ ի դուրս քաղաքին: Եւ ինքն Ջղալ օղլին ի նա նստելով փախստեալք և անցեալ ի մյուս կողմն ծովին, և զնացեալ ի Կարտոյ քաղաքն, որ է Արդրոսմ: Եւ ձայն արձակեալ յամենայն տեղիս և ժողով արարեալ զօրաց բազմադ անլի բան զառաջինն. և եկեալ միւս կողմով ծովուն որ ի քաղաքն է Ոստան զաւանդին և հասեալ մոտեցան յանդիման Թարեզ քաղաքին:

Իսկ զօրացն պարսից առաջն տուեալ նոցին՝ և յանկարծակի հնարից զիմեալ ի վերայ անթիւ զօրացն Հոռոմոց և բաղումս ի մեծամեծացն սպանին և շատք գերեցուցին, և ոայլս փախստական արարին. և ինքն Ջղալ օղլին՝ թողեալ զամենայն ինչսն թաղաւորական խաղինայս, դուսկի և զարծաթ, զձիւս և զզօրիս, զթոր և զարբաղանդ, զվրան և զամենայն կահս թաղաւորութեան իւրոյ և ի զիշերի սակաւ արամբք մնալով փախստական եղև և եկեալ պաշտեալ հնաս մինչ ի յԱմիթ քաղաք, և զայլ առաջիկայն ոչ գիտեմք զինչ լինելոց է՝ բայց միայն քաղցր կամացն և բարեբարին Այ, որ նա է որ խնամ տանի ի վերայ բնութեանս ազգի և ազատէ յամենայն վշտոց և նեղութեանց մերոց մանաւանդ զմայրաքաղաքս Վան, զքահանայ և զմեծաւորսն, զաղբատ և զհարուստ, զայր և զկին, զժեր և զտղայ և ամենայն բնակիչս երկրիս և զսաւոթս ևս առանել զպարոն Մէլիք Սարգիսն, որ հո գրել զսաւոթս...

400ա

Ի ժամանակս յոյժ անբարի
Զձովուն յայն զիհն եաղին ունի
Ու ճելայի առնն յալտնի
Եւ էն յաղթողը ւ անպարտելի
Երեն մրրկէն զբաղարբնի
Զմանուկ աղայքն առնեն զերի
Ոսկի ւ արծաթի և զզումաշնի
Զայն թալանեն անյաղիլի
Բզշորջաներ և զբզնասանի
Սւ բզմածկոյթ սուրբ սեղանի
Զիսց ծածկոյթ արին յախնի
Եւ զալլս հագուստս ճիւղանի
Զխաշ և զբսկիհ, արծաթ, ոսկի
Այլ սրբութիւնս տաճարի
Զիսց բրախտ շինել տվին
Եւ խնդային վերայ հոցին
Զբսպանէլոց թիւն ոչ տսին
Կամ փախուցեալ լեռ ւ ի գարին
Ոմանք քաղցած և ծարալի
Մերկ և բոկիկ արտաւտէին
Եւ ըսպանեալքն ի փողոցին
Շուներ և զաղանք զայն ուտէին
Եւ ոչ սր էր թաղէր գնոսին
Զի սաղմոսին բան կատարին
Աւերեցին և քանդեցին
Զայն շէն բոլոր բարապարնին
Երէք անգամ կողոպտեցին
Մինչ ճրոագաղըս արարին
Զիւրխաթ քաղաքն զովելի
Որ կոմանու խիտտ էր մատի
Յորում տապալ էր Յուանի
Ոսկերերան վարդապետի
Շատ գիղարայք շէն, բարելի
Այգով, արշով, պաղշով ի լի
Զբրով առաւ բոյս բանջարի,

Եղեմ գրախախտն էր նրմանի:
 Գետն նման էր նփրատի
 Որ թաւղանլու նա անուանի,
 Քերէր զերան սխներս շէնքի,
 Զկոհն և բոլորայտոս վառւելիս
 Եւ բզմիս զետն քաղցին միջի
 Զամէն պարտէղ հովաւ ջրբովի.
 Եւ զՇէրմակ քուրն կըրկնակէ
 Ազրհրքն անտի կու բամառի,
 Թազնիկը և խանը կան զովելի.
 Ընթեր ջրբով աննրժանի,
 Խանութքն շուկայքն բարով ի լի.
 Վայ ինչ սր ես անտի ելիս
 Վաճառողանաց էր նա տեղի,
 Ի շորս կսգմանց զային յալտնի.
 Մախվէր բեռնով ապարշումի
 Եւ այլ զինչ որ բեռնով լինի
 Ենէր նախշի ապարշումի,
 Գունըզգունաց յամէն ցնդի,
 Ղազաղի բան և զերձակի,
 Եկթալ, թալթան վալալ շարի.
 Զխլթայ թալթայ պարտնճունկնի,
 Մուգատ տամներ և այլ զումանի:
 Այս ամենայն զոր չիշէցի
 Ի մի գանէն բեռնով կինի
 Կայր պեղատան մինն զըմպլթի
 Բազում խանութք ի յիւր միջի,
 Շատ տուլաթորք նստեալ կարգի,
 Մախնն բրթան և բխայի
 Դրտակ կարնոցն ի յիւր բովի,
 Կարեն սակալ արախնճոնի,
 Եւ պաղատան մայլ հըրէի
 Մէջն էր զումաշ և շուխանի
 Ոսկերչընոցն էր զովելի.
 Շամայ սպահի պազար նմանի
 Կայր շատրոտան ի միջի
 Եւ վարդապետայր խանութն ի լի:
 Ելիւր ազնկ թառ ու թափաի,
 Վարպետարան մեծ կրպղանքի,
 Եւ զոնկզոյնք սախախաննի,
 Եւ այլ բաներ զարմանալիս
 Զոր մէկն առեմ բղմութախնին
 Զտանխաթրարքն և զարտաստնին
 Սիրտըս կայրի և կըսկըծի
 Շատ տնադէն և ծիծաղին
 Յիշեմ ըզվանք սուրբ Աննայի

Բ ցիւղի նայ ի միջի,
 Լրծրեր բազում կայր գոմշնի
 Պախրէ կգներ Ժ (—10) ըն լըծի,
 Կովեր, հորթներ ալծ ւ ոչխարնի
 Մեղի փեթակ և աղանի
 Աղբերակունր կալի ի միջի
 Ի շորս բոլորն արա և այգի:

1621

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան, 3872

Գրիշ՝ Մեկիմեղ Երեց
 վայր՝ Արստի անապատ

249ա

Բայց դրեցաւ ու ի թիւն ՈԺ (1621) ի ժամանակս մեծ բարոնապետին
 Մեծիկ Մազովսի և Սարգիս պարոն տէր հօր սրբոյ Անապատին Աստաթիկ և
 ուրբ տոբերկաշնորհ աթոռոյն պարոն տէր Մարոտ պրքեպիսկոպոսի և ի
 պոնովսկոն շահ Առյուսի:

1621

Ռ Ժ Շ Կ Ա Ր Ա Ն

Երևան, 8104

Վայր՝ Տիգրանակերտ
 գիշ՝ Յակոբ

4ա

...որ ի յայտ դուռն և ի նեղ ժամանակիս դրեցաց. վասն ծովացեալ մե-
 զաց մերոց եկն այս ցատումն և պատուհասն ի վերա անմեղ հաւատացեալ
 բրիտանէից ի թագաւորութեան սուլթան Օսմանին և մերոյն փաշայութեան
 Ալի փաշին ի թվին հայոց ՌՇ (1621) և երեսփոխաւութեան Զառափխանյ
 խոնայ Սիմէոնին և առաջնորդութեան մերում տէր Բարսեղ քաջ բարոնա-
 պետին... Եւ ի յայսմ ամի ժողովեցան հաւատացեալ բրիտանեայր և ելին ի
 բողոքէն Համթա գնացին մինչ և Մալաթիայ դէմ Ալի փաշին առ դանկատ.
 մերկ ու բոկոտամբ: Եւ ետ գալոյն նորա ի Համթի գրքատունեայրն ի տխանն.
 Լրեր և ի վազմաւան օրին տխան արար գնացին քրիստոնեայրն ի տխանն.
 առաց բրիտանէից թէ ինչ կիտէր խարաճ. առացին Գ (3) Յոսնյա կէս.
 առլաթի փաշայ, կարողութիւն չունէր իստ դասուն (—նիհար) ինր և
 վասն մեղաց մերոց այլվի աստուած թոյլ ետ մեղ Անիծած հազարացի ազգի
 առնկաց ժողովեցան միարան և առացին փաշային թէ կարող են որ ի տա-
 և տալ փաշան առաց զնացէր տվեցէր շահի մի ալլ տելի: Ու թէ ասէր
 սչտոր պատճառն ինչ է, պատճառն այն է որ մեր մեղքն շատցեր ու զմեղ ի
 արարտարու կու պահէ, Աղաչեմք զողորմածն աստուած որ բանայ զպոնն
 սղարմութեան ի վերայ հաւատացեալ բրիտանէից ամեն:

ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ ԵՎ ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԻ
Երևան 1867

Գրիչենը՝ Ամիրջան և Յովանէս ստրկաւագ
" վայր՝ Ամիր

...Յունի ի՛նչ տուն ուրբայն եկին խափուհիկ ի Կ. Պոլսու բերին Ամիա
փաշին ի կապա ու ասցին թէ ծառայք խիստ ազմուկ խոռովութիւն արարին
զսուլքան Աւամներ սպանին, զրին ի տեղն սուլթան Մուստաֆան, և ալ շատ
մեծամեծք վազիրներ սպանին, զչարն և զբարին աստուած զիտէ զվերջին:

1624

ՏՈՆԱՊԱՏՃԱՌ

Երևան 2039

Գրիչ՝ Արիստակէս վ. Խարբերդի
վայր՝ Կաֆա

Ոտաճաւուր ասացեալ Արիստակէս վարդապետ,

321բ

Եկայր եղբայրք ամենեքեան

Պատմիմ ձեզ բան յայժ ողբակտան

Աշխարհ ամէն զրոգովեցան.

Յորժամ սպտնեաւ Սալթանն Օսմանն:

Ի վերջին ժամանակիս.

Եւ հայկազեան մեծ տումարիս.

Հազարերորդ եւթանասին

Եւ երրորդի յաւելորդիս:

Մեկ մեծ իշխան մի յայտեցաւ.

Ապազա՝ անուն կոչեցաւ.

Ի Կարնոյ քաղաքէն ելաւ,

Մինչ Ախլըժըսէ ինքն հասաւ.

Բազում զորք զնա պաշարեաց

Ոճով մեծ թափերն յորժամ ձգեաց.

Զգտուն և զգրանդիրն ի բաց մերժեաց.

Ախլըժսէ ու ինքն տիրեաց:

Յորժամ հասաւ ի սէջ քօշկին

Երբայանիստ մեծ սարային,

Մունետիկքն աղաղակին.

Հրամանաւ Ապաղային:

Մի սր զզօք մի զրկեցէ.

Մինչ յետին բնիտն է՝

Թէ չէ զլուին առ յիս զայցէ.

Ինչքն և ապրանքն արբային է:

Ապա՝ ինքն հրամայեաց

Մեծ մեծ իշխանքը ժող(ով)եաց

Հանդիսարանն էլաւ զնաց,
 եւ ենիշերիքն կողնաց:
 Մեծ դատաստան ինքն առնէր,
 Չարքային արիւնն խընդրէր՝
 Վրէժխնդիր նմա՝ լինէր.
 Զենկիշերիքն կոտորէր:
 Որպէս եւ խորհէր նա՝ կապարէր
 նորա՝ սպառօգըն սատակէր.
 Ընչիցն ապրանացըն տիրէր.
 Ընդ իւր եղելոցն շնորհէր:
 Վասն այն մեծացաւ, զօրացաւ,
 Մէջ աշխարհիս համբաւեցաւ
 Չարիւն թաղատրին առաւ.
 Որտին կամքն կատարեցաւ:
 Ինքն Ախրիժխէլուս դարձաւ,
 Բազում ամբողջ դարհորեցաւ,
 Մինչն որ Գաղատիայ հասաւ:
 Մեծ մեծ խաներն առ ինքն եկան,
 եւ պարոնալքն ամենեւեկան:
 Ընդ նմա եղան միարան,
 Թէ ուր է մեծ արքայն Օտման:
 Միջին աշխարհն Ապաղայն
 եւ Բաբելոն պարսից արքայն,
 Հոնաց աշխարհ թաթար Խանն,
 Մեր մեղաց պատուհոս յարեան:
 Արքայն պարսից Շահ Աբաղն էր
 Բազում զօրծր տուպատակէր
 ի Բաբելոն դալր հասանէր,
 Մերենայիւր զնա պաշարէր,
 Բախճանութեամբ ինքն ճէմէր,
 Քաղաքին վերա րողորէր.
 Առխոժ անմահ մարնէր.
 Զնոսա յորովայնս համարէր:
 Ի զարեան եղանակին
 Տէրունական յիսնէրորդին,
 ԶԲաբելոն քաղաքն առին,
 Զաղզն տաճկաց հալածեցին.
 Սաստկութեամբ քաղաքն մախն.
 ԶԻշխան նորին ըմբռնեցին,
 Ապա՝ զինքըն կուրացուցին:
 Տալր հրաման զօրաց տաճկին,
 Թէ ամէնէքեան ժողովեացին,
 Յայսմ հետէ ինձ հնադանդին
 Որ ռոջիկ ես տամ նոցին:
 Արդարութիւն կու համարէր
 Ըզբարեւոն քաղաքն առնէր.

Զբաղդէացիսն հնազանդէր
 Երևէ ի Մոսուլ իշխան զնէր
 Յորժամ երթա ի Կոնիայ,
 Սևաստ նքստեր է Ապսղայ,
 Միևն հաշտութիւն շրջինայ,
 Հանապարհին անցիկ շրտայ՝¹⁰⁰
 Էնկիշերիբն ամենեբեան
 Ինթեանր եղան յոյժ միարտն
 Մեծ աղային հնազանդեցան,
 Թէ մեզ է Ապսղայն տուշման,
 Նստէր զեղիբն ի Կոնիայ,
 Ապսղայն Սևաստ կուլինայ,
 Համոզելըն Էրթա՝ և զայ
 Միմէ խաղաղութիւն լինայ,
 Աղգն տաճկաց յոյժ խստացան,
 Զազգըս մեր բառնալ կամեցան,
 Հարկն և խեղիբն՝ յաւան,
 Բազում նեղութիւնք մեզ յարեան,
 Սրբոյն քննողըն Աստուած է,
 Աւմնայն իրաց տեղեակ է,
 Միմէ փրկէ զմեզ նոցանէ,
 Որդիս աքայութիւն առնէ,
 Տէր Աստուած բեզ հմբ յոտացեր
 Զմեզ յանտէր իյն ածեր,
 Ի յուշեղ զոյացուցէր,
 Զմարդն ի հոգոյ առնալ ստեղծէր,
 Արիստոկէսա ետարերդցի,
 Զայս սակաւ բաներս ասացի,
 Զիրբ ժամանակիս պատմեցի
 Եեղութիւն մեր ձեզ ձանուցի,
 Լրտողացն հաճոյ եղիցի,
 Տէր Աստուած իրեանց բազցրուցի
 Զմեզ յիշողացն ողորմուցի
 Արբայութեան արժանապի,
 Պառք փրկին ամենայնի
 Ընդ հոր իւրում համալուգի
 Եւ սուրբ հոգոյն իւր էակցի
 Այժմ և յաւիտ միշտ եղիցի

1624—1625

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Տաշեան, № 334

Գրիշ՝ Գրիգոր Կրէկ Կոլոնացի
 Վայր՝ Կարին

Գրեցի և ծաղկեցի զՇարակնոցս ի զսոն և յանրարի ժամանակիս որ
 յայտմ ամի Էլուս ի Ստանպուլա ետարով փաշա անուն զնաց ի յԱրգրում որ է

ձերեկը, որ ստատաժուրաց Աղազ անուն փաշա կոչի, որ վաղուց հետ տարտամբեալ կայր Սաղաւարին և տիրեալ էր զԱրզնիւրում, որ բազում անգամ գտարին տաճկացի ի վիրս զնացին և յաղթեցին, ապա յազմահարեաց ի չկազաղնէին Աղա աշա ետորով փաշայս խաղաղութիւն սերմանելով զնաց ի չկազաղայի վերայ և ոչ կարաց ձենամարտել, մտաւ ի յամրանոց բերդն և զԱտուած ոչ յատացաւ, այլ ի յամրանոցն յատացաւ, հիսար եղաւ, որ աշա շտի բրիտանեալքն մտացին ի յանաւրէն հետ ի բերդն և ետորով փաշային գտարն շատ էր, Սուլ ճՁԻ (130 հազ.) մարդ, և (40) տարն պատերազմեցաւ ի յամրացին ի վերայ և Աստուծոյ աշուղտիւմբն խաղթեցին զբերդն և նկուն արարին զԱղազան. յետոյ նաժակ և մոնսղոնեանց վաղիրն առ Ապագան՝ թէ չկանես ի յամրացեղ՝ ճՁԻ զաւարաւ մտանեմ ի ներս, ոչ տաճիկ, ոչ բրիտանեաւ ամենայն հոգի ոչ ապրի ի ձեռաց իմաց, հրամ(ան) տամ գտարաց իմոց որ ի սուր սուսերի մաշեմ զիրեանք, յայնժամ աղազակ բարձեալ այլաւորն և տառապեալ ազգի մերոյ բրիտանեալք գոչեցին կողկողաղին պաղատանաւք. ով կարէ զրով արկանել զաղազակ զոցա և անկան ի յուն Աղաղին թէ քիչ ազատելու հար չկաւ, մեր արեանն էր պարտուան լինիս, ով արեանարբու զաղան Յայնժամ սղորմեցաւ աստուած... և զբարաղեալ սիրտն բանտորին բաղցրացուց և էրա ի յամրացին և ազատեցաւ բրիտանեալքն և ապա բմբանեալ տարան ի յԱտաճեղաւ, վերջն Աստուծոյ զիրեկին:

1620

ՀԱՐՅԱՆՅ ԳԻՐԲ՝ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՎԱՅԻՈՅ

Երեան 7786

Գրիգ՝ Գրեաւ Երեզ
վաղը՝ Էրզրում

249ա

...Յագովին արէր զի ամառնային ժամն շէաւ կարել նստել, հազարս ծովեան հետ շարշարեալ, և ձմեռն թղթանալն եփելի՝ նոյց զրիչ չէի գտնուլ և թէ զրիչն գտնելի՝ նստոյտեղ չկայր, վասն վրդովման ժամանկիս:

Յորժամ որ սկսայ զրոցս 1623 թվին աստատաժաւաւ բարկութիւն իշաւ ասաց ի վերայ Ստամբուլ ազգին, ենկիչարիք զտղթան Սաման Նազարն սպանեցին, Ըստամպուլ բաղար և վասն իմ ծովացեալ մեղացս աստուած ետար մեզ շար բռնաւոր Աղաբում բաղարիս զԱղազա փաշան, որ եղ ձեռք ենկիչերուն վերայ՝ զնաց զԱխթալ ասաւ և զենկիչարիքն շարթեց զԲաղիք քահան, այս տեղիս կտորեց 1624 թվին, երան միա համու բազում զօրօր Ղարահեաւր առին, զԱտաղա փաշան հանդանդեցուցին և կտորեկով զնացեալ հասին չԱնկոբիայ բաղար և պաշարեցին ժամիս այլ ոչ կարացին առնուլ սուլտան Մուստաան թախտ զրին և նոյ ալլ փոխեցին և զրին թաղաւոր սուլտան Մուրատուն: Միաբանեցան սպահնիք և ենկիչարիք, վաղիր հանին և էրան անթիւ զօրօր, պատերազմեցան Աղազին հետ Ղալաբարի և փախուցին զնա մինչև որ եկաւ հասաւ Արզուում և վաղիրն եկաւ նստաւ Գերջան: Ապա վաղապառց զանմեղ բրիտանեալք և աստուածային սղորմութիւն հասաւ, խաղաղութիւն արին, զարձան զնացին, ենկիչարիք զրեկեցին հոս, տեղս կեցան ա տարի մի խաղաղ: Յետ տարոյն եկա խաղաղութիւն և այլ եղի նստաւ սուր և կտորեց անխաղաղ ժ (10) փաշայ, որ սպա-

նեց, որ ձերբակալ արաւ և ցրտեց զամէներն որպէս փոշի տոաշի Դողմոյ, և ուր որ որ մազապուրծ գնացին ընկան ի մեծ բանակն որ էր վաղիր պիղծ և ժանտն անխձեալ նման ուրացողին Յուլիանոսին և Լանդթամուր կոչեցելոյն, խալիլ վաղիրն և նայել որպէս զուր Զեղեղաց ի վերա նրկրիս մեր: Եւ ալ ու պիղծ Ապաղայս նոր շարիր արաւ և թրխտոնէից զսպրանքս զկերակուր թալնեց և ելից ի բերդն. և ալ առանկ շարութիւն աշնէր, որ մարդն տանէն դուրս ելից, զտունն և զկայն ամէներն կրակեց և տոշորեց, և մտաւ ամրացաւ բերդն. և աշն շար վաղիրն երեկ և պաշարեց զբաղաքն և զինչ որ մնացել էր նալ աւար առաւ ոչ ողորմեցաւ թրխտոնէից, և ամօթով զարձաւ յիստ. որպէս առիւծ եկն, վասն իւր շարութեան որպէս մուկ եղն: Եւ մյուս ամի ելիալ իօսրով անուն վաղիր մի բարերարոյ նման Մուրիկ թաղաւորին և եղև աշնպէս որ Աստուած աղատեց յերեսաղէմ ի ձեռաց յաղթեացոյ նոյն ողորմութեամբն զթագաւ աստուած և թաղցրացոյց զսիրտս նոցա և նորա ոչրով և միաբանութեամբ առեալ տար(ա)ն զնա առ թաղաւորն իւրեանց սուրտան Մուրատին: Եւ իսաղացաւ երկիրս և մեր տկարս նստեալ կատարեցար լոս(ա) մերում տկարութեանս:

سنة مزبور و بیج الاولینک دور دنجی کونی و نجات ابدی سیایش پاشا ایلی سلطان
سلیم قبول و رضی الی الی محبوب اولخله کورخله دینلد

۱۵۶

(سنة ست حشرة و تلفه شدن وز بر تختلم مراد پاشا پاشانه)

چون ساقا و راعظم جانب انکرو سدن قطع و تالایق ابدی که در صکره و اولولان
دهوت حکمی موجب سرعه نزد و کله توجه ابدی و پاشانه من بدهت عزمک
او اخر نه اسنانه صلته کلوب داخل اولدقه ممالک شرق و قاطولوی ده
ظهور دین اشغیا و عجم طائفه منی تدبیر اسایی تدبیر الی مامور و سردار صکر
منصور اولدی

(ذکر فری جلالان)

سابقه حرم سلطان محمد خان زمانده افلاقی و انکرو س اعداسی جمع شدن بلاد
اسلامیه توجه ابدی فق و شورو د خضه صرف است و ندرت شجه اصحاب حق
و عذک تقصیری الیه غایله محار با نه ذخا حاصل اولوب اون شریقه قریب
امدوشد عزم و طقیان اشغیا و ندر اولونین صکر اسلام و طولدت ارام ایتله کفری
سیدن قاطولوی دن اراغلر ها با طلقی خالی اولوب ملری بقضای و ندرت ممالک و هر
حلولک بوطریقته اتمطوبه ممالک اولوب مرفرتنه بر ریش پیدا اولوب حقیات
و راضه اعدا با اولک بلوکه اتمطوبه سیه ممالک طاعلوب توب و ندرت و ندرت حرمان
ایتمطوبه اولی اولی طریق متلائمه ریش اشغیا و ندرت بری (قره طایفه) و ندرت
شهرت بولان صبا الحلیم نلم بدیخت ایدیکد بکر بکیر با ندرت کاه سبکسانلی کاه
صو بلایق ایتمطوبه بخور ایکن وجهه من بورا و ندرت ممالک خالی اولوب اولی و ندرت
کند و ندرت قریب کیدرک امر و حال کاه بر شدی که مدبر لک سوه کیدرک
ارباب منصب زمان قیلد، هر اولوب بر منصبه ندرت ابدی الیه هیئت اجندا اب
جیاع ظاهر اولونین اجمال قوت ظاهر ایلین ندرت ممالک منصب و ممالک صالیب
اولدقه تدبیر ظاهر اولان اهل منصب بحق من بوزده مر اجست و ندرت ممالک
اندرن اصصات اندکین اشغیا و ندرت الیه کلوب اهلقت و منصبه ندرت اقامه
ایلر ابدی چون کنند و ندرت منصبه قدرت مشاهده ابدی
حرم عصبانی برداشته ایدوب (نسخ و تلف) خلافت چورم و سواس و ندرت
حوالیب بلز و ندرت و ندرت کریمت و یوب جمع اولان ارباب فساد الیه ندرت
بلاد ایکنین بلاد صفات اوزرینه هر داور توجه ابدی کجه کاه ظالم و کاه مظلوم
اولوب بعضی قلاع و حصن الیه کیرمک طبع و اولی الیه ندرت (حرمین)

نام برحق اید که بکثر یکی اولی اینک ظلم و عدلی عرضی او ندیده قرار ایدوب
 کندی به بناد اولی اقتضای ایل روئیده محصور اولن یاز بیجی به مطیع اولوب
 مزبور یاز بیجی خلاصه سه وسیله اولی اتمالی ایل سر در در قلعه دن ایندروب
 اولی دخی استانبول به لردیوب اشدیه است که قتل بولند یقی محاسنه صریح و راستی
 بری استحقاق هر قوم یاز بیجی برادری شده اندکن (بل حسن) در که قرضاشی و به
 ظلم و شر فساد اوزرنده دایم اولوب منسواردن یقرا ده کشته کشته قتل اوندی
 سبق باطلی بری دخی (قلندراو غلی) نام شقی ایدی که بکثر یکی چلوشی اولوب
 بعضی سبانی بکثرینه کفند او مسلم اولد قد نصکره جنالها زاده ایل نوع امیرش
 ایدوب سبانی یکی اولمشکن سلطه کاذر اوندی اوزره اول مقصد زانما مثال
 سبی ایل به ضبط ایده مدیکی اجلدن یک اون او چنار بنده جمع اصحاب اشیا
 ایدوب حاکم او لجه بلادی قایت و احراق و ظلم تعدی غرضه خائن و طامعی
 افریق ایلدی شه که مالی عالی بیان اولتور بری دخی (قره صید) نام پلیدی که
 زنی قبیح صورت صبی اینک ازارلدن بر نهجه یک صکر ایل به بلاد و قریه
 مسئول اولوب قهریب بملک ایلردی لکن اکثر شقی عزبور قلندراو غلی شرب
 خاصر به مطیع ایدی بری دخی (بلو یل) نام رز بل ایدیکه سکینا لفقن کلوب
 کندی امثال نیمه پر کشته حالی بانه جمع ایدوب بعضی قصیه ایصال خلعت
 ایلردی قربانی اولان بدبخت انک برینه سر اشیا اولد قد نصکره مدن
 قلعه ده مشکوب اولی یقن قره صید کی قلندراو غلی بیرلکنه هلال لولودی بری دخی
 (یوسف پاشا) نام رز لایدی که کفندای اولدی او بس پاشا لولدی محمد پاشا
 ایدی دخی و عمل اینک وفات اید که بانه یوانان تعدی قبض و مزبور حراست
 اموان ایچون بنا ایلدی قلعی ضبط اید که استفاق زمره اشرا ایل
 اول اطر ایدجه ساد اید و کندی بوجه استمالا کادی بکار یکیک و بر بلوب
 الملولیه اولان سر داره مطیع یورد قیصه تطل و جهته ایدوب بعضی سرکنان ایل
 بوجه مشامه چنک اوزره اولغین بالاخره لاله اولندی و بو ایلارده سیاهی
 سرکنلرندن نور یللم نیجه یاغیلر ظهیر ایدوب اکثر سرنار مزبور و طایفه
 و بقایای نصوص پاشا زمانده سیف استمالا مقول او ایلردر اما بوجه دن
 اشد جان اولد او غلی علی پاشا نام شقی در که حلیه تعجب ایدوب کلیس سبانی
 طوائفی اگر دین طلعه جانولاده به طرف سلطنت او جاققلی طریقه ویراکین
 ایدلی استلال و ادبینه محال ایش ایدی فسادت پلعت مغول اولد و غی لوزره

بود که

Կալենդար օրոյի, Կարա Սադիկի, Թափիլի և այլոց ղեկավարած ապստամբութիւն-
 ների նկարագրութիւնը Քյարքի Զեկերու «Ճեզգեխ»-ում:

بود که مزبورک غیبی حسین پاشا که اسن اعقاب جانبولادیه اولفته مزبور
 اوجاقلق ایلک تصرفده اولوب مأمور اولدوغی سفره عشیرتی ایلک کیده کئلیشکن
 سابقاجله زاده حدود عجمه قریب رده ایالت حلبی نصوح باشادن اگاتوچده
 ایشیدی منسللی وارد قده اوجاقلق صاحبزاده توجیه ایالت خلاف قلموزدردو
 نصوح پاشایه استانه دن فرمان جدید کاهجه تسلیم، نوقفه ایدیک مزبور حسین
 پاشا احوالی سرداره انهایند که تسلیم انخرسه عسکر چکوب اوزرینه وارد بو
 برامر کوندردی مزبور دخی اکراد واعر ایدن اشخاص بی حساب جمع ایدوب
 حلب اوزرینه کلد که نصوح پاشا ک مقابله قدرتی اولمظه استانه دن
 خبر کله دیو اوجکون قدر محصور اولدقد نصره سردار مزبور استانه به مکتوب
 کوندروب شرق سفرینه مأمور اولاک عزل ونصبی سرداره مفوض اولمجه حق
 مصلحت یزدیو نمشیت امرنی مطالبه ایتکله مشارالیه خطاباً حلبی حسین پاشایه
 تسلیم ایدم سن واستانه به کله سن دیو برامر وارد اولد قده چکوب کغشیدی
 حسین پاشا دخی ایالت مزبوره طویل و عریض تربیع اوزره اولمظه اعدا
 بحار به سته بشیموب نهت تفصیر ایلد طعمه شمیر اولمیشدی چون اولابی وجه
 احیا اولدوغی بلا سبب افتا اولندی قوم و عشیرتی خصوصاً قرداشی اوغلی مزبور
 (علی پاشا ک) سینه سی نار غضب ایلد سوخته اولوب چون حبله مقتول مزبورک
 وکیل ایدی قناب وجهی اوزره تمکن و اخلاط ناسدن جمع ایلد یکی حشراته
 تحصن ایلد یکی استانه به منعکس اولمیشی المصلحه حکومت حلب منشوری ارسال
 وقصد اغفال اولد قده طنبانی مناکد اولوب طرابلس شام حاکی سیف اوغلی
 امیر یوسف ایلد بی قریب جنگ ایدوب اگاتوب اولد قده مزبور میر یوسف
 طرابلس تحصن ایدیک مال امان دیونقد فراوان اولد قده نصره پلر شوب
 مصالحه و امید مظاهرت ایلد عقده صاهره ایلدی بعده شام صکری عداوت
 قدیم سی جهتدن حرب و فتنه اهنگ و حواله شلمده عظیم کلر زلر و جنگ
 اید که انلردخی مزیمت ایلد فرارودرون قلعه قرار ایدیک محاصر و اموال
 مسلمانی فلوت و مصادره اید کدن ماعداد محصور زدن بی نهایه مال الوب
 حبله دیوب و مصلحت نصره ایکی نوع صکری شکست ایتکله زعیمه علم
 قوت بولمیشدی من بعد جمع حشرات ایدوب اعلان عصیان و اظهار طمأنینه
 استیصال اولتو نتیجه برمدت خزینه حلبی استانه وصولدن منع ایلدی مزبورک
 سکا لری اتلویا ایلد ایکی فرقه اولوب پادشاهی بکیمیری طاعنه ی اوزره یوزاتمش

مستفید اولو لر دی مقدمه بنامی نالام اولان اتقره خصار فی الملم و حلال
مضرتندن میبایند. اهتمام انك ایچون ائده حاکم و مثلاً قلغشیدی خلاصه تئیری
یو اولدیگه حالار بلوک مسلح اشغابی شهر داخل جازد کادر زمره بوجسته
حصار تمپوسن اجازر و لازم کاورسه جنك ائدن قاجاززدیو اول انصایه
خبر یاس کوندر ییک دونوب قلندر او غلونه خبر و رد کترده هر چند قیض
و غرضی مستند اولدی لکن حله بازاق ملاحظه سیله کلوب شهر کنار بنه قوندی
و صورت لطفله آدم کوندر و پ عهد و شرط ایله قاضی طهره چمنون و تنها
ملاقات ائده لم زنی نه پیار سه بایسون بیقار سه یسون دیدی قاضی مشار ایله
جلا دت ایدوب پرفاج ادم ایله چیقسوب مزبور دخی رفاچ شنی ایله کلا دی
ان اوز رنده ملاقات و فتح کلام ایدوب بوملکتی بکا اداشا. تمیک انکشدرد
وا طرافنده اولان سه قلمری نیم ادم لر بده و بر مشلردر سز نه وجهه رد ایدر سز
دیجک قاضی جسارت سمندن جواب و یروب یلی اشته دن بوشفاق سکا و بیجه
صورتی اولنشر اما سز بونده بشفاق بکاری هیئتده بکیوب جلالیله سوزتند.
قادی بکر بو کادلیل بودر که کلوب فقراتک مزارعی ایچنه قوندو کز و غصب ایله
الدیه بکر دوا بی مسلمانلرک اکنه قویدیکر جلالیدن کوزلی قورقش بر بلوک
ضغفاتک فارشونه کلوب کینی اولدیروب است و کیکری الور سز اعتقادی ایله
خلق سز دن و همه دوشوب حصار ی قبادیله اچون امری بادشاهی موجهه
سرداره ایشک و سقراسب ابینی بوند کرورک حر ادیکر درلوازی دضرایوب
بر معتد ادم ایله زم باغز دد البقیوب سز خلعه و دشت و بر ملک ایچون شهر اوزندن
قالبوب بر صرقل قلان شکله قوند سز وین سزک تمام مصلحتکری کور و ب خلعه
مایه بکری تألیفده سی ایله هم بده خیمه کزه واروب صلح و امانت خلعه اطمینان
و برد کد نصکره سز ی شهر کنور هم دیو حسن تمیز ایله مکر و حیله ده شیطانه
سبق و یرن قشدر او قلعه خواب و خرکوش و یروب اول دخی بور بش خنده
مضنون اولوب کبار کلانیدن بر بد بختی بکری اوز نفر شنی ایله نالی قیوب اول محل
مصورده رهن انتظار اولدی بری جانیده اول کلب مهمان فسق و فحش و اولوب
همان اول بدستی و بعض احداث شهر دست درازا دیتیک شهر خلق غلوا یوب
مر قوی قتل ایدر ز دید کده یه قاضی قتال اولد و غیره تقدیرده مسلمانلر ده
به ضنه دخی صر اولوق احتمالی وارد لطف حلیه ایله جنگل ایدم دیو مز بوری
بر طر بقعه یانه کتور و بوا هالی شهر ی دفع صورتن ایوب چون بومعقوله

رهفته دنسکره وزیرایدوب وخواصلرین بالتام تکیل ایندردی
و باش دفتدار محمود پاشایی عزل ایدوب حافظ محمودی
دفتدار ایندردی لکن دفتدار لعد و قوفی اولوب موجب
تکلیف قادر اولماق کندی و قنایه باعث اولدی ویرینه
صوفی سنان پاشا قائم مقام اولدی

(جلالی طویلك نصوح پاشایله محاربه سی)

(و نصوح پاشانک انهرای فی سنه ۱۰۱۳)

صوفی سنان پاشا قائم مقام اولدغه هر طرفدن جلالیردن
متوالیا فریاد جیلر کلور ایدی بر طرفدن طویل واجب التذیل
بر طرفدن صاحبو دیدکلری باشندن ایاغد دکن صوجلوی
محصل هر ناحیه دن بر رشقی باش خالد رمقله البته محافظه مملکت
بر وزیر کوندر لک لازمدر دیو پادشاهه عرض ایتمکله داود
پاشایی تعیین یور دیلر و علی العجله چیقسون دیو امر ایندی لکن
بنم عدم قدرتم هنوز صدر وزارت و وصولدن معلومدر دیو
هزار اعذار بیان ایندی و بوجنده کج دهان علی پاشایی دخی
اناطولی ایالتی ویرلش ایدی و اناطولی عسکرین عجمه سردار
اولان جیفاله زاده یه اولشدر مقه مأمور اولش ایدی ایتمدی
اناطولی عسکر یله اوت یقه محافظه سنده اولان وزیر نصوح
پاشایه ملاقی اولوب و دفعه اشقیاده یله بولتوب اندن عسکری
جیفاله زاده یه اولشدر و دیو فرمان اولندی چون نصوح
پاشا یاتنه واردی بولا و ادین کبوسند طویل عویل اوزرینه
واردیلر و مقابل اولدکلری کبی صندیار و نصوح پاشا جله دند
مقدم فراوی کوتاهییه وار منجه بریده قرار ایتمدی چون کج
دهان دخی عجمه کوتاهییه کلندی بو انهرامه سن سبب اولدک
دیو قلمیه اوردی اول کیمه اشین بخوردی علی پاشا مر حوم

ایک بلوک پر پختہ بر سر شور بلبل صوفہ لری ابتدادن او جر آنچه ترقی الہ مسکره
 وارقبه اوج پیدہ بر بوسنال و قیون آنچه سی باروت و قتل و قور شون میر بدن
 بالجه لون التي يك يدوز توفك اتم از موجود و اغلری جمعه ایدی اتلومی دخی
 التي بلوك اولوب صاغ وصول جله اون سكر يك ادم بونرك اتامی حرتاوی ایدی
 دفتلری مسكره جلبده بولوب سجه فیداولندی ذكر اوتان جلایلدن يك اون
 التي اوابله كنجبه هلاك ایلر اولوب باقی فلانلردن عز بورجا بولا داوغلی و فاندرد
 اوغلی حصانلری امتداد و طفیان و خداونلری اشتداد بولمده ارسال سردار
 مهم کار اولدی

(سردار مراد پاشا و غائب شدن او را بیان)

چون مراد پاشا سرحد انکرو سدن در دولته کلوب سفر شرق تدار کتی کوردی
 سنه مز بوره صفر يك اون طغوز نیچی کونی عنه ان سرداری الیه اء کدار همراسته
 کچوب ربیع الاول يك بد نیچی مسکونی جانب حلبه توجه ایتدی روم ابلی ربای
 حسن پاشا و اناطول مار بول حدین پاشا به ویر بولوب چاقچی باشی خلیل اغا
 بکهری اتامی و باقی پاشا سفردفتر داری اولدی روسه محافظه منده اولان
 مصطفی پاشا به قائم مقام وزارت تعیین صفر یکری ایکنچی کونی کلوب اوتوردی
 سردار قوتیه به واصل اولد قده سابق الذ کر قلندر اوغلی يك اون بش خلائده
 صاروخان ایله دنوب بالده قسات ایلاری و بکرایله محاربه به غالب اولدی
 خصوصاً صائد صاحب جغت اولان بوسف پاشا به مز بور اوزرینه وارد بو
 امر کتد کجه اکا جانبدار اولوب وارماق الیه شروفسادی متراد اولشیدی
 بر زمانه دک مدار امتا سیدردبو امنانه دن مخدول مر بورك مسقطراسی اولان
 انقره جنجاغک منشوری سردارہ حقوق شرطی الیه ارسال اولد قده انقره
 اها ایستدن مقدما وارد قجه منع و طرد الیه نجه اذیت کورمکن انلردن انتقام
 قصده الیه قالدوب اول جاعزمی

(رفتن این قلندر بجانب انقره)

چون سردارہ ملاقات کندینک سبب هلاکی ایدو کتی بولوب اصل مقصودی
 بر طریقه انقره به داخل اولتی و خلعتہ ظفر بولاق ایدی سر راهه کان دواب
 و مواشی سورب خسارت ایدرک انقره اطرافته کلدی صورت امر سلطانی الیه
 متعالیه نامه بر مقصد درت بور جلالی قوشوب کوندر دکده بلده مز بوره قاضی
 و انان زاده مولانا احمد بحرب امور اولفته انکروس سردار لری الی رای صابندن

منفید

اولظه بر کون بانچه خاصه ده محسوس بعده مقتول اولدی ویرینه
جرکس محمد پاشا سردار لاق انضمامیه اول مقام جلیله نصب
اولدی و آباره و بغداد طرفه توجّه الیه مأمور قلندی
(سردار جلیل الشانک آباره بی)
(مقهور ایندو کیدر سنه ۱۰۳۴)

مشار الیه بر صالح و دیندار و ارتشادن بر هیز کار بر سردار ذی
و قار ابدیکه اول صدره شمسی به دکن منلی کلدوکی معلوم
دکلدور عصرنده بر فردک منصبین بی کتاه و یرمدی و بر فقیرک
لا سبب قاتنه کیرمدی مطلقا بر کسه دن بر حبه ارتشالمدی
بر هیز کار لغی مشایخ کبار ده یوغیدی و محاسن حمیده سی
غایت جوغیدی چون عسکر فراوان الیه قیصریه سمتده واقع
نام صحرا به نزول ایندیلر آباره دیدکری بی دین عسکر شیطین الیه
اوزرینه کلدی و محاربیه عظیمه دن صکره منهرزم ادلوب
ارضروم طرفه فرار و اضروم قلعه سن کندویه و عسکر
مقهورینه دارالقرار ایلدی و اظهاری عبودیت و کناهنه توبه
و ندامت کوستروب یعنی که اطاعت ایلدی سردار عالیقدر دخی
کندویه مدارا و کناهلرین سعادتلو پادشاهدن درخواست
ایوب اول بهار ده بغداد اوزرینه کتمک اوزره قرار و یردیلر
و وقت شتا و هنکام سرما ایشمکله عسکر منصوره اذن انصراف
و یریلوب و بعضیلرینه مناسب مشاغل تعیین اولوب کندوسی
دخی دفتر دار و وزیر باقی پاشا الیه و یکجیری اغاسی خسرو آغا
الیه معاتوقاده کلوب اول قیش بلده مزبوره ده عیش ایتمک
اوزره بر مناسب خانه به نزول بیوردیلر (ومن القرائب الستم)
اول حینده شتا ایچون بلوک خلقنه تعیین اولنان قسطنطینی
سجایغنده واقع برقریه ده بر ظالم بر فقیر تور کدن مقدورندن

زبانده شی طلب ایدوب عاقبت فقیر قزین احمدیو ویر وزیر اعظم
و یکجیری اغاسی والتی بلوک انالاری توقاده موجود ایکن کتوردی
و توقات سوقنده بیع من زید ایدوب فروخت ایندی اولمصرده که
هنوز سلطان مصطفی عصریک شامتی کبابینی دفع اولنماش
ایدی علم برحاله وارمش ایدی بوقدر ضابط نامنه کبار شهرده
موجود ایکن نه کسه منع ایندی نه سوز سوبلکه قادر اولدی
صکره باقی پاشایه نقل ایندکلر نده یاتنده بولندم وافر تأسف
چکندی ایجه سن ویرر باباسنه کوندردک دیدی اشد
دخی سلطان مصطفی مر حومک سلطنتی شامتیه بویه هر
ایدی حق سبحانه و تعالی حضرت یلری سلطان مراد مر حومی شریق
رحمت دریای بی پایان ایدو بمقوله بی انتخاب ایندی و جوغین
مسلمان ایندی (سردار مومی الیهک) وفاتی و حافظ پاشانک
وزارتی بعد باقی پاشانک وفاتی و خسر و پاشا دیار بکره متوجه
اولدوغنی بو عبد فقیر بمقدار سردار ذی وقار توقاده داخل
اولدقدن صکره واردین محافظه سندن کلوب شهر مزبوره داخل
و وزیر جلیل الشانک التفات بی غایتنه متواصل اولمش ایدم
و ضریحان خدمته بامور اولوب خزینه عامر ده بولنان زبوف
ایجه عثمانیدن زمان قیلده اوچیز یوک ایجه مقداری صحیح
المیار ایجه قطع ایندیروب وعده سی اوزره منصبه منهی ایکن
چون بودهر دنی غنی و فقیر و امیر و وزیره جای قرار دکلدراول
و وزیر لانظیر دخی بودولت مالیدن سیر اولوب سنه مزبوره بیع
الاخرینک اون سکرینی کوننده وداع عالم فاتی و سالک بقای
جاودانی اولدی رحمة الله تعالی علیه پس باقی پاشا مر حوم و یکجیری
اغاسی خسر و آغا حافظ پاشا حالیا سرحدده موجود و قوسمی
مکمل برامور دیده اسکی وزیر در دیو عرض ایندیبلر و آستانه دن

وزیر آخر تعیین او تورو سه کلنجه وقت بکر بلکه سفر عقده
 ناخبره دوشردیو یاز دیلر و رئیس الکتاب دوراق اقتدی بی
 بوعرض ایله کوندردیلر پس عرضلی موجبیه وزارت عظمی
 حافظ پاشابه اعطا اولندی و آستانه دزن نه عجب خسرو انا
 کندویه رجا ایتمش دیمشلر خسرو انا بوعرضنه نادم اولوب
 مادمه حافظ پاشا وزیر ایدی اول عقده بی خاطرندن اخراج ایتمش
 ایدی بوندنصکره باقی پاشامر حوم دخی ارجعی الی ربک فخواستجه
 سلج جادی الاخره ده متاج حیات دنیادن دامن افشان اولمشدر
 رجه الله تعالی علیه بوعبد فاصره دفتردارلق خدمتی بر قاج کون
 و عدم سپارش ایتمش ایدی یکپیری اغاسی دخی قائم مقاملق طریقیه
 اول منصب جلیلده استخدام ایتمک استدی صکره دیار بکره
 وار دایمزدده صدراعظم حافظ پاشا دخی تکلیف و ابرام ایلدی
 و لکن پیرلک ضعیفه اشغله اشتغاله قصور بمن ملاحظه سیله
 امتاح ایتمدم و بالکرتوقات دفتردار لغنه قناعت ایتمدم

(کور جستان ملککردن ماوراوک قارچقای خانی)

(قتلی و کور جستانی اطاعت ایتردی سنه ۱۰۳۴)

مد کور ماوراو نام ملک که عموما کور جستان مملکت کنخداسی نامنه
 و شاه عباسه یاروندیم رملک کیر ایدی شاه بعض اقتضا سببیه
 مذکور ماوراوه ایکی اوج خان عسکرلر ایله قوشوب کور جستانه
 کوندردم کور جستانک جانب شاهه نوعا مخالفتی ینه ماوراوک
 قزلباشدن انتقامه دقتی سببیه ایتمش فرصت بولوب قارچقای
 و یله اولان خانلری قتل ایتمش و عسکرلرندن بر ایکی بیک قزلباشه
 باش ایتمش سنه مز بوره رمضان شریفک بکرمی یدنجی کونی
 قارچقسانک باشی و سائر قزلباشلرک باشلری و دللری و کره نای
 ایله کوسلری و بر ایکی اوچوز بیر اقلری ماوراوک اوغلیله

РЕЗЮМЕ

Об истории движения джелалиев, широко распространившегося в центральной и восточной частях Малой Азии, а также в других областях Османской империи в конце XVI—начале XVII в. в арменоведческой литературе до сих пор не имеется специального исследования, тогда как это движение поставленными перед собой задачами и своими последствиями затрагивало жизненные интересы армянского народа и оказало влияние на его историческую судьбу.

Движение джелалиев и «великий сюржун» (насильственное переселение) армян, организованный в те годы шахом Аббасом, являются одной из самых трагических страниц многовековой истории армянского народа. Весь армянский народ находился тогда на грани гибели.

В настоящей работе, на основе данных первоисточников, сделана попытка исследовать вопросы социально-экономической и политической истории Армении XVI—XVII вв. и на ее фоне рассмотреть историю движения джелалиев. Проблема движения джелалиев рассматривается также на основе социально-экономической и политической истории Османской империи данного периода. Эта проблема включает следующие основные вопросы: а) предпосылки движения джелалиев и б) ход и последствия этого движения.

В работе широко использованы труды крупнейшего австрийского востоковеда И. Хаммера и других европейских ученых, уделено внимание различным исследованиям современных турецких историков, как, например, Хюсаммюддина Амасьялы, И. Х. Данишменда, И. Х. Узунчаршылы, О. Л. Баркана, Ахмеда Рефика, М. Акдага и др. К оценке обширной

литературы мы старались подойти критически, отметив, в частности, методологическую слабость европейской историографии и националистические устремления некоторых турецких историков.

В советской историографии единственная работа о движении джелалиев написана А. С. Тверитиновой. Этот труд является значительным достижением советской историографии, в частности, туркологии. На основании турецких источников XVI—XVII вв. А. С. Тверитинова рассматривает лишь одно из главных звеньев этого движения—историю восстания Кара Языджи и Дели Хасана (1599—1603 гг.). В своей работе А. С. Тверитинова критически подходит к использованным ею источникам и с марксистских позиций правильно разрешает многие сложные проблемы, связанные с движением джалалиев. Однако, не имея возможности использовать данные армянских источников, автор кое-где дает односторонние объяснения и толкования некоторых факторов, почерпнутых из средневековых турецких источников.

В нашей работе использованы труды турецких источников XVI—XVII вв.—И. Печеви, М. Селяники, М. Наимы, Кятиба Челеби, Эвлия Челеби, Кочибея, Айни Али, Авни Омер Эфенди и других.

Все они, будучи представителями господствующего класса и выражая интересы центрального султанского правительства, проявляют резко отрицательное отношение к движению джелалиев. Это движение характеризуется ими как «разбойничье».

Основными армянскими источниками по истории Армении XVI—XVII вв. являются ишатакараны (памятные записи) армянских рукописей, которые очень мало использованы исследователями. Основная ценность ишатакаранов состоит в том, что их авторы современники и очевидцы событий. В ишатакаранах отражены непосредственные впечатления известных и анонимных переписчиков. Имеется немало ишатакаранов, где описывается движение джелалиев. Из этих ишатакаранов мы и почерпнули ценные сведения о восстании Кара Языджи, Дела Хасана, Календар-оглы и Абази-паши. Подавляющее большинство писцов в мрачных тонах описывает

события, связанные с движением джелалиев. Их отношение к руководителям восстания резко отрицательное, они называют их «кровожадными зверями», «бешеными собаками» и т. п.

В исследовании используются также работы армянских источников XVII—XVIII вв. В трудах этих авторов (Аракел Даврижеци, Григор Даранагци, Симеон Ереванци и т. д.) сохранились данные об экономическом, правовом и политическом положении Армении в XVI—XVII вв.

Ар. Даврижеци довольно подробно описывает движение джелалиев. Вся седьмая глава его труда, озаглавленная «О появлении джелалиев, о страшном голоде и о волках-людоедах и о других многих бедствиях, постигших нашу страну», посвящена истории движения джелалиев (в основном после 1607 г. в Восточной Армении).

Самые интересные и подробные сведения о движении джелалиев с момента его возникновения мы находим у Григора Даранагци. Особую ценность представляют его достоверные и подробнейшие данные о восстании Абазипаши в Эрзуруме. Ценным материалом для данной темы послужили страницы его «Истории» или «Хронографии» с описанием политических событий в Западной Армении конца XVI и начала XVII веков.

Среди армянских источников особое место занимает «Плачь об ударах со стороны джелалиев в областях восточных и в стране армянской» Азария Саснеци (см. журнал «Андес амсория», 1936, стр. 306—336) и «400-летняя краткая история османских царей» Еремия Челеби Кёмюрджяна (Матенадаран им. Маштоца, рук. № 1675, стр. 846—101а).

Азария Саснеци описывает события в качестве очевидца: «...хотелось и вам сообщить,—пишет он,—горечь нашего времени и о многих бедственных событиях, которые я видел своими глазами, и рассказал в стихотворной форме малое из многих [событий], чтобы вы тоже узнали, какие трудности и мучения переживали [армяне]».

Некоторые сведения, касающиеся вопросов, затронутых работой, почерпнуты из сочинений европейских путешественников и авторов XVI—XVII вв. (Пьетро делла Валле, Ж. Б.

Тавернье, Рафаэль дю Ман, Мишель Фебур, Эбаски Элиас, Ж. Б. Шарден, Питтон де Турнефор и др).

Во второй главе работы вкратце рассматриваются важнейшие политические события XVI—XVII вв. в Армении, турецко-сефевидские войны, происходящие на ее территории, а также их последствия (1500—1639 гг.). Цель этой главы — наглядно показать, в каком тяжелом положении находилась Армения накануне движения джелалиев. Военные действия между Османской Турцией и Сефевидским государством велись на территории Армении за овладение транзитными путями торговли, т. е. за экономическое и политическое господство на Ближнем Востоке. Эти военные действия продолжались вплоть до 1639 года. Они разорили и опустошили Армению, принесли неслыханные бедствия армянскому народу.

В мае 1555 года в городе Амасия был заключен мир между Турцией и Сефевидским государством. Согласно мирному договору, к Османской империи отошли Западная и Южная Армения (Эрзурум, Эрзинджан, Ван, Битлис и т. д.), а Восточная Армения, Восточная Грузия и весь Азербайджан остались в руках сефевидов.

Амасийский мирный договор был нарушен в 1578 году. Начались новые разрушительные военные действия между двумя восточными деспотическими государствами на территории Армении. Военные действия, на сей раз, кончились поражением кызылбашей и заключением Константинопольского мирного договора 1590 года. Согласно договору, Западная Грузия, вся Армения, весь Азербайджан подпали под иго турецких завоевателей.

Завоеванным странам Закавказья османское владычество принесло жестокую эксплуатацию и ограбление трудящихся масс, режим произвола и насилия, религиозные гонения и т. д. Достаточно сказать, что налоги и поборы в этих странах утроились.

Все это вызвало глубокое недовольство среди широких масс населения, а также и у местных феодалов, ибо последние были лишены своих владений и привилегий. Местные феодалы Закавказья обратились к шаху Ирана Аббасу за помощью, считая Иран наименьшим злом. Но помощь, оказанная шахом

Ирана, превратилась для армянского народа в настоящую беду.

В начале XVII в., когда мощное движение джелалиев постепенно охватило почти все центральные и восточные области Малой Азии, угрожая самому существованию Османского государства, шах Аббас счел возможным воспользоваться случаем, чтобы вернуть обратно области, захваченные Турцией по мирному договору 1590 года. Военные действия между Ираном и Турцией снова возобновились. Захватив Восточную Армению, шах Аббас перед угрозой столкновения с огромной турецкой армией Синана-паши, приказал своим войскам отступить к Тавризу, распорядившись поджечь и разрушить все поселения и города, сжечь и уничтожить все посевы, а население угнать в глубокий тыл. Подлежало выселению около 350 тыс. человек с их движимым имуществом.

Основной стратегической целью этих насильственных переселений было опустошение территорий, через которые должна была пройти турецкая армия.

Война еще не окончилась, как разразилось другое бедствие—страшный голод. Охватив всю Малую Азию и Закавказье—от Константинополя до Дербенда, он унес несравненно больше жизней, чем военные действия.

В 1639 г. в Кеср-и Ширине был заключен мирный договор между сефевидами и Турцией, согласно которому снова был подтвержден раздел Армении, произведенный в 1555 г. по Амасийскому договору.

В третьей главе работы на основе большого и разнообразного материала дается обзор социально-экономического положения Западной Армении в XVI—XVII вв. Показывается, что непрерывные опустошительные осmano-сефевидские войны на территории Армении, феодальный гнет завоевателей и их тяжелая налоговая система истощили экономику страны, ослабленную до этого войнами и феодальными междоусобицами в XIII—XV вв. Страна оставалась аграрной, города приходили в упадок, кроме немногих (Эрзурум, Эрзинджан, Токат и т. д.), находившихся на больших торговых путях и вне зоны опустошительных военных действий.

В этой же главе рассматриваются категории феодально-

го землевладения, состав класса феодалов и эксплуатируемых классов (крестьян и ремесленников—«реайя»), вопросы церковного землевладения. Духовные феодалы являлись почти единственной категорией коренных армянских феодалов, уцелевшей под владычеством завоевателей, тогда как светские армянские феодалы почти исчезли с исторической арены еще в XIII—XV вв. Здесь же, на основании канунамэ, изданных О. Л. Барканом, и других материалов, детально рассматривается налоговая система, привнесенная турецкими завоевателями в Западную Армению, на фактах показывается ее тяжесть, грабительский характер и губительное влияние на экономику страны. Рассматривается также правовой статут армян под игом турецких завоевателей.

В четвертой главе анализируется внутреннее положение Османской империи и на основании исторических фактов выявляются основные предпосылки восстания джелалиев.

В пятой главе изложена история движения джелалиев в Западной и Восточной Армении.

Последняя, шестая глава посвящена обстоятельствам восстания Абазипаши в Эрзуруме.

Движение, возглавляемое Кара Языджи, Дели Хасаном, Календароглы, Джанполодом, Абазипашой и другими, по существу носило сложный и противоречивый характер.

Рассматривая социальный состав принимавших участие в движении масс и задачи, поставленные перед ними, мы пришли к заключению, что это движение можно разделить на три этапа.

На каждом этапе движение носило специфические черты, выражало интересы разных социальных слоев османского общества, и в первую очередь интересы мелких феодалов.

Первый этап движения охватывает 1598—1603 гг. Это— эпоха восстаний, возглавляемая мелкими феодалами—Кара Языджи, Дели Хасаном, Календар-оглы и др. На этом этапе движение, одновременно с опустошительными турецко-персидскими войнами, создает тяжелое и трагическое положение для населения Малой Азии и Западной Армении.

Второй этап—1608—1610 гг. Радиус движения джелалиев становится шире. Оно распространяется в западной Армении,

в южной и юго-западной частях Малой Армении, а также в Сирии, Ливане и Месопотамии. На этом этапе движения против ига османских феодалов выступают некоторые покоренные турками народы и в первую очередь курды.

Третий этап—1622—1628 гг., эпоха восстаний, возглавляемых Абазии-пашой в Эрзуруме. На этот раз движение причинило сравнительно меньше зла армянским трудящимся массам.

Движение джелалиев на всех этапах являлось результатом острых социальных противоречий. Основными участниками движения фактически были разоренные тяжелыми налогами, поборами и всяческими притеснениями крестьяне. Другое дело, что значительная часть крестьянства уже в 60—70-х годах XVI века, как показывает турецкий историк М. Акдаг, превратилась в деклассированные элементы (чифтбозаны, левенды, сухтаны). Объединившись в профессиональные банды, они стали инструментом в руках феодалов, стремившихся защитить свои феодальные права против посягательств центрального султанского правительства. Эти банды причиняли неслыханные бедствия населению, особенно христианскому. Это обстоятельство, по всей вероятности, и стало причиной того, что на временно захваченных джелалиями территориях оседлое крестьянство не только не переходило на сторону восставших, а, наоборот, избегало их, находя приют в столице Стамбуле и других прибрежных городах Средиземного моря.

Из всеобщей истории известно, что во время крестьянских восстаний часто крестьяне, не ожидая прихода восставших, сами поднимались против представителей господствующего класса. Этого не произошло во время восстания джелалиев.

В условиях средневековой Турции восстание джелалиев носило специфический характер и резко отличалось от крестьянских восстаний других стран. Почти во всех случаях во главе восстания стояли мелкие феодалы, находившиеся на военной службе у султана. Большинство из них были беженцы («фирари») с поля битвы при Керештесе (Венгрия) в октябре 1596 года. Они в основном боролись за восстановление своих феодальных прав и владений. Следовательно, им были чужды интересы защиты основных масс участников движения—кре-

стьянства. Они лишь использовали крестьян для своих узко классовых интересов.

Ни Кара Языджи, ни Дели Хасан, ни Календар-оглы не ставили и не могли ставить перед собой задачу—покончить с османской феодальной системой землевладения и господствующими порядками и, следовательно, освободить крестьян от оков рабства. Они готовы были сотрудничать с правительством, если бы получили от последнего гарантию о восстановлении своих феодальных владений и прав.

Находясь в состоянии войны на двух фронтах—в Европе и Азии, османское правительство вынуждено было отказаться от строгих мер в отношении восставших феодалов и просить наиболее видных представителей восставших феодалов политически нейтрализовать их. Так поступило правительство по отношению Кара Языджи, Дели Хасана и др. Но не все восставшие мелкие феодалы верили обещанию правительства о прощении, тем более, что оно приказало обезглавить некоторых из них вопреки данному ранее обещанию. Поэтому в разных частях Малой Азии восстания вспыхивали с новой силой.

Первый этап движения джелалиев характеризуется огромными масштабами, грандиозностью охваченной восстанием территории (в том числе обеих частей Армении). Эти восстания в крайней степени разрушили страну и в основном явились причиной страшного голода. Именно в это время часть армянского народа была вынуждена покинуть пределы родной страны.

Характерная черта восстания джелалиев 1608—1610 гг., то есть второго этапа, заключается в том, что эти восстания возглавлялись руководителями некоторых покоренных турками народов (сирийцы, курды и т. д.) и ставили перед собой задачу свергнуть ненавистное им турецких феодалов, как, например, движение, возглавляемое Джанполадом. С этой точки зрения восстание джелалиев того периода носило в какой-то степени прогрессивный характер.

Третий этап движения связан с именем Абазипаши. Последний восстал против янычаров—представителей деспотического османского правительства. Кажущееся прогрессивным, восстание это во главе с «добрым» Абазипашой, как его пред-

ставляют в армянских первоисточниках, преследовало на самом деле регрессивные цели, т. е. путем некоторых реформ стремилось укрепить господствующие османские феодальные порядки, расшатанные в результате движения джелалиев и военного поражения турок. Следовательно, Абаза-паша, как и его предшественники и последователи из вождей джелалиев, не выражал и не мог выражать интересы эксплуатируемого и разоренного крестьянства.

Что касается причин поражения восстания, то надо отметить, что они были predetermined самой сущностью восстания. Разный социальный состав участвующих в восстании и следовательно разные цели, преследуемые участниками, неизбежно должны были привести к внутренним непримиримым противоречиям и в конечном счете к гибели движения.

Будучи результатом сложных противоречий внутри османского феодального общества, движение джелалиев во многом содействовало ослаблению могущества Османской империи. В этом и заключается прогрессивное значение этого движения.

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ

- Աբազա փաշա — 16, 20, 27, 59, 190,
 191, 195—215, 217, 220:
 Աբգուլ խան — 78:
 Աբդուլ Հալիմ — 142, 153, 156:
 Ագի6ի — 177:
 Ալավերդի խան — 50:
 Ալա էլզին 107:
 Ալի — 144:
 Ալիշան Ղ. — 5, 84, 160, 162:
 Ալի փաշա — 167, 175:
 Ալապոյանյան Արշակ — 5, 162:
 Ակդաղ Մ. — 117, 123, 124, 130, 133,
 138:
 Ակիմյան Ն. 107, 108:
 Ահմատ փաշա — 166:
 Ահմեդ սուլթան — 50, 59, 157, 176,
 189:
 Աղաչգանփիրի — 166:
 Անաոյան Հ. — 106:
 Ամրեցի Միքայել — 95:
 Ամիր բեկ — 181:
 Ամիրգունա խան — 49, 52, 54, 179,
 180:
 Ամիր խան — 180, 181:
 Այնի Ալի — 26, 72:
 Անապան Հ. Ս. — 5, 95, 105:
 Անդրեյկով — 102:
 Ավնի Օմեր — 68:
 Ասրա Օմեր — 215:
 Բաքուկենց Հակոբ — 158, 160, 162:
 Բալայան Ռ. — 5:
 Բաղիշեցի Վարդան — 99:
 Բալաամ փաշա — 213:
 Բաշեցի Ավգուստինոս — 53:
 Բարկան Օ. Լ. — 70, 100, 104, 117,
 131:
 Բեկն — 67:
 Բեֆիր փաշա: — 59:
 Բոսե Մ. — 17:
 Գգիրովի Մուստաֆա բեկ — 166:
 Գինոս գրիչ — 206:
 Գյուզելչե Մանմուղ փաշա — 164:
 Գորդլեսկի Վ. Ա. — 92, 157:
 Դոկապախան Զփլախ — 166:
 Դալունանիպ — 166:
 Դանիշմենդ Ի. Հ. — 8, 12, 13—15, 25,
 137, 146, 193:
 Դալիբ — 130:
 Դալիբեցի Առաֆեյ — 17, 28, 29, 44,
 46—48, 50—55, 58, 60, 61, 84—86,
 94, 106, 131, 134, 142, 144, 146, 147,
 166, 169, 181—184, 186, 187, 216:
 Դարանաղցի Գրիգոր — 28, 30, 31, 51,
 56, 57, 60, 61, 84, 94, 111, 113, 133—
 136, 147, 148, 150, 151, 157, 158,
 167, 168, 176—178, 189, 192—197,
 199—203, 205, 214:
 Դելի Զուլֆիդար — 166:
 Դելի Հասան (Հասան բեկ) — 16, 27,
 153, 156, 157, 158, 159, 160, 163,
 164, 166, 167, 174, 190, 212, 215,
 217, 218, 219:
 Դերչանցի Մ. — 110, 111:
 Դիշլենդ Հյուսեյին փաշա — 207:
 Դյուման Ռ. — 106:
 Դ'օստոն Մ. — 67, 69, 88, 120, 128:

- Եմեկյան Պուգաչով — 219:
 Երեմիա Չեկերի — 135, 144, 165:
 Երեանյան Գ. Ս. — 188:
 Եօլայ Սրդմազ — 166:
 Զաբաբիս սարկավազ — 184:
 Զիլֆիդար փաշա — 192:
 Զուլֆիդար խան — 46, 47:
 Էբասկի էլիաս — 99:
 Էբուսուուդ Մուֆտի — 25, 68, 69:
 Էլմազ Զաֆար — 130:
 Էմիր Յուսուֆ Իբնուսայդա — 173:
 Էնգելս Զ. — 8, 121:
 Էսատ Ուրաս — 92:
 Էվլիա Չեկերի — 72, 73, 76, 77, 78, 79, 83, 89, 99, 114, 115, 116:
 Էֆսիզ փաշա — 167:
 Թանմազ Կուլի խան — 60:
 Թանմազ շահ — 35, 36, 39, 57:
 Թալար Մահմեդ փաշա — 206:
 Թանդերի Թանիմազ — 166:
 Թավիլ Ահմեդ — 157, 166, 173, 178, 203:
 Թեֆեկու Մեհմեդ 167:
 Թոխատեցի Հակոբ — 150:
 Թոխատեցի Ստեփանոս — 158, 160, 161, 162:
 Թոփալ Օսման — 182:
 Թոքմազ խան — 36:
 Իբրահիմ բեկ — 171, 178:
 Ինչադա — 166:
 Իսկենդեր Մուրեշի — 167, 168, 169, 180, 184:
 Իսմայիլ շահ — 35:
 Իսրայել (գրիշ) — 37:
 Լալայան Խ. 128:
 Լալա Մուստաֆա փաշա — 36:
 Լեո — 5, 112:
 Լալիլ փաշա — 59, 195, 208, 211, 212:
 Լաշիկյան Լ. Ս. — 70, 108:
 Լաբրերդյի Արիստակես — 199, 204:
 Լոդր բեկ — 172:
 Լյարեցի Գրիգոր — 65:
 Լուսեվ փաշա — 59, 163, 202, 208, 209, 215:
 Կադի Աբդուլ Ռաֆի — 195:
 Կալեհդար Օղլի — 16, 27, 147, 166, 169, 172, 174, 177, 178—181, 190, 203, 217, 218, 219:
 Կարակաշ Ահմեդ — 166, 167:
 Կարա Մահմեդ փաշա — 58:
 Կարա Յազըշի — 16, 20, 27, 142—150, 152—157, 166, 167, 178, 190, 203, 217, 218:
 Կարա Սալիկ — 174:
 Կարեցի Հակոբ — 88, 93:
 Կլավուն—Յուսուֆ փաշա — 204:
 Կյուլասերյան Ռ. — 31:
 Կնալի օղլի 215:
 Կոլոնացի Գրիգոր Երեց 210:
 Կոկիս — 130:
 Կոչիբեյ — 9, 23—26, 72, 73, 117, 118, 120, 126, 138, 144:
 Կուլի խան — 39:
 Հալաշյան Գ. — 187, 188:
 Հակոբյան Վ. Ս. — 38, 42, 66, 88, 97, 107, 110:
 Հակոբյան Հավթանենս — 38, 39, 40, 65:
 Համգա Սիրգա — 39, 41:
 Համմեր Յոզեֆ — 7, 8, 9, 67, 173:
 Համ. Ոսկյան — 81, 82:
 Հաջի Ռեֆաշ — 198:
 Հաջի Իբրահիմ փաշա — 153, 154:
 Հասան Չեկերի — 120:
 Հասան փաշա — 45, 155, 156, 157, 163, 173, 192:
 Հաֆիզ Ահմեդ — 197:
 Հեզարֆենի — 26:
 Հիլմի Մ. — 110:
 Հյուսամուդիե Ամասիացի — 9, 10, 12:
 Հյուսեյին փաշա — 141, 146—148, 166, 201, 202, 218:
 Հյուսեյին (աղա) — 215, 216:
 Հովհաննիսյան Ա. Գ. — 5, 65, 84, 169:

- Դևադար գրիչ — 128:
 Դևադի բեկ — 46:
 Դարասահար — 166:
 Դարահիսարցի Մանուկ — 94:
 Դարիբջան Խոջա — 83:
 Խաղափա գրիչ — 163:
 Խահամատ փաշա — 211:
 Խահամատ սուլթան — 137:
 Խահամատ փաշա — 149, 166:
 Խահմադ 4-րդ — 20:
 Խահմետ — 106:
 Խահմուդ փաշա — 205, 207:
 Խահմուդ — 163:
 Խանանդյան Հ. — 106:
 Խանողի — 166, 176:
 Խարխ Կ. — 8, 26, 104, 121, 122:
 Խելիֆես Եպիսկոպոս — 149:
 Խելիֆ Ղուկիչան — 83:
 Խելիֆես կարողիկոս — 85:
 Խեճն Ներսես — 150:
 Խեհմեդ աղա — 166:
 Խահմեդ փաշա — 147, 156:
 Խիւնա գրիչ — 176:
 Խիշիկ Յեբուր — 93:
 Խիւր Ազդին — 171, 172:
 Խիւր Շարեֆ 171, 172:
 Խիւր Մահմեդ — 171:
 Խիւֆայիկ Բաջ վայելող — 136:
 Խիսիքսուր դպիր — 128:
 Խլուս Մուստաֆա բեկ — 166:
 Խողրալ (Սաակաձե) 208:
 Խոհամմեդ 3-րդ — 9, 50:
 Խոհամմեդ փաշա — 164:
 Խոհամմեդ բեկ — 79:
 Խոհամֆիդ Ահմեդ փաշա — 163:
 Խուլեդ — 130:
 Խուստաֆա փաշա — 36, 201:
 Խուստաֆա սուլթան — 194, 195, 197:
 Խուրադ սուլթան — 119, 137, 198:
 Խուրադ 2-րդ — 9:
 Խուրադ 3-րդ — 57, 126:
 Խուրադ 4-րդ — 9, 20, 60, 68, 205, 206, 211, 212, 214:
 Խուրադ փաշա (կուլուզու) — 57, 174 — 180, 189, 195:
 Խուրբադա փաշա — 60, 204, 205, 215:
 Խուֆիի Քեմալ — 40, 41:
 Յակոբ — 89:
 Յուլար Կասըր — 157:
 Յուլար դստի — 166:
 Նախմա Մուստաֆա — 20, 144, 153, 162, 213:
 Նասուհ փաշա — 176:
 Ներսես (գրիչ) 38:
 Նիկոլա Մոսիո — 141, 146:
 Շահ Ալա — 6, 29, 35, 43—47, 53, 59, 60, 180, 184, 198, 208:
 Շահնազար Մելիֆ — 44:
 Շահվերդի (Փերսոնալ) — 156, 157, 164:
 Շերեֆէդդին — 39, 76, 98:
 Շիրին բեկ — 178:
 Չարալչուրի բեկ — 79:
 Չակալօղլու Հաջի Մեհմեդ 129:
 Չամչան Մ. 110:
 Չավուշ — 175:
 Չավուշ Մեհմեդ — 147:
 Չերեֆ Մահմուդ փաշա — 152:
 Չիլալս — 166:
 Պետրուշևսկի Ի. Պ. — 52, 66, 95, 169, 184:
 Պիետրո դելլա Վալլե — 32, 133:
 Պիտտոն դե Տուրենֆոր — 32:
 Զանիբեկ Գիրալ — 59:
 Զանփուլադ — 176, 177, 190, 203, 217, 220:
 Զանփուլադ Ալի — 16, 27, 166, 172, 173, 175, 177, 195:
 Զեվադ բիլ — 109:
 Զաֆար փաշա — 39, 40, 41:
 Զեմիդ — 175:
 Զենկիստոն — 38:
 Զղալօղլի (Զղալզադե) Սինան փաշա — 9, 50, 51, 54, 55, 126, 147, 169, 172, 181, 205:

Զոն Նյուքեր — 40:
 Զուգեպպե Բարբարո — 65:
 Ռեֆիկ Անմեղ — 79:
 Ռուս Մենմեղ — 215:
 Սարյուրի Մահմեղ — 202:
 Սակազյան Ա. — 78:
 Սայիդ — 203:
 Սասնեցի Ազարիա — 31, 132, 136, 144,
 145, 148, 149, 155, 158, 159, 163,
 164, 170—172, 185, 186:
 Սարգիս (գրիչ) — 38:
 Սարգիս Դանանա — 44, 94:
 Սերաստացի Անանուն — 107, 110:
 Սերաստացի Թաղևոս — 108, 109:
 Սերաստացի Մելիֆսեթ — 27:
 Սելանիկի Մ. — 117, 119, 127, 144:
 Սելիմ 2-րդ (սուլթան) — 36:
 Սելյֆօղլի Յուսուֆ — 195:
 Սեմիկ — 130:
 Սեֆի շահ — 60:
 Սիմոն Նրեանցի — 112:
 Սիմոն Լեւոցի — 103, 105:
 Սմիրնով Ն. Ա. — 35:
 Սմիրնով Վ. Դ. — 18:
 Սուլակզադե (Մենմեղ Հեմդեմի) — 15,
 20, 202:
 Ստեպան Ռուզին — 218, 219:
 Ստեփանոս գրիչ — 176:
 Սրապիոն (գրիչ) 176:
 Սրվանձսեանց Գ. Վ. — 85:
 Սուլեյման (սուլթան) — 25, 35, 57,
 120:
 Սուրմեյան Արտավազդ — 59:
 Վարդան Բաղիշեցի 99:
 Վարդան — 130:
 Վարդան գրիչ — 38:
 Վարվար Ալի փաշա — 215:
 Վելդան զադե Մեվլանա Անմեղ — 174:
 Վեֆիկ Արդուրահման — 98:
 Վինչենցո դ'Ալեսանդրի — 39:
 Վիտտել Պասու — 100:

Տաշեան Յակովպոս — 81, 128:
 Տավերնիե Ժան Բատիստ — 32, 53, 60,
 88, 89, 113, 138:
 Տեր-Ավետիսյան Ս. — 49:
 Տեր Սիմոն — 188:
 Տիշենդորֆ — 67:
 Տվերիտինովա Ա. Ս. — 10, 12, 16, 91,
 119, 137, 146, 157, 158:
 Ուզլեմիր Օսման փաշա — 37, 41:
 Ուզունչարչրլի Ի. Հ. — 12—14, 67, 68,
 108:
 Ուլուն Հասան — 95:
 Փափազյան Հ. Դ. — 5, 47:
 Փեշեվի Իրահիմ — 19, 21, 40, 48,
 126, 142, 156, 197, 211, 215:
 Փիլիպոս կարողիկոս — 28:
 Քանաֆուլու Մահմադ — 182:
 Քեսաֆես — 166:
 Քենան փաշա — 61:
 Քյոքբիք Չելեբի — 18, 20—22, 58, 61,
 72, 73, 124, 135, 144, 146, 147,
 154, 155, 164, 165:
 Քյոմուրեյան Նրեմիա Չելեբի — 31,
 185:
 Քյոռօղլի — 166, 184:
 Քչտաղի Մելիֆ Հալկազ — 44:
 Քոսա Սաֆար — 166, 171:
 Քրլու — 166:
 Օսման սուլթան — 193—196, 198, 203,
 204, 206:
 Օսման սուլթան 2-րդ — 192, 200:
 Օսման փաշա — 155:
 Որխան սուլթան — 107:
 Օրմանյան Մաղաֆիա — 5, 110:
 Յախսեղդին Մանօլլի 173:
 Յեդիմանտ րազավոր — 173:
 Յեհանազ փաշա — 41:
 Յրենկ Իրահիմ փաշա 11:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք 5

Գլուխ առաջին

Գրականության և ազդյունների տեսություն 7

Գլուխ երկրորդ

Հայաստանի բազմաբանի գրությունը ջալալիների շարժումների նախորդին
և ընթացքում 33

Գլուխ երրորդ

Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական գրությունը 16—17-րդ դարե-
րում և հայ ժողովրդի իրավական վիճակը օտմանյան ֆեոդալների
լծի տակ 53

Գլուխ չորրորդ

Ջալալիների ապստամբությունների հիմնական նախադրյալները . . . 117

Գլուխ հինգերորդ

Ջալալիների ապստամբությունների անմիջական շարժառիթներն ու շարժման
ընթացքը 142

Գլուխ վեցերորդ

Էրզրումի Արաղա փաշայի բարձրացրած ապստամբության հանգամանքները 191

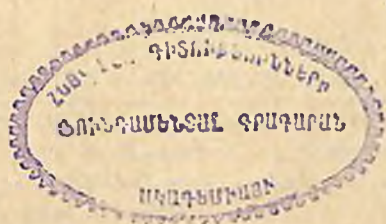
և դրա ակադեմիայի 217

Օղտադուրծված ազդյունների և դրա ակադեմիայի 221

Հավելված 227

Резюме 241

Անվանացանկ 259

ՄԱՆՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԶՈՒԼԱԼՅԱՆ
МАНВЕЛ КАРАПЕТОВИЧ ЗУЛАЛЯН

ՋԱԼԱԼԻՆՆԵՐԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻՒՄԻ ՎԻՃԱԿԸ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVІ—XVІІ ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Հրատարակվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Մ. Ս. Հասարկյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Հովակիմյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կավիլանյան
Սրբագրիչ՝ Ս. Կ. Ջաֆարյան

ՎՖ 04711, հրատ. № 2633, ԽՀԽ № 995, պատվեր 206, տպարանակ 5060

Հանձնված է արտադրության 26/III 1966 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 20/IX 1966 թ.:

Տպագր. 16,5 մամուլ, հրատ. 14,13 մամուլ, թուղթ № 2, 60×90¹/₁₆:

Գինը 1 ռ. 05 կ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի էջմիածնի տպարան

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220040696

II
A40696